

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ИҚТИСОДИЁТ-МОЛИЯ ФАКУЛЬТЕТИ**

«ИҚТИСОДИЁТ» КАФЕДРАСИ

Олий таълимнинг 5340100 – «Иқтисодиёт (тармоқлар бўйича)» таълим йўналиши
талабаларни учун

«ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ИҚТИСОДИЁТИ» фанидан

МАЪРУЗА МАТНИ

Тузувчилар: и.ф.н. Авлиякулов А.А., к.ўқ. Нурматов Н.Ж.

«Иқтисодиёт» кафедрасининг
«27» август 2007 йилдаги
йигилишида муҳокама қилинди
ва ўқув жараёнига тавсия этилди.
Баённома №____
Кафедра мудири: _____ и.ф.н.

Авлиякулов А.

ТЕРМИЗ - 2007

Термиз Давлат Университети
Иқтисодиёт-молия факультети
Иқтисодиёт кафедраси катта ўқитувчиси Н.Ж.Нурматовнинг «Кишлоқ
хужалик иқтисодиёти» фанидан тайёрланган маъруза матнига

Т А Қ Р И З

Иқтисодиёт-молия факультети кундузги булим Иқтисодиёт таълим йўналиши 4-курс талабалари учун “Кишлоқ хужалик иқтисодиёти” фанидан тайёрланган маъруза матни намунавий дастур ва ишчи дастур асосида тайёрланган бўлиб, унда фаннинг асосий мақсади, вазифалари, услубияти ва бошқа иқтисодий фанлар билан алоқаси кенг еритиб берилган. Бундан ташқари кишлоқ хужалиги тармогининг узига хос хусусиятлари, тармоқда ишлаб чиқариш ресурслари, улардан фойдаланиш, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, самарадорлик курсаткичлари ва кишлоқ хужалигининг тармоқлари, кишлоқ хужалигида мустақиллик йилларида амалга оширилаётган ислохотлар ҳам мавзуларда келтирилган.

“Кишлоқ хужалик иқтисодиёти” фанидан тайёрланган маъруза матнида ҳар бир мавзу намунавий дастурга мос келиб, саволлар асосида мазмунли ёритилган. Булардан ташқари, мавзунинг қисқача мазмуни, таянч иборалар, назорат саволлари, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ҳам мавжуд.

“Кишлоқ хужалик иқтисодиёти” фанини урганиш талабалар учун жуда муҳим, чунки мазкур тармоқ мамлакатимиз халқ хужалигининг муҳим тармоғи ҳисобланади. Шу сабабли мазкур фанга доир билимларни талабаларга чуқур ургатиш лозим.

“Кишлоқ хужалик иқтисодиёти” фанидан тайёрланган маъруза матнида муаллиф аниқ мисоллар, статистик маълумотлардан кенг фойдаланганлиги унинг сифатини янада оширган.

“Кишлоқ хужалик иқтисодиёти” фанидан ёзилган маъруза матни Давлат таълим стандартига тўлиқ жавоб беради, ҳамда 2007-2008-ўқув йилида иқтисодиёт таълим йўналиши талабаларига фойдаланишга тавсия этилади.

Тақризчи:

и.ф.н. Авлиёқулов А.

Иқтисодиёт-молия факультети
Иқтисодиёт кафедраси катта ўқитувчиси Н.Ж.Нурматовнинг «Кишлоқ
хужалик иқтисодиёти» фанидан тайёрланган маъруза матнига

ТАҚРИЗ

“Кишлоқ хужалик иқтисодиёти” фанидан тайёрланган маъруза матни намунавий дастур асосида ва таянч олий укув юртларида ушбу фан буйича яратилган илмий адабиётлар асосида тайёрланган бўлиб, унда фаннинг асосий мақсади, вазифалари, услубияти ва бошқа иқтисодий фанлар билан алоқаси кенг еритиб берилган. Бундан ташқари кишлоқ хужалиги тармогининг узига хос хусусиятлари, тармоқда ишлаб чиқариш ресурслари, улардан фойдаланиш, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, самарадорлик курсаткичлари ва кишлоқ хужалигининг тармоқлари, кишлоқ хужалигида мустақиллик йилларида амалга оширилаётган ислохотлар ҳам мавзуларда келтирилган.

“Кишлоқ хужалик иқтисодиёти” фанидан тайёрланган маъруза матнида ҳар бир мавзу намунавий дастурга мос келиб, саволлар асосида мазмунли ёритилган. Булардан ташқари, мавзунинг қисқача мазмуни, таянч иборалар, назорат саволлари, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ҳам келтирилганлиги талабаларнинг ундан фойдаланишлари ва уз билимларини баҳолаб боришларида қулайлик яратади.

“Кишлоқ хужалик иқтисодиёти” фанини урганишда талабаларга аниқ мисоллар келтирган ҳолда тушунтириш, республикамиз ва вилоятимиз кишлоқ хужалигидан аниқ мисоллар келтирган ҳолда дарс утиш билимларнинг мустаҳкам булишини таъминлайди. Шунинг хисобга олган ҳолда маъруза матнида республика ва вилоят кишлоқ хужалигига доир мисоллар, статистик маълумотлар кенг келтирилган. Мазкур ҳолат унинг сифатини янада оширган.

“Кишлоқ хужалик иқтисодиёти” фанидан ёзилган маъруза матни Давлат таълим стандартига тўлиқ жавоб беради, ҳамда 2007-2008-ўқув йилида иқтисодиёт таълим йўналиши талабаларига фойдаланишга тавсия этилади.

Тақризчи:

доц. Исанкулов И.

КИРИШ

Ўзбекистон аграр-индустриал республика бўлиб, мамлакат иқтисодиётида қишлоқ хўжалигининг аҳамияти жуда катта. Чунки унда республика ялпи ички маҳсулотининг учдан бир қисмига яқини, озиқ-овқат маҳсулотларининг 95-97

фоизга яқини яратилмоқда. Давлат миқёсидаги жами валюта тушумининг яримидан ортиғи қишлоқ хўжалик маҳсулотларини экспорт қилиш ҳисобига олинмоқда. Эндиликда қайта ишлаш саноатининг юксалиши, аҳоли сонининг ўсиши, ташқи бозор талабининг ўзгариши экологик талабларга жавоб берадиган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш жараёнлари янада ривожлантирилишини объектив равишда тақазо этмоқда. Шунинг учун ҳам тармоқни ривожлантириш ва самарадорлигини юксалтириш зарур.

Қишлоқ хўжалигини бозор иқтисодиёти қонунлари талаблари даражасида ривожлантириш учун тармоқда эркин фаолият кўрсатиш имкониятига эга бўлган турли хилдаги мулк ва мулкчилик шакллариининг, уларга асосланган тадбиркорлик турлари ва улар ўртасидаги эркин бозор муносабатларининг назарий, услубий асосларини теранлаштириш, такомиллаштириш, инвестицияларни кўпроқ жалб этиб, фан-техника ютуқларини, янги техникаларни, илғор технологияларни ишлаб чиқаришга жорий этиш, чекланган ер ва сув ресурсларидан, доимий ва ўзгарувчи капиталдан ҳамда меҳнат ресурсларидан қисқа ва узок муддатларда тўлиқ ва самарали фойдаланиш йўллариини аниқ белгилаш, барча харажатларни тежаш, меҳнат унумдорлигини юксалтириш, ишчи-хизматчиларни рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш негизида фойда суммасини кўпайтириш йўллариини асосланган ҳолда белгилаб олиш мақсадга мувофиқдир. Бу масалаларнинг илмий ҳамда амалий асосларини яратишда, ривожлантиришда, уларни ишлаб чиқаришга жорий этишда қишлоқ хўжалигининг ўзига хос, халқимизнинг миллий хусусиятларини эътиборга олиш зарур.

Юқоридаги муаммоларнинг эркин бозор иқтисодиёти шароитидаги қонун-қоидаларини, барча муносабатларнинг мазмун, моҳияти, сабаб ва оқибатларини, тушунчаларини, уларнинг қишлоқ хўжалигида қай даражада, қандай шаклда амал қилаётганлигини, келажакда такомиллаштириш йўллариини «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» фани ўрганади.

Мамлакат қишлоқ хўжалигида давлат устуворлигида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг йўналишлари, аҳамияти ҳамда мазмунини ёритишда Республика Олий Мажлисида қабул қилинган қонунларга, Президент И. Каримов асарларига, Президент фармонларига ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг қарорларига асосланиш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари мазкур маъруза матнида қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган асосий иқтисодий муносабатларнинг, тушунчаларнинг мазмун ва моҳиятини Республика Макроиқтисодиёт ва Статистика ҳамда Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирликлари маълумотларидан фойдаланиб, жадваллар, диаграммалар, графиклар ёрдамида ёритишга эътибор берилди. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури талаблари ва Тошкент Давлат иқтисодиёт университети олимлари томонидан ишлаб чиқилган ва Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган намунавий дастур асосида тайёрланган мазкур маъруза матнида ўқитишнинг янги, замонавий, технологик хусусиятларини ҳисобга олиб, ҳар бир мавзунинг қисқача мазмуни баён этилган, назорат ва муҳокама учун саволлар ҳамда асосий адабиётлар рўйхати келтирилган.

1-МАВЗУ: «ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ИҚТИСОДИЁТИ» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ ВА ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ РЕСПУБЛИКА ИҚТИСОДИЁТИДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ (2 СОАТ).

Режа:

- 1. Қишлоқ хўжалигининг республика иқтисодиётининг ўрни ва аҳамияти**
- 2. «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» фанининг предмети, мақсади ва тадқиқот усуллари.**
- 3. «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» фанининг бошқа фанлар билан боғлиқлиги.**

Қишлоқ хўжалиги Ўзбекистон халқ хўжалигининг муҳим тармоғидир. У аҳолининг қишлоқ хўжалик маҳсулотларига, саноатнинг эса хомашёга бўлган талабини қондиради.

Ҳозирги даврда аҳоли истеъмол қилаётган озиқ-овқат маҳсулотларининг 95–97 фоизга яқини шу тармоқда етиштирилади. Кейинги йилларда мамлакатимиз миқёсида яратилган ялпи ички маҳсулотнинг 26-30 фоизи қишлоқ хўжалиги, 12-16 фоизи саноат, 6-8 фоиз қурилиш, 5-6 фоиз транспорт ва алоқа тизимининг ҳиссасига тўғри келади. Келажакда бошқа тармоқлар изчил ривожланиши натижасида қишлоқ хўжалигининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши бир оз камайиши мумкин. Лекин шунга қарамай, тармоқнинг иқтисодий салоҳияти республика иқтисодиётида сезиларли даражада бўлаверади. Чунки республикамиз аграр-индустриал давлатдир.

Ўзбекистон аҳолисининг учдан икки қисми қишлоқ жойларда яшамоқда. Жами меҳнат ресурсларининг 40 фоизга яқини қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида қатнашмоқда. Тармоқда маҳсулот етиштириш учун 25,8 млн. гектар қишлоқ хўжалик ерларидан фойдаланилмоқда. Аҳолини иш билан таъминлаш, уларнинг турмуш фаровонлигини ошириш кўп жиҳатдан мазкур тармоқда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг натижаларига бевосита боғлиқдир.

Мазкур тармоқда Ўзбекистон саноат корхоналарида ишлаб чиқарилаётган қишлоқ хўжалик техникалари, кимёвий воситалар, ёқилғи, ёғловчи материаллар, озуқа моддалари ва бошқа воситалар ишлатилмоқда. Бу маҳсулот етиштириш ҳажмини йил сайин кўпайтириш имконини бераяпти (1.1-жадвал).

**Хўжалик шакллари бўйича кишлок хўжалик маҳсулотлари ишлаб
чиқариш, минг тонна.**

Маҳсулот турлари	2004 йил				2005 йил			
	Барча хўжал. бўйича	Ширкат хўжаликлари	Фермер хўжаликлари	Дехкон хўжаликлари	Барча хўжал. бўйича	Ширкат хўжаликлари	Фермер хўжаликлари	Дехкон хўжаликлари
Пахта	3536,8	1711,7	1825,1	X	3749,0	1263,9	2485,1	X
Дон	6000,8	2204,3	2280,5	1023,8	6540,9	1792,2	3625,7	1123,0
Бугдой	5507,6	2090,0	2585,8	831,8	5927,8	1641,3	3353,6	932,9
Шоли	188,1	54,4	105,7	28,0	165,8	37,7	98,3	29,8
Картошка	895,7	47,7	44,5	803,5	924,2	27,5	45,9	850,8
Сабзавот	3336,1	368,5	389,7	2577,9	3517,5	321,2	480,3	2716,0
Полиз	572,5	47,1	174,1	351,3	615,3	33,1	205,7	376,5
Мева	851,7	220,6	109,9	521,2	949,3	207,3	175,5	566,5
Узум	589,1	270,0	59,7	259,4	641,6	252,8	89,3	299,5

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, мамлакатимизда асосий кишлок хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажми 2005 йилда 2004 йилга нисбатан кўпайган.

Мамлакатимиз кишлок хўжалигида бозор иқтисоди талабларига мос иқтисодий муносабатларни шакллантирадиган, ҳуқуқий, ташкилий, иқтисодий ҳамда ижтимоий ислохотлар босқичма-босқич амалга оширилишини таъминлаш имкониятини берадиган тадбирлар ишлаб чиқилиб, изчил амалга оширилмоқда. Бу жараён йил сайин кучайтирилаверади. Натижада келажакда кишлок хўжалигининг юқори суръатларда ривожланиши таъминланади, республика иқтисодиёти юксалади.

Қишлоқ хўжалиги иқтисодиётини ўрганишда кишлок хўжалиги тармогининг ўзига хос хусусиятларини ҳам эътиборга олиш лозим. Қишлоқ хўжалиги тармогининг қуйидаги ўзига хос хусусиятлари мавжуд:

- а) кишлок хўжалигида ер асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланади;
- б) кишлок хўжалик ишлаб чиқариш жараёни тибий иқлим шароитлари билан узвий боғлиқ;
- в) кишлок хўжалигида ишлаб чиқариш жуда кенг майдонларда амалга оширилади;
- г) кишлок хўжалиги тармогида ишлаб чиқариш мавсумий хусусиятга эга;
- д) ишлаб чиқариш жараёнида тирик организмлар меҳнат воситалари сифатида қатнашади ва хоказо.

Қишлоқ хўжалигининг ушбу хусусиятларини эътиборга олган ҳолда «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» фанини ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Қишлоқ хўжалиги тармогида турли хилдаги маҳсулотлар етиштирилади, ишлар, хизматлар бажарилади ва улар талабни қондириш мақсадида тақсимланади, сотилади. Корхоналар, тармоқлар, туман, вилоят ва мамлакатимиз миқёсида кечаётган бу жараёнлар эркин бозор муносабатлари асосида амалга

оширилмоқда. Уларни назарий ва амалий жиҳатдан талаб даражасида ҳал этиш учун республикамизда туб ислоҳотлар амалга оширилмоқда.

Маъмурий-бўйруқбозликка асосланган, марказдан режали бошқарилган иқтисодиётдан эркин бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш шароитида давлат устуворлигида қишлоқ хўжалигида талабга жавоб берадиган, самарали ҳуқуқий, ташкилий иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизими яратилмоқда, яъни мулкчиликнинг турли шакллари барпо этилмоқда, натижада эркин мулкӣ муносабат вужудга келмоқда, тадбиркорликнинг ҳар хил турларини яратиш, уларни ривожлантириш йўлидан борилмоқда, ер-сув ислоҳотлари амалга оширилмоқда; тармоқнинг чекланган ишлаб чиқариш ресурслари (ер-сув, капитал, меҳнат, тадбиркорлик қобилияти)дан самарали фойдаланиш, ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш, даромад, фойда ва уларнинг тақсимланиши, инвестицияларни жалб этиш, улардан самарали фойдаланиш, тармоқ ишлаб чиқаришини мақсадга мувофиқ жойлаштириш, ихтисослаштириш ҳамда агросаноат интеграциясини халқаро муносабатлар асосида ташкил этиш ва ривожлантириш билан боғлиқ бўлган иқтисодий муносабатлар тизими яратилиб, улар такомиллаштирилмоқда, ривожлантирилмоқда.

Юқорида таъкидланган иқтисодий муносабатлар тизимини яратишда халқимиз ҳамда қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олган ҳолда табиий, ижтимоий, иқтисодий қонунлар, иқтисодий категориялар талабларидан оқилона фойдаланиш тақозо этилади. Демак, қишлоқ хўжалигининг барқарор иқтисодий асосини, такрор ишлаб чиқариш жараёни ривожлантирилишини таъминлайдиган иқтисодий муносабатлар тизимини яратиш ва уларни ҳаётга жорий этиш масалаларини, йўллариини ўргатиш «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» фанининг ҳам предмети, ҳам мақсади ҳисобланади. «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» фани ўз олдига қўйган мақсадидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги асосий вазифалар ечимининг назарий, услубий асосларини ўргатиши лозим:

- қишлоқ хўжалигининг босқичма-босқич ривожланишини, унинг республика иқтисодиётидаги ўрни, аҳамияти ҳамда ўзгариш қонуниятларини аниқлашни;
- тармоққа давлат раҳбарлигини, унда амалга ошириладиган аграр-иқтисодий ислоҳотлар мазмуни ва моҳиятининг ҳолатини, уларни ривожлантириш йўллариини, масалаларини кўрсатиш;
- қишлоқ хўжалигида фаолият кўрсатадиган тадбиркорлик турлари, уларнинг фаолиятига баҳо бериш ва такомиллаштириш йўллари;
- тармоқнинг чекланган ер-сув, меҳнат ресурслари, инвестициялар ва улардан тадбиркорлик билан самарали фойдаланиш даражасига иқтисодий баҳо бериш тартибини ўрганиш, уларни такомиллаштириш ва ривожлантириш йўллариини асослаб бериш;
- қишлоқ хўжалигида амалга ошириладиган доимий ва ўзгарувчан, ўртача харажатларни, уларнинг таркиби ва камайтириш йўллариини, етиштирилган маҳсулотнинг ҳажмини, сифатини, самарали тақсимланишини ҳамда пул оқимларини ўргатиш;
- тармоқда иқтисодий муносабатларни амалга оширишда фойдаланиладиган баҳоларнинг тизимини, таркибини, мазмунини,

даромад ва фойдани аниқлаш, уларни оқилона тақсимлаш йўлларини кўрсатиш;

- қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг қай даражада ихтисослашганлигини, жойлашганлигини ҳамда ички ва ташқи интеграциялашганлигини ва бошқа масалаларини ўрганиш.

«Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» фани ўзининг мақсад ва асосий вазифаларини ҳал этишда барча иқтисодий муносабатларни диалектик материализм таълимотларига асосланиб, эмперик ҳолда тадқиқ этади. Амалга ошириладиган иқтисодий воқеаларни индуктив ҳамда дедуктив усулларга асосан ўрганиб, иқтисодий мушоҳада қилиш ҳамда «анализ», «синтез» усулларидан кенг кўламда фойдаланилади. Жумладан, қишлоқ хўжалиги иқтисоди билан шуғулланувчи иқтисодчилар иқтисодий муаммолар ҳал этилишини таъминлайдиган сиёсатнинг иқтисодий принципларини, механизмларини илмий жиҳатдан асослаган ҳолда шакллантириб боришлари лозим. Бунинг учун даставвал ҳар бир муаммога тааллуқли бўлган илмий, услубий, статистик маълумотларни, мисолларни тўплаб, уларни турли усуллар ёрдамида таҳлил қилишлари, шу асосда ҳар бир иқтисодий принципга, механизмга таъсир этувчи омилларни реал хўжаликлар, тармоқлар миқёсида аниқлашлари керак.

Ҳар қандай иқтисодий принцип ва механизмнинг амал қилишини аниқлашда даставвал назарий ғояларга, сўнгра уларнинг амал қилишига асосланилади. Бу жараён муаммони тадқиқ этишнинг дедуктив усули деб номланган. Юқоридаги масалани тадқиқ этишда, ўрганишда даставвал маълумотлар, воқеалар, фактлар ўрганилади. Назарий ғояларни яратиш жараёни эса индуктив тадқиқ этиш усули деб номланган. Демак, қишлоқ хўжалигида амалга ошириладиган ҳар қандай иқтисодий муаммони аввал унинг назариясидан, яъни ғоясидан амал қилишига қараб ўрганиш ёки бу муаммонинг амалиётга жорий этилишидан, яъни амалиётдаги ҳолатига асосланган ҳолда ғоя ёки назариясини яратишга қараб тадқиқот олиб бориш мумкин. Иккала ҳолатда ҳам иқтисодий принципларнинг, механизмларнинг, муаммоларнинг ечими самарали аниқланиши керак. Иқтисодчилар ўз ғояларига, тахминларига, айрим воқеаларга, маълумотларга асосланган ҳолда яратган ёки шакллантирган ғояларини, тахминларини гипотеза, яъни асосланмаган ғоя, деб аташади. Илмий ёки амалий гипотезалар индуктив ва дедуктив тадқиқот усуллари ёрдамида шакллантирилиши мумкин. Юқорида таъкидланган тадқиқ қилиш, ўрганиш усуллари қўлланган ҳолда яратилган, шакллантирилган принциплар, механизмлардан фойдаланиб, у ёки бу муаммони ҳал этишнинг иқтисодий сиёсати, стратегияси белгиланади. Яратилган иқтисодий сиёсатни жорий этиш механизмлари ва уларни амалга ошириш усулларини иқтисодчилар мукаммал ўрганишлари лозим. Масалан, республика қишлоқ хўжалигида мулкнинг турли шакллари бартўра этиш ғояси бозор иқтисодиёти ривожланган давлатлардаги назарий ғояларга ва уларнинг амалиётда ҳал этилишига асосланган. Муаммони тармоқда ҳал этишда республика қишлоқ хўжалиги амалиётидаги ҳолатлар, мисоллар, маълумотлар асос қилиб олиниб, бу жараён тобора ривожантирилмоқда ва чуқурлаштирилмоқда.

Демак, иқтисодчи мутахассислар қишлоқ хўжалигида эркин бозор муносабатларини шакллантириш ғояларини яратиш, уларни амалиётга татбиқ этиш механизмларини мукамал билишлари зарур. «Қишлоқ хўжалиги иқтисоди» фанининг мақсад ва вазифаларини тадқиқ қилишда иқтисодий-математик усуллар тизимидан, электрон-ҳисоблаш машиналаридан, компьютер техникалардан кенг қўламда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Фанининг мақсад ва вазифаларини ҳал этиш масалалари статистик, норматив ҳамда хўжалик маълумотларига асосланиб, юқоридаги усуллар ёрдамида тадқиқ этилади.

«Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» фани тармоқда амалга оширилаётган ташкилий, иқтисодий, ижтимоий муносабатлар мажмуасининг назарий асосларини, йўналишларини, самарадорлигини мавжуд тадқиқот усуллари ёрдамида ўргатиш орқали талабаларда тармоқ иқтисодиёти бўйича иқтисодий мушоҳада қилиш, уни ривожлантиришга оид муаммоларни кўйиш, ҳал этиш, самарадорлигини ошириш, йўналишларини белгилаб бериш қобилиятини шакллантириб, бозор иқтисоди талабларига жавоб бера оладиган аграр-иқтисодчилар тайёрлашга кўмаклашади.

«Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» фанининг предметини ва вазифаларини ўрганишда «Иқтисодиёт назарияси», «Макроиқтисодиёт», «Микроиқтисодиёт», «Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини бошқариш», «Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси», «Статистика назарияси», «Иқтисодий кибернетика» каби фанлардан олинган назарий ва амалий билимларга асосланиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, «Макроиқтисодиёт» фанини, яъни мамлакат иқтисодиётини ўрганмасдан, билмасдан қишлоқ хўжалиги иқтисодиётини, унда амалга оширилаётган иқтисодий ўзгаришлар, уларнинг аҳамиятини баҳолаб бўлмайди. Иқтисодий қонунлар, категориялар, улардан ҳар бирининг мазмунини, ҳаракат қилишини ўзлаштирмасдан қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий муносабатлар тизимини тўғри ва самарали амалга ошириш, меҳнатни тежаш ва унинг унумдорлиги ривожлантирилишини белгилаш қийин. «Микроиқтисодиёт» фанидан талаб ва таклиф қонунларини ўрганмасдан қишлоқ хўжалигида қаерларда, қандай маҳсулотларни қанча миқдорда ётиштириш зарурлигини тўғри белгилаш ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас.

Ўзгарувчан, доимий ҳамда ўртача харажатлар мазмунини, миқдорини, таркибини яхши билгандагина қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ётиштириш учун сарфланадиган харажатларни, маҳсулот таннархини ва уларни тежаш йўлларини осон ўзлаштириб олиш мумкин.

Ишлаб чиқариш воситаларини қаердан, қандай қилиб сотиб олиш ҳамда ётиштирилган маҳсулотларни қачон, қимга, қандай тартибда сотиш ва бу жараёнларни бошқариш масалаларини, «Менежмент ва маркетинг» фанидан олган билимлар ёрдамида самарали ечиш мумкин. Демак, талабалар ўзаро узвий боғланган барча фанлар мазмунини яхши ўрганишлари лозим.

Қисқача хулосалар.

Ўзбекистон иқтисодиётида қишлоқ хўжалигининг ўрни, ҳиссаси улкан. У аҳолини озиқ-овқат, қайта ишлаш саноати тармоқларини эса хом ашё билан

таъминлашдек вазифани бажармоқда. Келажакда мамлакат иқтисодиётини юксалтириш учун қишлоқ хўжалигини ривожлантириш объектив зарурият ҳисобланади. Бу муаммони самарали ҳал этиш механизмларини, йўлларини аниқлаб олиш зарур. Улар эса «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» фанида батафсил ёритилади. Чунки бу фан тармоқнинг барқарор иқтисодий негизини яратиш асосида уни ривожлантиришни таъминлай олиш қобилиятига эга бўлган иқтисодий муносабатлар тизимини илмий асосланган ҳолда яратиш ва уларни изчиллик билан босқичма-босқич ҳаётга жорий этиш усулларини, йўлларини тарғиб этади.

Иқтисодий муносабатлар тизимини мукамал ўзлаштириш учун назарий ҳамда амалий жиҳатдан асосланган тадқиқот усулларидан оқилона фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Қишлоқ хўжалиги ривожланишини ҳамда самарадорлиги юксалишини таъминловчи иқтисодий муносабатларни амалиётга тадбиқ этиш учун иқтисодий, табиий ҳамда айрим технологик фанларни билиш лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Қишлоқ хўжалиги республика иқтисодиётида қандай ўрин тутади?
2. Қишлоқ хўжалиги ҳамда «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» фанининг мақсади нима?
3. «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» фанининг мақсадини ифодаловчи асосий вазифалар нималардан иборат?
4. «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» фанида қандай асосий усуллардан фойдаланилади?
5. «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» фанининг бошқа иқтисодий фанлар билан боғлиқлигини баён этинг.

Асосий адабиётлар:

1. Каримов И.А. «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» Тошкент, «Ўзбекистон», 1995.
2. Каримов И.А. «Деҳқончилик тараққиёти – фаровонлик манбаи» Тошкент, «Ўзбекистон», 1993
3. Абдуғаниев А. «Бозор муносабатларини жорий этишдаги муаммолар» «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» журнали, №3, 1993.
4. Абдуғаниев А. «Қишлоқ хўжалиги иқтисоди» фанидан маърузалар матни. Тошкент, ТДИУ, 2000.
5. Коваленко Я.Н. «Экономика сельского хозяйства» Москва, ЭКМЭС, 1998.
6. Йўлдошев З.Й. «Бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалигини устувор ривожлантириш» Тошкент, 1996.
7. Йўлдошев З. «Мустақиллик шароитида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ва иқтисодиёти» Тошкент, 1992.

2-МАВЗУ: ЎЗБЕКИСТОН АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИ ВА УНИНГ РИВОЖЛАНИШИ (2 СОАТ).

Режа:

- 1. Агросаноат мажмуасининг зарурлиги, мақсади, вазифалари ва таркибий тузилиши.**
- 2. Агросаноат мажмуаси таркибидаги тармоқлар ўртасидаги муносабатлар.**
- 3. Ўзбекистон агросаноат мажмуасининг ҳолати, ижтимоий-иқтисодий самарадорлик даражаси.**

Республикаимиз эркин бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиши таъминланаётган йилларда мамлакат аҳолисининг ўртача сони бир йилда 310-320 минг нафарга ёки 1,3 фоизга ўсмоқда. Шу билан бирга саноат корхоналари сони ва ишлаб чиқариш қувватлари ҳам йил сайин ошиб бормоқда. Бу ҳолат республикада хом ашё, озиқ-овқат маҳсулотлари ва халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш жараёнининг ривожлантирилишини тақозо этмоқда. Бу муаммоларни ечиш учун энг аввало қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ва у билан узвий боғлиқ бўлган хизмат кўрсатиш ҳамда қайта ишлаш тармоқларининг мутаносиб равишда ривожланишини таъминлашга эришиш, сўнгра тайёр озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи ва уларни истеъмолчиларга етказувчи тармоқларнинг ташкилий, техникавий, технологик, иқтисодий ва ижтимоий боғланишини таъминлаш лозим.

Кўришиб турибдики, қишлоқ хўжалигини барқарор равишда ривожлантириш, самарадорлигини юксалтириш учун уни янги қишлоқ хўжалик машиналари, техникалари, транспорт ва кимёвий воситалар, минерал ўғитлар, ёқилғи ҳамда ёғловчи материаллар, қурилиш материаллари, озуқа моддалари билан тўлиқ ва мутаносиб равишда таъминлаб, мустаҳкам моддий-техника базасини барпо этиш керак. Демак, қишлоқ хўжалигининг келажакдаги ривожидаставвал унинг учун зарур бўлган ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчи саноат тармоқлари фаолиятига бевосита, шунингдек, аграр соҳанинг равнақи унга хизмат кўрсатувчи, яъни қишлоқ хўжалиги корхоналарини ишлаб чиқариш воситалари билан таъминловчи, тармоқдаги машина-трактор ва бошқа техникаларни таъмирловчи, хўжалик объектларини қурувчи, ирригация-мелиорация ва кимёвий, транспорт хизматларини бажарувчи тармоқлар фаолиятига ҳам боғлиқ.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши самарадорлиги эса тармоқда етиштирилган хом ашёлардан аҳолининг барча талабларини тўлиқ ва сифатли қондира оладиган озиқ-овқат, газлама, кийим-кечак, пойафзал ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи саноат тармоқларининг серқиррали фаолиятига ҳам боғлиқ.

Юқоридагилардан маълум бўлишича, республика фуқароларининг тайёр озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабининг тўлиқ

қондирилиши бу муаммо ҳал этилишини таъминлашда қатнашувчи барча тармоқларга турли хилдаги ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқарадиган саноат тармоқлари, қишлоқ хўжалиги, унга хизмат кўрсатувчи, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаб, тайёр маҳсулот даражасига етказувчи ва уларни истеъмолчиларга етказиб берувчи барча тармоқларнинг техникавий, технологик, иқтисодий ҳамда ижтимоий боғланишини объектив ҳолда тақозо этади. Шунинг учун улар мақсадга мувофиқ равишда жойлаштирилиб, ихтисослаштирилиб, халқ хўжалиги миқёсида меҳнат тақсимоли амалга оширилишини таъминлашлари зарур. Юқорида таъкидланган тармоқлар ягона мақсад йўлида ўзаро боғланиши натижасида республика агросаноат мажмуаси шаклланади. Мамлакат агросаноат мажмуасининг асосий мақсади аҳолини сифатли озиқ-овқат ва халқ истеъмоли товарлари билан талаб даражасида таъминлашдир. Бу муаммо улкан сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлиб, унинг талаб даражасида ҳал этилиши аҳоли турмуш даражасини юксалтиради фаровон яшашини таъминлайди. Шунинг учун ҳам бу масалага Республика ҳукумат томонидан алоҳида эътибор берилмоқда, яъни агросаноат мажмуасига кирувчи барча тармоқларни ривожлантириш билан боғлиқ бўлган чора-тадбирлар ишлаб чиқилиб, ҳаётга босқичма-босқич жорий этилмоқда.

Республика агросаноат мажмуасида мақсадга эришиш куйидаги асосий вазифалар ечилишини тақозо этади:

- агросаноат мажмуаси таркибидаги барча тармоқлар мақсадга мувофиқ ҳолда ташкилий, технологик, техникавий, иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан ўзаро узвий боғланишини таъминлаш;

- мажмуа таркибидаги корхоналарни барча омилларни эътиборга олган ҳолда мақсадга мувофиқ оқилона жойлаштириш;

- уларнинг ихтисослаштирилиши ва интеграциялашувини таъминлаш;

- самарали фаолият кўрсатишини таъминлаш мақсадида барча корхоналарни замонавий техникалар билан жиҳозлаш, уларда илғор технологияларни жорий этиш;

- агросаноат мажмуаси таркибидаги корхоналар ихтиёридаги барча ресурслардан (табiiй, капитал, меҳнат) тадбиркорлик билан оқилона фойдаланиб, ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш, механизациялаш, электрлаштириш ва кимёлаштириш орқали доимий ва ўзгарувчан харажатларни камайтириб, экологик талабларга жавоб берадиган маҳсулотларни зарур миқдорда ишлаб чиқариш уларни истеъмолчиларга етказиб бериб, кўпроқ фойда олишни таъминлаш;

- агросаноат мажмуаси таркибидаги корхоналар ўртасида улар маҳсулотларини ўзаро самарали айрибошлаши таъминладиган нархларнинг мақсадга мувофиқ миқдорини маълум муддатларга белгилаш;

- мажмуада фаолият кўрсатаётган раҳбар, ишчи ва хизматчиларнинг малакаларини ошириш, улар меҳнатларининг миқдорига, пировард натижасига кўра рағбатлантирилишини ривожлантириш ва бошқалар.

Агросаноат мажмуаси куйидаги 4 та бўғиндан ташкил топади:

1-бўғин – агросаноат мажмуаси таркибидаги корхоналар учун ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқарувчи саноат тармоқлари. Унинг таркибига қишлоқ хўжалик машинасозлиги, тракторсозлик саноати; кимё саноати; нефть

махсулотлари саноати, микробиология саноати; озиқ-овқат машинасозлиги, станоксозлик саноати; қурилиш материаллари саноати ва бошқалар киради. Уларнинг кўлами, айниқса, машинасозлик ва станоксозлик саноати тармоқларининг кўлами республикадаги барча омилларни эътиборга олган ҳолда чекланган.

Шу бўғиндаги тармоқларнинг асосий мақсади агросаноат мажмуаси таркибидаги, хусусан, қишлоқ хўжалиги ва унга ирригация-мелиорация, техника таъминоти ва таъмирлаш, кимёлаштириш, зооветеринария, электрлаштириш хизматларини кўрсатувчи ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи, пахта тозалаш саноати, дон маҳсулотлари, мевасабзавотузум саноати, гўшт-сут саноати, енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналарини ва ниҳоят, тайёр маҳсулотларни етказиб беришда зарур бўлган ишлаб чиқариш воситалари (машина, трактор, станок, кимёвий воситалар, ёқилғилар, озуқа моддалари) билан таъминлашдир. Демак, биринчи бўғин таркибидаги тармоқлар ривожланишни таъминлайдиган моддий-техника базасини барпо этишга улкан ҳисса қўшади. Уларнинг моддий-техника базаси талаб даражасида шакллантирилиши натижасида ишлаб чиқариш жараёнлари автоматлаштирилиб, механизациялаштирилиб, электрлаштирилиб, жонли меҳнат сарфи қисқартирилиб, меҳнат унумдорлигининг юксалиши таъминланади. Улар шу тармоқлардаги меҳнат характерини ўзгаришига таъсир этади, яъни оддий меҳнат индустриалашган меҳнатга айланиб боради. Бу соҳа тармоқларида минглаб корхона фаолият кўрсатиб, жами ички маҳсулотнинг 65-70 фоизи яратилмоқда.

2 – бўғин – агросаноат мажмуасининг асосий тармоғи ҳисобланган қишлоқ хўжалигидан ташкил топади. Унинг барча тармоқлари–ўсимликчилик ва чорвачилик тармоқларига бўлинади ва саноат тармоқлари учун хом ашё (пахта хом ашёси, дон, каноп, зиғир, қанд лавлаги, жун, тери, кунжут, узум ва хоказо), аҳоли истеъмоли учун эса гўшт, сут, сабзавот, полиз, мева маҳсулотлари ва бошқалар етиштирилади.

Қишлоқ хўжалиги агросаноат мажмуасининг асосий, яъни марказий тармоғи ҳисобланади. Унинг барқарор ривожланиши ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқарувчи, қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи, етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи, сақловчи ҳамда истеъмолчиларга етказиб берувчи барча тармоқлар фаолиятига боғлиқ. Чунончи, улар қишлоқ хўжалик корхоналарини талаб этилган барча турдаги техникалар, кимёвий воситалар, ёқилғи-ёнилғи, қурилиш материаллари, станоклар билан ўз вақтида таъминлаб, мавжуд қишлоқ хўжалик техникаларини арзон ва сифатли таъмирлаб, тармоқнинг ривожланишини таъминлайдиган хизматларни кўрсатиб, унда етиштирилган маҳсулотларни йиғиб-териб, қайта ишлаб, истеъмолчиларга сифатли ҳолда етказиб берсалар, қишлоқ хўжалигининг ривожланишига катта ҳисса қўшган бўладилар. Қишлоқ хўжалиги ривожланиши натижасида мажмуа таркибидаги тармоқларнинг ҳам юксалиши таъминланади. Масалан, тармоқнинг кўлами кенгайса, ишлаб чиқариш воситаларига бўлган талаб ортади. Бу талабни қондириш учун саноат тармоқлари интенсив фаолият кўрсатиш билан бирга хажм жихатдан кенгайишга ҳам эришишлари лозим. Тармоқда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари хажмининг барқарор равишда ўсиши уларни қайта ишловчи тармоқлар самарали фаолият кўрсатишини талаб этади. Демак, агросаноат

мажмуаси таркибидаги барча тармоқлар қишлоқ хўжалиги билан бевосита боғлиқ. Шунинг учун республика қишлоқ хўжалигини мақсадга мувофиқ ташкил этиш ва замон талаби асосида бошқаришга алоҳида эътибор бериш лозим. Бу муаммони ҳал этишда тармоқнинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиш зарур. Тармоқни ташкил этиш ва бошқариш билан Республика қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги шуғулланмоқда.

Унинг таркибида:

- қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши;
- сув хўжалиги тармоқлари;
- ўрмон хўжалиги тармоқлари мужассамлашган.

Вазирликнинг мақсади ва фаолият кўрсатиш йўналишлари қилиб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан қуйидагилар белгиланган:

- қишлоқ ва сув хўжалиги бўйича илм-фаннинг барча йўналишларини жаҳон андозаларига мослаштирган ҳолда ривожлантириш;
- фан-техника тараққиётини эътиборга олган ҳолда ягона фан-техника сиёсатини ва мониторингини амалга ошириш;
- селекция, уруғчилик ва наслчилик билан шуғулланадиган фанларни тартибга солиш ҳамда ривожлантириш;
- қишлоқ ва сув хўжалигида амалга оширилаётган аграр-иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш жараёнини тартибга солиш, унинг мониторингини амалга ошириш;
- деҳқончилик, чорвачилик тизимларини такомиллаштириш, ривожлантириш, уларнинг ҳаётга татбиқ этилишини таъминлайдиган машиналар тизимини, технологияларни барпо этиш;
- эркин бозор талабини эътиборга олган ҳолда экинларни алмашлаб экиш сиёсатини амалга ошириш, уни таъминлайдиган даражада экинларни мақсадга мувофиқ жойлаштиришга эришиш ҳамда мониторингини бажариш;
- наслчиликни, уруғчиликни ташкил этиш;
- чорвачилик учун барча сервис хизматларини ташкил этиш, уларнинг амалга оширилишини таъминлаш;
- давлат сув кадастрини юритиш, сув ресурсларидан самарали фойдаланишни таъминлаш, сув хўжалиги объектларидан тўлиқ фойдаланиш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга оид тадбирларни амалга ошириш;
- ўрмон хўжалигини ривожлантириш, ўрмонларни назорат қилиш ва улардан самарали фойдаланиш;
- тармоқ талабини қондирадиган кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш, уларни оқилона, самарали рағбатлантириш ва бошқалар.

3- бўғин. Қишлоқ хўжалигини ташкил этиш ҳамда унинг ривожланишига хизмат кўрсатадиган тармоқлар, жумладан, экинларни, чорва ҳайвонларини сув билан таъминлайдиган, ерларнинг мелиоратив ҳолати яхшиланишини таъмин этувчи чора-тадбирлар тизимини амалга оширадиган сув хўжалиги тармоғи; қишлоқ хўжалигида фойдаланилаётган барча техникаларга сервис хизмати

кўрсатадиган тармоқ; тармоқда йирик бино-иншоотларни қурувчи, мавжудларини таъмирловчи тармоқ; тармоққа зооветеринария хизмати, шунингдек, ҳашаротларга, зараркурандаларга, бегона ўтларга қарши курашиш мақсадида кимёвий хизмат кўрсатадиган соҳаларни ва бошқа шу кабиларни ўз ичига олади.

Қишлоқ хўжалигини ёқилги, ёнилғи ва ёғловчи материаллар ҳамда электроэнергия билан таъминлайдиган тармоқлар ҳам шу соҳа таркибига киради.

Юқорида таъкидланган тармоқлар қишлоқ хўжалигига барча турдаги ишларни, хизматларни ўз вақтида, сифатли кўрсатишлари натижасида турли хилдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришга улкан ҳисса қўшадилар. Жумладан, улар техникаларни таъмирлаб, экинлар экиладиган майдонларни агротехник муддатларда сифатли ҳайдаб, экишга тайёрлаб, экиб, униб чиққан ўсимликларга ишлов бериб, етиштирилган ҳосилни белгиланган муддатларда сифатли йиғиб олиш натижасида қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг миқдорини оширишга, уларнинг сифатини яхшилашга бевосита таъсир кўрсатадилар. Уларни оқилона ҳамда уддабуронлик билан сотиш натижасида эса қишлоқ хўжалик корхоналари фойда массасини кўпайтиришга эришишлари мумкин.

Бу тармоқлар юқори унумли техникалар ёрдамида барча турдаги иш ва хизматлар механизациялаштирилишини, автоматлаштирилишини, электрлаштирилишини ҳамда кимёлаштирилишини таъминлашга кўмаклашиб, жонли меҳнат сарфи камайтирилиши эвазига меҳнат унумдорлиги даражаси ошишига муайян ҳисса қўшадилар. Бу соҳадаги тармоқларнинг асосий мақсади қишлоқ хўжалик корхоналарига барча турдаги хизматларни, ишларни муддатида, сифатли бажаришдир.

4-бўғин. Унга қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи, сақловчи ва истеъмолчиларга етказиб берувчи тармоқлар, жумладан, пахта тозалаш, донни, канопни, қанд лавлагини, гўшт ва сутни, тамакини, сабзавот ва полиз маҳсулотларини, мева, узумни қайта ишлаш, енгил ва бошқа саноат тармоқлари; бозор талабини эътиборга олган ҳолда тайёр маҳсулотларни улгуржи ва чакана ҳолда етказиб берадиган савдо тармоқлари киради. Республика агросаноат мажмуаси таркибига кирувчи барча тармоқларни 1-чизмадан кўриш мумкин. Бундай туркумлаштириш маълум даражада шартли ҳам ҳисобланади. Ҳозирги даврда мамлакат агросаноат мажмуасига 2210 га яқин корхона киради. Буларга фермер хўжаликлари ҳам қўшилса, унда уларнинг умумий миқдори 85 мингдан ошади.

Республика агросаноат мажмуасини барқарор ривожлантиришда мамлакатда мавжуд бўлган иқтисодий ҳамда ижтимоий инфратузилмаларнинг ҳам аҳамияти, таъсири улкан. Улар агросаноат мажмуаси таркибидаги барча тармоқларнинг ривожланишини таъминлаш мақсадида банк, суғурта, инвестиция, солиқ, лизинг, соғлиқни сақлаш, таълим-тарбия, маънавий, маданий, санат, коммунал хизматларни амалга оширадилар. Шунинг учун барча мажмуалар ўртасидаги муносабатлар ўзаро манфаатли ҳолда амалга оширилгани мақсадга мувофиқдир.

Агросаноат мажмуасининг мақсадидан келиб чиққан ҳолда унинг ишлаб чиқариш жараёнида ўзаро узвий боғланган қуйидаги босқичлар мавжуд:

- ◆ агросаноат мажмуаси таркибидаги тармоқлар учун ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқариш;
- ◆ қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш;
- ◆ мажмуа такрор ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқариш, техникавий ва технологик хизматларни амалга ошириш;
- ◆ қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан озиқ-овқат ҳамда истеъмол товарлари ишлаб чиқариш;
- ◆ озиқ-овқат ҳамда халқ истеъмоли товарларини истеъмолчиларга етказиб бериш.

Муаммоларни тўғри ва самарали ҳал этиш учун барча босқичлар ўртасидаги муносабатлар ҳамма турдаги қонунлар асосида самарали амалга оширилишини таъминлаш лозим. Бу муносабатларни уларнинг мазмун ҳамда шаклини эътиборга олган ҳолда қуйидагича гуруҳлаштириш мумкин: ҳуқуқий, ташкилий, техникавий, технологик, иқтисодий ва ижтимоий.

Бозор иқтисодиёти шароитида барча турдаги эркин муносабатларнинг ҳуқуқий асоси яратилиши зарур. Шунинг учун ҳам республикада бу масалага алоҳида эътибор берилмоқда. Бунга мамлакат Олий Мажлиси томонидан қонунлар босқичма-босқич қабул этилаётганлиги яққол далил бўлади. Уларга агросаноат мажмуаси таркибидаги барча хўжаликлар, албатта, риоя этишлари лозим. Шунинг учун улардаги раҳбар ва мутахассислар барча қонунларнинг мазмунини ҳамда уларни амалга ошириш йўллари яхши билишлари керак. Лекин ҳаётда доимо ҳам шундай эмас. Чунончи, бир корхона иккинчисидан зарур бўлган маҳсулотни шартнома асосида сотиб олиб, унинг ҳақини вақтида тўламайди.

Бундай ҳол қонун талаби тўлиқ бажарилмаётганлигидан далолат беради. Ҳуқуқий давлатда қонун устуворлиги таъминланиши керак.

Қишлоқ хўжалик корхоналари ўз ишлаб чиқаришларининг ривожланишини ва самарадорлиги юксалишини таъминлаш мақсадида сифатли, арзон, экологияга салбий таъсир кўрсатмайдиган зарур қишлоқ хўжалик машиналарини, кимёвий воситаларни, ёқилғи, ёнилғи материалларини бевосита саноат тармоқларидан сотиб олиш учун шартнома тузадилар. Улар шунингдек, техникаларини таъмирлатиш, ерларини ҳайдатиш, ҳосилни йиғиб-териб олиш мақсадида ихтисослашган машина-трактор парклари билан, ҳашаротларга ҳамда зарарқурандаларга қарши кураш мақсадида эса кимёвий хизматларни амалга оширадиган ташкилотлар билан, экинларнинг сувга бўлган талабини қондириш учун сув хўжалиги ташкилотлари билан шартномаларни расмийлаштирадилар. Шартномаларнинг шартлари бажарилишини томонлар, албатта, таъминлашлари керак. Шунда буюртмачининг ҳам, бажарувчининг ҳам фаолияти самарали бўлиб, яхши натижаларга эришилади. Лекин амалиётда буюртмани бажарувчилар шартномада кўрсатилган муддатда техникаларни, маъданли ўғитларни, кимёвий воситаларни, ёқилгини, озука моддаларини истеъмолчиларга етказиб бермаслиги холлари ҳам учрамоқда, уларни сув билан тўлиқ таъминламаяптилар. Бундай камчиликлар аксарият ҳолларда шу тадбирлар тўғри ташкил этилмаганлиги оқибатида юз бермоқда. Мажмуадаги муносабатлар мақсадга мувофиқ ташкил этилмаганлиги етиштирилаётган маҳсулот миқдорига, унинг сифатига салбий таъсир этади. Чунончи, талаб этилган сув экинга вақтида берилмаслиги оқибатида

аввало, унинг ўсиши сусайиб, ҳосил тўплаши камаяди, талаб этилган техника вақтида бориб, ҳосилни териб олмаса, ҳосил салмоғи камайиб, сифати пасаяди. Шунинг учун шартномада кўрсатилган шартлар муддатида, сифатли амалга оширилишини таъминлайдиган барча чора-тадбирларни кўриш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун томонлар жуда интизомли, масъулиятли, бир-бирига ҳурматда бўлишлари керак. Бу бозор иқтисоди муносабатларининг энг муҳим талабидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжаликлар фаолиятининг ривожланиши ва самарали бўлиши иқтисодий муносабатлар амалга оширилишига ҳам бевосита боғлиқ. Масалан, мажмуа таркибидаги тармоқлар ўртасида товар айирбошлаш жараёнида пул-товар муносабатларини амалга оширишда эквивалентликни, яъни мутаносибликни сақлашга алоҳида эътибор бериш лозим. Гап бу ерда баҳо ҳақида бормоқда. Бунда талаб ва таклиф қонунларининг талаблари ҳам инкор этилмаслиги шарт.

Демак, баҳолар талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда ўзаро мутаносиб бўлиши мақсадга мувофиқдир. Лекин агросаноат мажмуасида бундай мутаносиблик, афсуски, тўлиқ таъминлангани йўқ. Айниқса, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг баҳолари билан қишлоқ хўжалигида фойдаланилаётган саноат корхоналари маҳсулотлари баҳоларинининг ўртасида жуда катта тафовут кузатилмоқда. Бунда саноат корхоналари маҳсулотларининг баҳолари қишлоқ хўжалик тармоғи маҳсулотлари баҳоларига нисбатан тез суръатлар билан ўсмоқда. Қишлоқ хўжалиги ҳамда саноат тармоқлари маҳсулотларининг баҳолари ўртасидаги номуносабликни қуйидаги маълумотлардан ҳам кўриш мумкин:

1991 йилда бир дона «ТТЗ-80» маркали тракторни сотиб олиш учун 3,7 тонна пахта хомашёсини сотишдан олинган пул етган бўлса, 2002 йилда шу тракторни сотиб олиш учун эса 89,7 тонна пахта хомашёсини сотиш керак бўлган. Бу борадаги мутаносиблик 1991 йилда 1:3,7 бўлган бўлса, 2002 йилда 1:89,7 бўлган, яъни фарқ 24,2 мартани ташкил этган.

Шунингдек, хизмат кўрсатувчи корхоналар бажараётган хизматлар учун нархлар ҳам юқори даражада эканлигига эътибор бериш зарур. Бундай ҳоллар техника-таъмирлаш хизматини кўрсатувчи корхоналар фаолиятида ҳам мавжуд.

Бунинг объектив ва субъектив сабаблари бор. Саноат корхоналари давлат тасарруфидан чиқарилиб, хиссадорлик корхоналарига айлантирилиши натижасида тўлиқ иқтисодий эркинликка эгадирлар. Шунинг учун улар талаб ва таклифни ҳамда ўзларининг бозордаги ўрнини эътиборга олган ҳолда маҳсулотларига ва хизматларига эркин баҳоларни белгиламоқдалар. Қишлоқ хўжалик корхоналари эса давлат мулки ҳисобланган ерларда маҳсулот етиштирмоқдалар, шунингдек, етиштирилаётган асосий маҳсулотлар (пахта, ғалла)га давлат буюртмаси мавжудлиги туфайли бу маҳсулотларнинг харид нархлари давлат томонидан белгиланмоқда. Бу масалани келажакда қишлоқ хўжалигига оид давлат дастурлари ишлаб чиқилиши билан алмаштиришга босқичма-босқич ўтиш натижасида ҳал этиш имкониятларини шакллантириш мақсадга мувофиқдир.

Яқин йилларгача давлат томонидан қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг мавсумийлигини эътиборга олган ҳолда корхоналар фаолияти бир меъёрда амалга оширилишини таъминлаш мақсадида йилнинг биринчи чорагидаёқ давлат

эхтиёжлари учун зарур бўлган маҳсулотлар қийматининг 50 фоизи миқдоридаги маблағни қишлоқ хўжалик корхоналарига ўтказиб берар эди. Бунинг учун Республика Молия Вазирлиги қошида давлат буюртмаларига керак бўлган маҳсулотларни сотиб олиш мақсадида махсус фонд ташкил этилган эди. Бу фонддан ўтказилган маблағ эвазига қишлоқ хўжалик корхоналари ёқилғи, ёнилғи, ёғловчи материаллар, минерал ўғитлар, кимёвий воситалар ҳамда қишлоқ хўжалик техникалари учун бутловчи материаллар сотиб олишар эди. Чунки бу маблағ айнан шундай харажатлар учун сарфланиши қатъий белгиланган, уни хўжаликлар бошқа мақсадларга сарфлай олмайдилар. Буни акциядорлик-тижорат «Пахтабанк» ва «Аллабанк»лар назорат қилар эди. Лекин шунга қарамадан мазкур маблағлардан унумсиз фойдаланиш ҳоллари кузатилад эди. Мазкур ҳолатни такомиллаштириш учун мамлакатимизда қишлоқ хўжалик корхоналарининг молиявий ресурсларга бўлган талабини қондиришнинг бозор муносабатларига мос келувчи янги тизими жорий этилди, яъни қишлоқ хўжалик корхоналари ўзлари учун керакли молиявий ресурсларни банклардан имтиёзли кредитлар кўринишида олмақдалар. Бу ўзининг ижобий натижаларини бермоқда.

Бу соҳада ҳам иқтисодий эркинлаштириш жараёнини чуқурлаштиришга оид тадбирлар ишлаб чиқиб, уларнинг амалиётга жорий этилишини таъминлашга ҳаракат қилинмоқда. Бундан ташқари қишлоқ хўжалик корхоналари етиштираётган маҳсулотларининг сифатини яхшилаб, уларни ички ва ташқи бозорга чиқариб, эркин сотиш йўллари қидиришлари керак. Бунинг ҳуқуқий асослари яратилган. Улардан фойдаланиш учун маҳсулот сотувчилар савдо-сотиқ билан боғлиқ бўлган барча ташкилий, иқтисодий муносабатларни яхши ўзлаштириб олишлари керак.

Агросаноат таркибидаги корхоналар ўртасида пул-товар муносабатларини амалга ошириш жараёнида ҳам узилишлар юз бермоқда. Жумладан, қишлоқ хўжалик корхоналари саноат корхоналаридан пахта териш машиналарини, ҳайдов ва чопиқ тракторларини, минерал ўғитларни, кимёвий воситаларни, ёқилғи материалларини олиб, уларнинг ҳақини белгиланган муддатда тўлай олмаётирлар. Худди шундай ҳолат хизмат кўрсатувчи корхоналарининг бажарган ишларига, хизматларига ҳақ тўлаш борасида ҳам содир бўлмоқда. Қайта ишлаш саноати корхоналари эса қишлоқ хўжалик корхоналаридан пахта хом ашёсини, дон маҳсулотларини, сабзаёт-полиз, боғдорчилик ҳамда чорвачилик маҳсулотларини шартномлар асосида сотиб олмақдалар, лекин уларнинг ҳақини белгиланган муддатларда тўлай олмаётирлар. Бундай ҳоллар мажмуа таркибидаги корхоналарнинг иқтисодий беқарорлиги шаклланишига маълум даражада сабаб бўлмоқда. Чунки уларнинг ўзаро қарзлари ортиб бормоқда.

Қишлоқ хўжалик корхоналари сотган маҳсулотлари учун маблағларини вақтида олмаганликлари сабабли улар ҳам «Ўзқишлоқхўжалик таъминот тўлатиш» қўмитаси, «Ўзқишлоқхўжалик кимё», автотранспорт, энергетика ва бошқа тармоқларнинг маҳсулотлари, хизматлари учун тўланадиган маблағларни вақтида бера олмаётирлар. Булар шу тармоқлар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар бузилаётганлигидан далолат бермоқда. Натижада корхоналар ўртасида ўзаро ишончсизлик муҳити ривожланмоқда. Корхоналар қарз маблағларини қонун йўли билан ундириш учун хўжалик судларига мурожаат этмоқдалар, улар эса тушган даъволарини кўриб, тегишли қарорлар чиқармоқдалар. Шунинг натижасида

вақтдан ютқазиб, маблағларини ола оламётганликлари оқибатида мажмуа таркибидаги корхоналарнинг ишлаб чиқариши талаб даражасида ривожланмаяпти.

Демак, келажакда агросаноат мажмуаси таркибидаги корхоналар ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг пул-товар муносабатлари асосида йўлга қўйилишини таъминлашга алоҳида эътибор бериш керак.

Республика агросаноат мажмуаси таркибидаги тармоқларнинг ташкилий, техникавий, технологик, иқтисодий ҳамда ижтимоий ўзаро боғланиши, яъни интеграциялашуви натижасида меҳнат тақсимооти амалга оширилмоқда. Бу ҳол агросаноат мажмуаси ихтиёридаги барча ресурслардан самарали фойдаланишни таъминлашга, техника ва технологияларни ривожлантиришга, ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаштиришга, автоматлаштиришга, электрлаштиришга, компьютерлаштиришга ҳамда тармоқларни бошқаришни такомиллаштиришга қаратилган. Улар талаб даражасида амалга оширилиши натижасида харидоргир, рақобатбардош озиқ-овқат ҳамда халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш ҳажми ортади. Улар истеъмолчиларга сифатли ва қулай усуллар билан етказиб борилиши натижасида аҳолининг шу маҳсулотлар билан таъминланиши даражаси ортиб, мажмуа таркибидаги тармоқларнинг фойдалари кўпаяди. Натижада агросаноат мажмуасининг иқтисодий самарадорлиги юксалади.

Агросаноат мажмуасининг иқтисодий самарадорлик даражасини қуйидаги кўрсаткичлар ёрдамида аниқлаш мумкин:

а) Республика агросаноат мажмуасининг ялпи маҳсулоти. У мажмуа таркибидаги тармоқлар корхоналари бир йил мобайнида ишлаб чиқарган тайёр маҳсулот ва кўрсатган хизматлар миқдоридан ташкил топади. Ялпи маҳсулотнинг миқдори ҳар бир тармоқ бўйича мутлақ, яъни натура кўрсаткичлар ёрдамида ҳисобланади (тонна, дона, банка, литр, тонна.км, эт.гектар.). Бу кўрсаткич ёрдамида агросаноат мажмуасидаги тармоқлар ялпи маҳсулотининг миқдори алоҳида-алоҳида аниқланиб, аввалги йиллардаги рақамлар билан таққосланиб, тармоқларнинг қандай ҳолатдалиги аниқланади. Масалан, 1997 йилда 2,1 млн. тонна ғалла ишлаб чиқарган бўлса, 2000 йилда ушбу кўрсаткич 5,2 млн. тоннага етганлиги унинг ҳажми 2,5 мартага ошганлигини кўрсатади. Натижада нон ва нон маҳсулотлари ишлаб чиқариш сезиларли даражада кўпайди. Пахта хом ашёси етиштириш ҳажми 1991-2002 йилларда 4,1 млн. тоннадан 3,2 млн. тоннага тушган, яъни 20 фоизга камайган. Шунинг натижасида пахта толасининг миқдори ҳам 1,2 млн.тоннадан 1,05 млн. тоннага тушган ёки 12,5 фоизга камайган. Бундай ҳол ўсимлик ёғи, совун ишлаб чиқариш ҳажмининг камайишига олиб келган.

Лекин бу натурал кўрсаткичлар агросаноат мажмуасининг умумий ҳолатини ифодалай олмайди. Бунинг учун агросаноат мажмуаси ялпи маҳсулотининг қийматини аниқлаш лозим. Ялпи маҳсулот қиймати мажмуа таркибидаги барча корхоналар бир йилда ишлаб чиқарган тайёр маҳсулотларнинг, кўрсатган хизматларнинг бозор баҳоларидаги қийматидан иборат. Айрим корхоналарда ишлаб чиқарилган баъзи маҳсулотларнинг маълум бир қисмидан корхона ишлаб чиқаришини ривожлантириш учун фойдаланилади, маълум миқдордагиси эса шу йилнинг ўзида сотилмай қолади.

Ялпи маҳсулот қийматини ҳисоблашда маҳсулотларнинг бир неча марта ҳисобга олинишини бартараф этиш мақсадида, агросаноат мажмуасининг барча тармоқларида яратилган қўшилган қиймат суммасини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Чунки қўшилган қиймат – бу, корхона томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматидан етказиб берувчилардан сотиб олинган ва истеъмол қилинган хомашё ва материаллар қиймати (амортизация суммасидан ташқари) чиқариб ташланганидан сўнг қолган қисмининг бозор баҳоларидаги қийматидир. Мажмуа ялпи маҳсулотининг ҳақиқий баҳоларидаги қийматини республика ялпи миллий маҳсулоти таркибидаги салмоғини аниқлаб, унинг мамлакат иқтисодиётидаги улуши ва ўзгаришини ҳам аниқлаш мумкин. Агарда агросаноат мажмуаси ялпи маҳсулотининг республика ялпи миллий маҳсулотидаги салмоғи ўсаётган бўлса, ялпи миллий маҳсулот ошган ҳолда мажмуанинг мамлакат иқтисодиётидаги ўрни юксалаётганлигидан далолат беради. Агросаноат мажмуаси ялпи маҳсулотининг ҳақиқий баҳоларида ҳисобланган қийматидан шу йилдаги асосий иқтисодий кўрсаткичларни, жумладан, ишлаб чиқаришнинг рентабеллик даражасини, меҳнат унумдорлигини, фондлар қайтимини аниқлашда фойдаланиш мумкин. Агросаноат мажмуаси иқтисодиётини қатор йиллардаги ўзгаришини аниқлаш учун унинг ялпи маҳсулоти қийматини ўзгармас, яъни қиёсий баҳоларида аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳозирги даврда қиёсий баҳо сифатида 1996 йилдаги ўртача баҳолар олинмоқда. Шу тартибда ялпи маҳсулотнинг қиймати аниқланиб, уни аввалги йиллардаги рақамлар билан таққослаш орқали агросаноат мажмуаси ялпи маҳсулоти қийматининг ўзгаришини аниқлаш мумкин. Шундай қилиб, ялпи маҳсулот қийматига ва бошқа кўрсаткичлар даражасига баҳолар ўсишининг таъсири бартараф этилади. Агросаноат мажмуаси ялпи маҳсулотининг 1996 йил баҳоларидаги қиймати мажмуанинг реал ялпи маҳсулоти эканлигидан далолат беради. Шу реал ялпи маҳсулот қиймати кўрсаткичидан фойдаланган ҳолда агросаноат мажмуасида қатор йиллардаги меҳнат унумдорлиги, фондлар қайтими, сиғими каби кўрсаткичлар даражасини аниқлаб, уларнинг ўзгаришини ҳам билиб олиш, бу кўрсаткичларни мажмуа таркибидаги тармоқлар миқёсида аниқлаб, уларнинг ўзгаришини таҳлил қилиш мумкин.

б) агросаноат мажмуасининг тармоқлари бўйича мамлакат экспортидаги, яъни валюта тушумидаги улуши. Уни билиш учун агросаноат мажмуаси тармоқларидаги корхоналарнинг экспорт қилган маҳсулотларига, хизматларига олинган валюта шаклидаги ҳақ тушумларининг бир йиллик йиғиндисини аниқлаш зарур. Уни ягона валюта бирлигида кўрсатиш учун АҚШ долларига давлат курсига биноан аниқлаш лозим, ўз мавқесини мустахкамлаб бораётган еврода ҳам ҳисоблаш мумкин.

Агросаноат мажмуаси барча валюта тушумининг республика жами валюта тушумига нисбати билан мажмуанинг салмоғини аниқлаш мумкин. Ҳозирги даврда бу кўрсаткичнинг салмоғи 60 фоизга яқинлашиб қолган. Шундан 24-26 фоизини пахта толасини сотишдан олинаётган валюта ташкил этмоқда.

Ҳозиргача ишлаб чиқарилаётган пахта толасининг салмокли қисми четга экспорт қилинмоқда. Шунинг натижасида сезиларли миқдордаги валюта республикага олиб келинмоқда. Агарда 1992 йилда ишлаб чиқарилган 1250,8 минг

тонна пахта толасидан 1066,9 минг тоннаси четга экспорт қилиниб, 890,4 млн. АҚШ доллари миқдоридаги чет эл валютаси олинган бўлса, 2001 йили ишлаб чиқарилган 1250,8 минг тонна пахта толасининг 829,4 минг тоннаси четга сотилиб, 912,4 млн. АҚШ доллари миқдоридаги чет эл валютаси республикага тушган. Ҳар бир тонна пахта толаси 1100 АҚШ долларига сотилган. Шу билан бирга маълум миқдордаги озиқ- овқат маҳсулотлари ҳам четга сотилмоқда (2.1-жадвал).

2.1-жадвал

Айрим агросаноат маҳсулотлари экспорти натижалари

	Ўлч. бирл.	Йиллар									
		1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Ишлаб чиқарилган пахта толаси	Минг тонна	1250,8	1356,0	1253,2	1254,0	1175,0	1141,9	1147,1	1021,6	1025,2	957,1
Шундан: Экспорт қилингани	Минг тонна	1066,9	1184,5	1187,6	1025,3	1077,7	980,3	908,6	1118,7	778,3	829,4
Экспортдан тушган валюта	Млн. АҚШ доллари	890,4	1211,6	1516,7	1798,9	1748,3	1579,4	1361,0	906,2	897,1	912,4
Экспорт қилин. агро озиқ-овқат маҳсулотлари эвазига олинган валюта	Млн. АҚШ доллари					30,9	60,0	33,3	62,2	76,2	58,2

*Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Демак, мамлакат экспорт салоҳиятини белгиловчи муҳим кўрсаткич бўйича қишлоқ хўжалиги билан «Ўзпахтасаноат» уюшмасининг салмоғи катта. Лекин келажакда пахта толасини четга сотишнинг мақсадга мувофиқ миқдорини сақлаган ҳолда уни қайта ишлаб, истеъмол учун тайёр ҳисобланган халқ истеъмоли товарлари экспортга чиқарилишини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Шу билан бирга қишлоқ хўжалигида сабзавот, полиз ҳамда боғдорчилик, чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш соҳаларини ривожлантириб, олинган сифатли, экологик жиҳатдан тоза ҳисобланган тайёр маҳсулотларни ҳам чет элларга сотишни ривожлантиришга алоҳида эътибор бериш лозим.

Бу муаммони ҳал этиш жараёнида республикада қайта ишлаш тармоқларининг ривожланиши, янги иш жойларининг ташкил этилиши, савдо соҳаларининг тараққиёти таъминланади. Натижада нафақат иқтисодий, балки аҳолини иш билан таъминлашдек ижтимоий аҳамиятга молик бўлган муаммо ҳам маълум даражада ҳал этилади.

в) аҳолининг озиқ-овқат ва халқ истеъмоли моллари билан таъминланганлик даражаси. Бу кўрсаткичнинг мутлақ даражасини аниқлаш учун агросаноат мажмуасида ишлаб чиқарилиб, истеъмолчиларга сотилган маҳсулотлар (турлари бўйича) миқдорини республика аҳолисининг умумий сонига тақсимлаш лозим. Шунда жон бошига тўғри келадиган маҳсулот миқдори аниқланади. Агарда унинг миқдори йил сайин ортиб, тиббиёт меъёрларига яқинлашса, у ҳолда бу аҳолининг яшаш шароити юксалаётганлигидан, халқнинг фаровон ҳаёт кечирishi таъминланаётганидан далолатдир.

г) агросаноат мажмуаси, тармоқлари ва корхоналарида фойдаланилаётган, сарфланаётган ишлаб чиқариш фондларининг, қилинаётган харажатларнинг самарадорлиги. Бу кўрсаткичларни аниқлаш учун агросаноат мажмуасининг ялпи маҳсулотини, миллий маҳсулотини ҳамда соф фойда суммасини ишлаб чиқариш фондларига, харажатлар суммасига тақсимлаш зарур. Шунда 1 сўмлик ишлаб чиқариш фондлари, харажатлари эвазига олинган ялпи маҳсулот, миллий маҳсулот ҳамда соф фойда суммаси аниқланади. Агарда бу кўрсаткичларнинг мутлақ (абсолют) миқдори ошиб борса, у ҳолда бу фондларнинг, харажатларнинг иқтисодий самарадорлиги ошаётганлигидан далолат беради.

д) агросаноат мажмуаси тармоқларининг, корхоналарининг рентабеллик даражаси. Уни аниқлаш учун тармоқларнинг, корхоналарнинг соф фойдасини жами харажатлар суммасига тақсимлаб, натижани 100 га кўпайтириш лозим. Чунки бу кўрсаткич фоизда аниқланади. Шу билан биргаликда агросаноат мажмуасининг ижтимоий самарадорлигини аниқлашда бир қанча қўшимча кўрсаткичлардан, жумладан, тармоқлар бўйича бир кишининг ўртача ойлиги, кадрларнинг билимлилик салмоғи, аҳоли жон бошига кўрсатилаётган хизматлар миқдори ва бошқалардан ҳам фойдаланиш мумкин.

Сўнгги йилларда республика агросаноат мажмуасида ижобий ўзгаришларга эришилмоқда (2.2-жадвал).

2.2-жадвал

Республика агросаноат мажмуасида ишлаб чиқарилаётган айрим маҳсулотлар миқдори*

Маҳсулот номи	Ўлчов бирлиги	Йиллар							
		1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Дон маҳсулоти	Минг тонна	2142,4	2466,9	3215,2	3562,0	3775,6	4147,7	3600	3002
Пахта толаси	Минг тонна	1356,0	1253,2	1254,0	1175,0	1141,9	147,1	1021,6	1025,2
Нон ва нон маҳсулотла	Минг тонна	506	618,4	571,3	486,6	545,2	717,2	739,0	749,4

ри									
Озуқабоп ем	Минг тонна		1287	533,8	730,3	688,6	726,3	767,4	665,2
Этил спирти (озуқа)	Минг дал	977	1037	1705	2251	3379	4049	3818	3572
Гўшт ва гўшт маҳсулотла ри	Минг тонна	78,3	57,3	38,2	22,9	30,1	44,3	125,4	121,6
Узум виноси	Минг дал	8,3	6,9	6,6	7,7	7,7	6,1	6,4	5,6
Ўсимлик ёғи	Минг тонна	290,4	301,7	230,7	232	234,6	189,3	195,9	2113

*Республика Макроиктисодиёт ва Статистика вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Эслатиб ўтиш керакки, республикада гўшт ва сут маҳсулотларини ишлаб чиқариш ўтиш босқичининг дастлабки йилларида анчага қисқарган эди. Лекин 1999 йилдан бошлаб бу соҳада ҳам ўзгаришлар бўлмоқда. Умуман олганда, агросаноат мажмуасининг фаолияти аста-секин ривожланиб бормоқда. Натижада айрим соҳаларининг иқтисодий самарадорлиги юксалмоқда.

Республика ҳукуматининг энг муҳим вазифаларидан бири аҳолининг истеъмол товарларига нисбатан ўсиб бораётган талабини қондиришдир. Чунончи, аҳолининг озиқ-овқат ҳамда ноозиқ-овқат маҳсулотлари билан тўлиқ таъминланиши натижасида уларнинг фаровон ҳаёт кечиришлари учун асос яратилади. Бу муаммони агросаноат мажмуаси ҳал этади. Агросаноат мажмуасида барча тармоқлар ўзаро уйғунлашиши (интеграциялашуви) ҳамда ихтисослашиши натижасида аҳолининг икки хил мақсадини қондирадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарилиб, истеъмолчиларга етказиб берилиши зарур.

Улардан биринчиси озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш. У озиқ-овқат маҳсулотлари мажмуасини ташкил этади. Унга нон ва нон маҳсулотлари, қандолат, шакар, гўшт ва гўшт маҳсулотлари, чой, узум виноси, коньяк, арок, турли хилдаги консервалар ва бошқа маҳсулотлар киради. Бу озиқ-овқат маҳсулотлари инсон организми учун зарур моддаларни бериб, унинг соғлом ўсишини таъминлайди.

Шу билан бирга агросаноат мажмуаси аҳоли учун ҳаёт кечириш жараёнида фойдаланиладиган товарлар ишлаб чиқаради. У халқ истеъмоли моллари мажмуасини ташкил этади. Унда оёқ кийими, кийим-бош, газламалар, саноат спирти, техника ёғлари ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Шу мажмуа ривожланиши билан аҳолининг яшаш шароити ўзгаради. Бу ерда аҳолининг зарур бўлган бошқа буюмлар, воситалар, шунингдек, уй-жой билан таъминланиши, унга турли хилдаги хизматлар кўрсатилиши ва бошқалар ҳам эътиборга олиниши керак.

Аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминланиши давлатнинг озиқ-овқат хавфсизлигига ҳам боғлиқ. Чунки мамлакат миқёсида озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми унга бўлган мамлакат эҳтиёжини ташқи

омилларга (хорижий давлатларга) боғланмаган ҳолда таъминлаши лозим. Шунинг натижасида мамлакат миқёсида сиёсий-иқтисодий ҳамда ижтимоий барқарорлик таъминланади. Ўзбекистон Республикаси собик иттифок таркибида бўлган даврда унинг ун ва ун маҳсулотларига бўлган талаби асосан республикага четдан келтириладиган маҳсулотлар эвазига қондириларди. Бу ҳолатни республика мустақиллиги даврида сақлаб қолиш мутлақо мақсадга мувофиқ эмас эди. Шунинг учун ҳам республика ҳукумати ўтиш даврининг биринчи йилларидан бошлаб ғалла мустақиллиги сиёсатини изчиллик билан амалга ошириб келмоқда. Бунга эришиш учун самарали ҳисобланган пахта хом ашёси ишлаб чиқариш ҳажмини камайтиришга ҳаракат қилинди. Натижада «иккинчи нон» ҳисобланган картошка етиштириш ҳам ривожлантирилди. Ҳозирги даврда маҳсулотнинг бу тури чет элдан сотиб олинаётгани йўқ, чунончи, бу борада ҳам давлат хавфсизлигига эришилмоқда, лекин ҳозирги даврда республика аҳолиснинг гўшт ва гўшт маҳсулотлари, сут ва сут маҳсулотлари, ёғ маҳсулотлари билан таъминланиш даражаси тиббиёт нормативига нисбатан анча паст. Бу масалани ҳал этиш мақсадида агросаноат мажмуаси марказий бўғини ҳисобланган қишлоқ хўжалигининг барча тармоқларини интенсив ривожлантиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Бунда чорвачилик тармоқларини устувор суръатларда ривожлантиришга ҳаракат қилинмоқда. Жумладан, паррандачиликни саноат негизида ривожлантиришга алоҳида аҳамият берилмоқда. Қорамолчилик, қўйчилик билан шуғулланадиган нодавлат корхоналари учун ҳар томонлама иқтисодий имкониятлар яратилмоқда. Уларни молиявий маблағлар билан барқарор равишда таъминлаш мақсадида имтиёзли кредитлар бериш йўлга қўйилмоқда, солиқ имтиёзлари берилмоқда, уларнинг ишлаб чиқаришлари учун зарур бўлган, чет эллардан келтирилаётган воситалар божхона тўловларидан озод этилмоқда. Буларнинг ҳаммаси халқ истеъмоли моллари миқдорини кўпайтиришга йўналтирилган тадбирлар ҳисобланади.

Аҳолининг озиқ-овқат ва халқ истеъмоли товарлари билан таъминланишини юксалтириш учун энг аввало, агросаноат мажмуаси таркибидаги барча тармоқларнинг моддий-техника базаси мустаҳкамланишини, фан-техника янгиликлари ҳамда илғор, самарали технологиялар ишлаб чиқаришга изчил жорий этилишини ўзаро боғлиқ ҳолда таъминлаш зарур. Шу билан бирга мажмуа таркибидаги қайта ишлаш тармоқлари кўламини кенгайтириб, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ассортиментини кўпайтириб, уларнинг рақобатбардошлигини таъминлаб, сифатли сақлаб, аҳолига ўз вақтида етказиб берилишига эришиш лозим.

Юқорида таъкидланган муаммоларни ҳозирги замон талаби даражасида ҳал этиш учун:

- агросаноат мажмуаси таркибидаги машинасозлик, нефть, кимё ва бошқа саноат тармоқлари қишлоқ хўжалигини ва унинг маҳсулотларини қайта ишловчи тармоқларни арзонроқ, сифатли, унумдор ишлаб чиқариш воситалари билан таъминлашлари ;
- қишлоқ хўжалик тармоқлари мавжуд бўлган барча ишлаб чиқариш воситаларидан оқилона фойдаланган ҳолда талабни қондирадиган миқдорда сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқаришлари ;

- қишлоқ хўжалиги тармоқларининг ривожланишини таъминлаш мақсадида уларга турли хилдаги хизматларни вақтида, сифатли ва арзон нархларда амалга ошириш, жумладан, экинларни сув билан, техникалар, кимёвий воситалар, ўғитлар, озуқа-ем, ёқилғи, ёнилғилар билан, техникаларни таъмирлаш ва хизматлар кўрсатиш;
- қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотларни нобуд этмасдан вақтида, сифатли тайёрлаб, қайта ишлаб, тайёр маҳсулотлар истеъмолчиларга етказиб берилишини таъминлаш лозим. Бунда маҳсулотларни сотиб олиб, қайта ишлаш корхоналари кўламини ривожлантиришга алоҳида эътибор бериш, республика Президенти И.Каримов таъкидлаганларидек, қишлоққа саноатни олиб бориш керак. Шу билан тармоқдаги аҳолининг иш билан таъминланиши, реал даромад олиши учун катта имконият яратилади;
- республика агросаноат мажмуаси таркибидаги тармоқлар ўртасидаги барча ўзаро муносабатларни (баҳолар, солиқлар, тўловлар.) такомиллаштиришга ва уларни эркинлаштиришга қаратилган тадбирларни ҳамма бўғинларда ишлаб чиқиб, уларнинг ҳаётга татбиқ этилишини таъминлашга эришиш керак.

Бу тадбирлар туфайли аҳолининг озиқ-овқат ҳамда истеъмол товарлари билан тиббиёт меъёрлари даражасида таъминланишига эришилади. Бу ҳол давлатнинг озиқ-овқат хавфсизлиги таъминланганлигидан далолат беради.

Қисқача хулосалар

Республика иқтисодиётини мустаҳкамлаш, аҳолини истеъмол товарлари билан таъминлашдек сиёсий, иқтисодий, ижтимоий вазифани ҳал этишда мамлакат агросаноат мажмуасининг аҳамияти катта. Шунини эътиборга олган ҳолда агросаноат мажмуасини оқилона шакллантириш мақсадга мувофиқдир. Бунда мажмуа таркибини тўғри шакллантиришга алоҳида эътибор бериш лозим.

Агросаноат мажмуасининг марказий бўғини қишлоқ хўжалиги ҳисобланади. Уни ривожлантириш учун барча турдаги воситаларни ишлаб чиқарувчи тармоқларни, ҳар хил хизматлар бажарувчи соҳаларни ҳамда шу тармоқда етиштирилган маҳсулотларни қайта ишловчи ва уларни талабни қондириш мақсадида истеъмолчиларга сифатли қилиб етказиб берувчи тармоқларни ўзаро боғлиқ ҳолда мақсадга мувофиқ ташкил этиш, жойлаштириш зарур.

Агросаноат мажмуасининг иқтисодий, ижтимоий самарадорлигини аниқлаш мақсадида тегишли кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш зарур. Бунда уларнинг мақсад ва вазифаларини эътиборга олиш керак. Агросаноат мажмуасини ривожлантириш мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш билан бирга халқ истеъмоли моллари ҳажмининг кўпайишини, уларнинг сифати яхшиланишини таъминлайди.

Келажакда агросаноат мажмуасини ривожлантириш учун қишлоқларда мажмуа билан боғлиқ бўлган тармоқларни ривожлантириш, улар ўртасидаги муносабатларни такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Агросаноат мажмуасини шакллантиришнинг зарурлигини исботланг.
2. Агросаноат мажмуасининг мақсади ва вазифалари нималардан иборат?
3. Агросаноат мажмуаси таркибига нималар киради?
4. Агросаноат мажмуасининг ривожланишини қандай кўрсаткичлар ифодалайди, улар қандай аниқланади?
5. Агросаноат мажмуасининг республика иқтисодиётидаги ўрнини қандай кўрсаткичлар ифодалайди ва улар қандай аниқланади?
6. Агросаноат мажмуасининг озиқ-овқат ҳамда халқ истеъмоли моллари мажмуаларини шакллантиришдаги аҳамиятини тушунтириб беринг.
7. Агросаноат мажмуасининг давлат озиқ-овқат хавфсизлиги муаммосини ҳал этишдаги аҳамиятини изоҳлаб беринг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Деҳқончилик тараққиёти – фаровонлик манбаи Тошкент, «Ўзбекистон». 1993.
2. Абдуғаниев А. АСКда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш муаммолари. «Ҳаёт ва иқтисод», №7, 1992.
3. Абдуғаниев А. Агросаноат мажмуаси иқтисоди. Услубий кўлланма. Тошкент, ТИҚХМИИ, 2001.
4. Қаюмов Ф.К. Эффективность АПК в условиях перехода к рынку. Москва, ИПО «Поигрон», 1992.
5. Хусанов Р.Х. Аграрная реформа: теория, практика, проблемў. Тошкент, «Ўзбекистон», 1999.
6. Коваленко Я.Н. Экономика сельского хозяйства. Москва. ЭКМЭС, 1998.

15-МАВЗУ: БОЗОР ИҚТИСОДИГА ЎТИШДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИГА ДАВЛАТ РАХБАРЛИГИ ВА АМАЛГА ОШИРИЛАЁТГАН АГРАР-ИҚТИСОДИЙ ИСЛОҲОТЛАРИ (2 СОАТ).

Режа:

- 1. Қишлоқ хўжалигида бозор иқтисодиёти муносабатлари, уларнинг шакллантирилиши.**
- 2. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида қишлоқ хўжалигига давлат раҳбарлиги.**
- 3. Қишлоқ хўжалигининг давлат ташкилотлари билан амалга оширадиган иқтисодий муносабатлари тизими.**

Қишлоқ хўжалиги республика халқ хўжалигининг энг муҳим ва йирик тармоғидир. Шунинг учун ҳам бу тармоқда ўтиш даврида бозор иқтисоди талабларига жавоб берадиган муносабатлар тизимини барпо этиш объектив зарурият ҳисобланади. Чунки маъмурий-буйруқбозлик асосида марказдан режали бошқарилган иқтисодиёт шароитидаги қишлоқ хўжалигидаги давлат якка ҳокимлиги (қанча майдонга қандай экинлар экилиши, қандай маҳсулотларни, қанча миқдорда ишлаб чиқариш зарурлиги, уларни қатъий белгиланган баҳоларда сотиб олиш, ишлаб чиқариш воситалари билан таъминлаш, даромадни тақсимлаш, мулкий муносабатларда ва бошқаларда) тармоқда бозор иқтисоди муносабатларини талаб даражасида шакллантириш имкониятини бермайди. Дарҳақиқат, бозор иқтисоди аввалги иқтисоддан тубдан, шаклан ва мазмунан фарқ қилади. Бозор иқтисодига ўтишда, шунингдек, бозор иқтисоди шароитида қишлоқ хўжалигида маълум муносабатларни қонунлар доирасида ҳал этишда давлатнинг раҳбарлиги бўлиши лозим. Лекин у қишлоқ хўжалигидаги корхоналарнинг тўлиқ эркинлиги билан боғлиқ ҳолда амалга оширилиши зарур. Қишлоқ хўжалигига давлат раҳбарлиги асосан давлат бош ислоҳотчи сифатида муттасил амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир.

«Аграр секторни тубдан ислоҳ қилиш ва жадал ривожлантириш муаммолари ислоҳотларнинг дастлабки босқичида ҳамда Ўзбекистоннинг бозорга ўтиш стратегиясида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Биз қишлоқнинг устун даражада ривожланишини таъминлашни, қишлоқ хўжалигини сифат жиҳатидан янги асосларда қайта тиклашни ўз олдимизга вазифа қилиб қўйдик.»¹ деб таъкидлаган Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримов. Шунга асосланган ҳолда давлат қишлоқ хўжалигида бозор иқтисоди муносабатларини барпо этиш мақсадида ислоҳотлар мажмуасини ишлаб чиқди ва уларнинг ҳуқуқий асосларини ҳам яратмоқда. Бунга республика Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган қуйидаги қонунлар, Президентнинг фармонлари ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари яққол мисол бўлади:

Ўзбекистон Республикасининг:

- «Корхоналар тўғрисида»ги;
- «Мулк тўғрисида» ги;
- «Ижара тўғрисида» ги;

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент, 1995 йил, 59-60 бетлар.

- «Тадбиркорлик тўғрисида» ги;
- «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида» ги;
- «Инвестициялар тўғрисида» ги;
- «Чет эл инвестициялари тўғрисида» ги;
- «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида» ги;
- «Ер кодекси»;
- «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида» ги;
- «Меҳнат кодекси»;
- «Қишлоқ хўжалик корхоналарини санация қилиш тўғрисида» ги;
- «Қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкатлар) тўғрисида» ги;
- «Фермер хўжалиги тўғрисида» ги;
- «Қишлоқ хўжалиги корхоналарини санация қилиш тўғрисида» ги;

қонунлари, Вазирлар Маҳкамасининг «Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари контрактация шартномаларини тузиш ва бажариш тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида» ги қарори, Республика Президентининг «Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ва бошқа фармонлари шулар жумласидандир. Мамлакатимизда давлат раҳбарлигида қишлоқ хўжалигини молиялаштириш, кредитлаш ҳамда солиқлар тизимлари ишлаб чиқилиб, улар ҳаётга босқичма-босқич татбиқ қилинмоқда. Давлат, шунингдек, фан, техника, илғор ва самарали технологиялар тизимларини тармоқ миқёсида ишлаб чиқишга ҳам, қишлоқ аҳолисини ижтимоий-иқтисодий ҳимоя қилишга ҳам раҳбарликни амалга оширмоқда.

Қишлоқ хўжалигида мустақил ривожланиш йилларида давлатнинг бевосита раҳбарлигида аграр ислохотларнинг негизи ҳисобланган ер ва мулк ислохотлари, мазмунан янги ширкат, фермер, деҳқон хўжаликлари ва кўшма корхоналар ташкил этилмоқда. Қишлоқ хўжалигидаги давлат корхоналарига давлатнинг раҳбарлик кўлами нодавлат хўжаликларга нисбатан кўпроқ. Шу билан биргаликда ўтиш даврида давлат талабини эътиборга олган ҳолда жамоа ва ширкат, фермер хўжаликларига ҳам қанча пахта, ғалла ва шоли маҳсулотлари етиштириш давлат буюртмаси шаклида белгилаб берилмоқда. Бу ҳол кейинчалик камайиб, уни эркин бозор қонунлари асосида шартномалар бўйича амалга ошириш таъминланади. Демак, келажакда қишлоқ хўжалигига давлатнинг раҳбарлиги янада такомиллаштирилади. Бунинг учун давлатнинг узоқ муддатга мўлжалланган дастурлари ишлаб чиқилади. Уларда томонларнинг манфаатларига алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир. Дарҳақиқат, ишлаб чиқаришнинг раванқини фақат манфаат таъминлайди. У моддий, маънавий ва бошқа шаклларда амалга оширилади.

Давлат қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган тармоқларни ҳам (хизмат кўрсатувчи, қайта ишловчи, сотувчи) ислох қилишга алоҳида эътибор бермоқда. Натижада бу тармоқлардаги давлат корхоналари давлат акциядорлик корхоналарига, ташкилотларига айлантилди. Масалан, пахта заводлари, ун,нон, ёғ-мой, гўшт комбинатлари, консерва заводлари хиссадорлик жамиятларига айлантилмоқда.

Натижада шу тармоқларда бозор муносабатларини эркин амалга ошириш имкониятига эга бўлган турли шаклдаги мустақил корхоналар, бирлашмалар,

уюшмалар ташкил этилди. Уларнинг серкиррали фаолиятларини самарали бошқаришни таъминлаш қобилиятига эга бўлган тармоқ ташкилотлари ҳам давлатнинг бевосита раҳбарлигида ташкил этилиб, такомиллаштирилмоқда. Чунончи, Қишлоқ хўжалиги вазирлиги билан Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлиги билан уйғунлаштирилиб, ягона Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигига айлантирилди. Унга 2001 йилда ўрмон хўжалиги давлат кўмитаси ҳам қўшилди. 2003 йилда шу вазирлик таркибига «Сут гўшт саноати», «Парранда саноати» акционерлик тармоқлари ҳам қўшиб юборилди. Натижада бу йирик вазирликнинг мақсади ва вазифаси тубдан ўзгартирилди. У ҳозирги даврда қишлоқ, сув ҳамда ўрмон хўжаликларида иқтисодий ислохотларнинг самарали тизимларини ишлаб чиқиш ва уларни амалиётга татбиқ этиш билан шуғулланмоқда.

Шу билан биргаликда «Ўзпахтасаноатсотиш» уюшмаси, «Ўздонмахсулот» давлат-акциядорлик корпорацияси, «Ўзқишлоқхўжаликтаъминоттузатиш» давлат кооператив кўмитаси, «Ўзқишлоқхўжаликкимё» давлат акциядорлик жамияти, Ер ресурслари кўмитаси, «Ўзағромашсервис» уюшмаси, «Ўзағросуғурта» давлат акциядорлик компанияси, «Ўзқишлоқхўжаликлизинг» акционерлик компанияси, Ўзбекистон деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси ташкил этилди ва у ҳозирги вақтда Ўзбекистон фермер хўжаликлари уюшмасига айлантирилди. Ислохотлар фақат тармоқларда янги вазирликлар, концернлар, компаниялар ташкил этишгагина эмас, балки қишлоқ хўжалиги ва у билан боғлиқ бўлган хўжаликлар ва тармоқларнинг бошқарув тизимини бозор иқтисоди талабларига мослаштиришга қаратилмоқда. Давлат раҳбарлигида амалга оширилаётган ислохотлар тармоққа ички ҳамда чет эл инвестицияларини жалб этиш учун қулай шароитлар яратмоқда. Булар пировард натижада қишлоқ хўжалигининг янада ривожланишини, самарадорлиги ошишини таъминлайди.

Республикамиз қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантиришда ер-сув ресурсларининг аҳамияти бекиёс. Чунки улар ёрдамида мамлакатимиз ички ялпи маҳсулотининг тўртдан уч қисми, халқимиз истеъмол қилаётган маҳсулотларнинг 95 фоизи етиштирилмоқда. Шундай экан, улардан келажакда янада тўлиқроқ, самаралироқ фойдаланиш долзарб муаммо ҳисобланади. Уни ҳал этиш мақсадида Республика ҳукумати томонидан сиёсий, ҳуқуқий, ташкилий, иқтисодий ҳамда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Чунончи, ер, сув, мулк тўғрисидаги қонунлар, кодекслар қабул қилинди. Уларда республикамизда ерларга, сувларга эгалик қилиш, улардан мақсадга мувофиқ ҳамда самарали фойдаланиш борасидаги муносабатлар тизими ва уларни амалга ошириш тартиби кўрсатилган. Ер-сув ресурсларига эгалик қилишнинг ҳуқуқий асоси Ўзбекистон Конституциясининг 55-моддасида «Ер ва сув - умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир»¹ деб алоҳида таъкидланган.

Республикамиз жами ер майдонига умуммиллий бойлик, давлат мулки сифатида эгалик қилиш ҳуқуқи Ўзбекистон Олий Мажлиси зиммасига юклатилган. Олий Мажлис ўз ваколатидаги ер муносабатларининг айрим масалаларини халқ депутатлари қишлоқ, шаҳар, посёлка, туман ҳамда вилоят

---

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент . «Ўзбекистон» 2002 й.

кенгашлари ва уларнинг ижроия кўмиталари зиммасига юклаган. Улар юқорида келтирилган қонун талабларидан келиб чиққан ҳолда ерларни улардан оқилона, самарали фойдаланиш мақсадида фойдаланувчиларга маълум муддатга ҳақ тўлаш эвазига фойдаланиш учун бермоқдалар. Демак, улар ер ислохотини амалга оширишга маъсулдирлар. Чунки улар ерларни самарали фойдаланиш учун ҳақиқий эгасига бериш билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал этадилар.

Сўнгги йилларда ерлар қонунда белгиланган тартибда қишлоқ хўжалик корхоналарига турли муддатларга фойдаланиш учун ҳақ тўлаш эвазига (ер солиғи) ижарага берилмоқда. Масалан, 2002 йилнинг бошига республикамиз жами ер фондининг 56,3 фоизи ёки 25,3 млн. гектари жамоа ҳамда ширкат хўжаликларига, 642,4 минг гектари эса мустақил фермер ва деҳқон хўжаликларига узоқ муддатга фойдаланишга берилган.

Шу билан биргаликда республика фуқароларига шахсий ёрдамчи хўжаликларини, жамоа боғдорчилигини, узумчилигини яратиш ҳамда яқка тартибдаги уй-жой қурилиши ва уни ободонлаштириш учун мерос қилиб қолдириш шarti ва умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи билан белгиланган миқдорда ер берилмоқда. Демак, шу қоидага мувофиқ ерни авлоддан-авлодга мерос қилиб қолдириш таъминланган. Яъни шу ерларга эгалик қилиш ҳамда улардан фойдаланиш ҳуқуқи фуқароларга умрбод берилган. Бу республикамиз ер ислохотидаги энг муҳим ютуқ ҳисобланади. Лекин фуқаролар қонунларда кўрсатилган шартларни бузсалар, уларнинг ерга меросхўр сифатида эгалик қилиш ҳуқуқи юқоридаги ташкилотлар томонидан бекор этилиши ҳам кўрсатилган. Ислохот натижасида республика қишлоқ ҳудудларида яшаётган фуқароларга умрбод фойдаланиш учун 1990-2002 йиллар давомида 600 минг гектарга яқин қишлоқ хўжалик ерлари берилди. Бу майдон Андижон вилоятининг қишлоқ хўжалик ерларига нисбатан 2,2 марта, Фарғона вилоятиникига нисбатан 1,8 баробар кўпдир. Ерларни бериш натижасида 3,2 млн. дан ортиқ оиланинг ер билан таъминланганлик даражаси ҳозирги даврда қондирилган. 2001 йилнинг бошига келиб мамлакат аҳолиси ихтиёрида 625,8 минг гектар томорқа ерлари бор эди. Аҳоли берилган ерга қонун доирасида эгалик қилиш ҳамда ундан самарали фойдаланиш натижасида юртдошларимизни қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминлашга улкан ҳисса қўшмоқда. 2001 йилда аҳоли ихтиёридаги ерлардан республикада етиштирилган жами дон маҳсулотларининг 19,3 фоизи, картошканинг-80 фоизи, сабзавотнинг-74,8 фоизи, полиз маҳсулотларининг-64 фоизи, узумнинг-35 фоизи олинган. Шунингдек, томорқа хўжаликларидида жами гўшт маҳсулотларининг-91,1 фоизи, сутнинг-93,6 фоизи етиштирилган.

Мамлакатимизда деҳқон ва фермер хўжаликларини ташкил этиш ва уларнинг фаолиятини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Деҳқон хўжаликларини ривожлантириш борасида амалга оширилаётган тадбирлар ўзининг ижобий натижаларини бермоқда, буни 15.1-жадвал маълумотларида кўришимиз мумкин.

15.1-жадвал.

Деҳқон хўжаликлари фаолиятининг асосий кўрсаткичлари

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2004 йил	2005 йил
---	--------------	------------------	----------	----------

1.	Дехқон хўжаликлари сони	минг дона	4482,0	4544,0
2.	Уларга бириктирилган ер майдони	минг га	676,2	988,5
3.	Бир дехқон хўжалигига тўғри келадиган ер майдони	га	0,15	0,22
4.	Кишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотида дехқон хўжаликларининг улуши	%	62,1	60,2
	-ўсимликчиликда	%	35,4	35,5
	-чорвачиликда	%	91,8	92,5
5.	Дехқон хўжаликларида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари	%	109,4	106,5
	-ўсимликчиликда	%	114,2	109,9
	-чорвачиликда	%	107,3	105,0

Вилоят Иктисодиёт бошкармаси маълумотлари асосида.

Кейинги йилларда Сурхондарё вилоятида ҳам дехқон хўжаликларини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилмоқда (15.2-жадвал).

15.2-жадвал.

2006 йил 1 январ ҳолатига Сурхондарё вилоятидаги дехқон хўжаликлари тўғрисида маълумот.

Туманлар	Дехқон хўжаликлари сони	Шу жумладан ҳуқуқий шахс мақомини олганлар	Ажратилган ер майдони, га	Кишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти таркибидаги улуши, %
Олтинсой	25912	-	3662	65,3
Ангор	19003	6	3563	66,8
Бойсун	19037	264	2952	86,1
Бандихон	9194	10	2662	58,6
Денов	54472	23	7580	55,4
Жарқўргон	31863	16	5507	69,1
Кизирик	13500	7	4624	54,9
Кумқўргон	29128	1	5955	69,5
Музработ	21312	32	5387	49,9
Сариосиё	28047	174	3262	55,0
Термиз	14631	41	2328	57,7
Узун	24343	-	3181	72,7
Шеробод	28210	8	6053	55,0
Шўрчи	26912	15	4635	61,6
Термиз шаҳри	25315	-	2713	100,0
Вилоят бўйича:	370879	597	64064	62,3

Вилоят Иктисодиёт бошкармаси маълумотлари асосида.

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, вилоятимизда дехқон хўжаликларининг қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотидаги улуши 62,3 фоизни

ташкил этган бўлиб, деҳқон хўжаликлари асосан чорвачилик маҳсулотлари, сабзаёт, полиз ва мева ишлаб чиқаришда юқори салмоқни ташкил этган.

Ўзбекистонда ер муносабатларини ривожлантириш мақсадида Президент И.А. Каримов томонидан 1994 йил май ойида «Ерлардан фойдаланишни яхшилаш тўғрисида» махсус фармон имзоланган. Шу фармонга кўра, маълум миқдордаги ер майдонларини хусусий мулк сифатида «ким ошди» савдоларида сотишга рухсат этилган. Бу улкан сиёсий аҳамиятга молик тадбирдир. Шундай экан, сотилиши белгиланган ер майдонининг дастлабки баҳосини белгилаш билан боғлиқ бўлган илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш лозим. Унда қандай ерлар сотилаётганлиги, уларнинг қандай жойда жойлашганлиги, коммуникациялар тизимининг ривожланганлиги, олинаётган фойда миқдори, инфляция коэффициенти ва бошқа масалалар эътиборга олинishi лозим.

Ерлардан фойдаланганлик учун ягона ер солиғининг 1999 йил 1 январдан жорий этилиши муносабати билан янги муаммо шаклланмоқда. Чунки аввал ер солиғи тўлиқ маҳаллий бюджетга ўтказилар эди. Эндиликда эса бу масала тўлиқ ҳал этилмаган. Чунки ҳозирги ягона ер солиғи таркиби бир нечта солиқлардан ташкил топган. Лекин уларнинг қандай тақсимланиши тўлиқ кўрсатилмаган. Оқибатда маҳаллий бюджет эвазига ерларнинг сифатини яхшилаш билан боғлиқ бўлган маблағлар миқдори қисқариши ерларнинг иқтисодий унумдорлигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Таъкидланган масалаларнинг ижобий ҳал этилиши ер муносабатлари такомиллашишини таъминлайди.

Марказдан режали бошқарилган иқтисодиёт йилларида қишлоқ хўжалигида: а) давлат мулки; б) жамоа мулки; в) шахсий мулк шакллари мавжуд эди. 1992 йилгача республикамиз қишлоқ хўжалигида мавжуд бўлган мулкнинг 99,9 фоизини давлат ва жамоа мулки ташкил этарди. Қишлоқ аҳолисининг шахсий мулки эса жуда ҳам кам эди. Бундай ҳол бозор иқтисоди талабларига жавоб бермайди. Бозор иқтисоди шароитида мулкчиликнинг турли шакллари ва эркин мулк муносабатлари мавжуд бўлиши, бунда хусусий мулкчиликни ривожлантиришга алоҳида эътибор берилиши лозим. Бу масалани ҳал этиш учун ҳуқуқий асослар яратилди: «Мулк тўғрисида», «Ижара тўғрисида», «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги қонунлар ва қарорлар, фармонлар қабул қилинди. Шуларга асосланган ҳолда тармоқда босқичма-босқич мулкчиликнинг қуйидаги турлари ташкил этилмоқда: а) чекланган миқдорда давлат мулки сақланмоқда; б) жамоа мулки, уни турлари кенг миқёсда ташкил этилмоқда; в) хусусий, шахсий мулк ҳам ривожлантирилмоқда; г) аралаш (қўшма) мулкнинг ташкил этилишига имконият яратилмоқда. Юқоридаги қайд этилган мулкчилик шаклларининг ҳажми қишлоқ хўжалигида ҳам босқичма-босқич ўзгариб бормоқда. Давлат мулкининг ҳажми, салмоғи қисқариши ҳисобига жамоа, шахсий, қўшма ва хусусий мулк шаклларининг миқдори ҳамда салмоғи ошмоқда. Масалан, Вазирлар Маҳкамасининг қарорига мувофиқ 1992 йили 224 та давлат хўжалиги (совхозлар) иқтисодий аҳволи ночор бўлганлиги учун жамоа хўжаликлари, уларнинг мулки эса жамоа мулкига айлантирилди. 1993 йилдан бошлаб жамоа ҳамда давлат мулкига асосланган хўжаликларнинг мулки ширкат мулкига (пайчиликка асосланган) айлантирилди. 1998 йилдан бошлаб зарарга (уч йил давомида) ишлаётган жамоа ва ширкат хўжаликлари мустақил фермер

хўжаликларига танлов асосида айлантирилмоқда. 2003 йилнинг бошига келиб барча жамоа хўжаликлари негизида 1866 та ширкат хўжалиги ташкил этилди. Эндиликда туманлар миқёсида фермер хўжаликлари уюшмалари тузилмоқда. 2003 йилдан бошлаб Фарғона вилоятидаги Ёзёвон туманида, Бухоро вилоятидаги Ромитан туманида, Сирдарё вилоятидаги Мехнатобод ва Музробод туманларида фермерлар уюшмаси ташкил этилади. Тугатилаётган, санация қилинаётган корхоналарнинг мулки фермер хўжаликлари ўртасида белгиланган тартибда тақсимланмоқда. Шунинг натижасида шахсий мулк барпо этилмоқда. Давлат мулки кейинчалик сотиш шарти билан ижарага берилиши натижасида ижара мулкига айлантирилмоқда; ишчи-хизматчиларнинг хўжаликлардан олаётган даромадлари, ўз маблағлари ҳисобига давлат мулкининг маълум қисмини (акцияларини) сотиб олишлари натижасида ҳиссадорлик жамиятлари ташкил этилмоқда. Қишлоқ хўжалиги корхоналари ихтиёридаги мулкни аҳолига сотиб, улардан ўзлари, шунингдек, ёлланган меҳнатдан фойдаланиш натижасида хусусий, шахсий мулк ташкил этилиб, ривожлантирилмоқда. Хусусий мулкчиликни ривожлантиришда давлат иқтисодий ёрдам бермоқда. Қишлоқ хўжалиги корхоналари ихтиёридаги чорвачилик фермаларини сотиб олишда давлат сотиб олувчиларга имтиёзли (фоизсиз) кредитлар ҳам берди. Натижада қишлоқда мулкдорлар синфи вужудга келиб, уларни давлат ўз ҳимоясига олган. Мулкни давлат тасарруфдан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёни келажакда ҳам ривожлантирилиши, такомиллаштирилиши зарур. Қишлоқ хўжалигида мавжуд бўлган мулкдорларнинг уйғунлашишлари (мулк тармоғидаги салмоғи бўйича) натижасида кўшма мулк барпо этилмоқда. Кўшма мулкчиликни ривожлантиришда чет эл юридик ҳамда жисмоний шахслари ҳам қатнашишлари мумкин. Қишлоқ хўжалигида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш натижасида нодавлат мулкнинг салмоғи ортиб бормоқда. 2003 йилнинг бошига келиб қишлоқ хўжалигида нодавлат мулкнинг салмоғи 99 фоизни ташкил этган. Нодавлат мулкчиликка асосланган хўжаликларнинг фаолияти юксалмоқда. Уларда экилаётган экинларнинг ҳосилдорлиги, чорва ҳайвонларининг маҳсулдорлиги ошиши ҳисобига фойда кўпайиб, рентабеллик даражаси юксалмоқда. Бу, албатта, мулк ислоҳотининг натижасидир. Юқоридагиларни эътиборга олган ҳолда келажакда қишлоқларда хусусий ва шахсий мулкчиликни ривожлантиришга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир. Чунки ҳақиқий мулк эгасига айланган қишлоқ аҳли ундан оқилона ҳамда самарали фойдаланиши табиий.

Қишлоқ хўжалигида эркин бозор муносабатларини шакллантириш мақсадида молия, солиқ, кредит ҳамда баҳолар тизимини ислоҳ этиш объектив зарурият ҳисобланади. Чунки давлат мулкчилигига асосланган корхоналарнинг фаолиятини молиялаштириш, уларга вақтинча фойдаланиш учун бўш бўлган маблағларни кредит шаклида бериш, етиштирилаётган маҳсулотларнинг харид қилиш баҳолари давлат томонидан марказдан режали тарзда амалга оширилар эди. Эркин бозор иқтисодиёти шароитида эса корхоналар ишлаб чиқариши учун зарур бўлган маблағларни энг аввало ўзлари ишлаб топишлари керак. Маблағ етишмаган ҳолларда уни четдан ўзаро манфаатли тарзда олишга, ишлаб чиқарган маҳсулотларини эса бозор талаблари асосида сотишга ҳаракат қилишлари лозим. Шундай экан, бозор иқтисодиётига босқичма-босқич давлат раҳбарлигида

Ўтилатган даврда республикамиз қишлоқ хўжалигида молия, кредит, солиқ ҳамда баҳолар ислоҳоти қай тарзда амалга оширилмоқда?

Бу ўринда таъкидлаш керакки, қишлоқ хўжалик ерларига, йирик ирригация-мелиорация иншоотларига нисбатан давлат мулкчилиги сақланиб қолганлиги туфайли янги ерларни комплекс ўзлаштириш, фойдаланилатган ерларнинг унумдорлигини ошириш мақсадида амалга оширилаётган ирригация ва мелиорация тадбирлари, йирик ирригация-мелиорация иншоотларини қуриш, таъмирлаш ва улардан фойдаланиш учун давлат бюджетидан маблағ ажратилмоқда. Қишлоқ ҳудудларида экологик муҳитни соғломлаштириш билан боғлиқ бўлган тадбирларга ҳам, қишлоқ хўжалигидаги уруғчилик, селекция, наслчилик, ветеринария соҳаларига ҳам маблағлар бюджетдан берилмоқда. Бундан ташқари тармоқдаги давлат ташкилотларининг фаолиятлари ҳам бюджетдан ажратилаётган маблағлар эвазига молиялаштирилмоқда. Ширкат, фермер, мустақил деҳқон хўжаликлари эса ишлаб чиқариши учун талаб этилган маблағларнинг асосий қисмини ўз ҳисобларидан сарфламоқдалар.

Улар ишлаб чиқариш воситаларини ўз фойдалари, амортизация фонди ҳамда асосий воситаларни тугатишдан олаётган маблағлари ҳисобидан харид қилмоқдалар. Бундай маблағлар етишмаган ҳолларда четдан вақтинча бўш бўлган маблағларни манфаатли равишда жалб этишга ҳаракат қилмоқдалар.

Шунингдек, бу жараёнда ҳомийларнинг ажратмалари, турли хилдаги кредит институтларининг вақтинча бўш бўлган маблағлари, барча инвесторларнинг сармоялари жалб этилмоқда. Бунда ўзаро манфаатлар эътиборга олинмоқда. Қишлоқ хўжалик корхоналари акционерлик-тижорат банкларидан асосий воситалар учун узоқ айланма воситалар учун эса қисқа муддатли кредитлар оладилар. Уларни олишда кредит ставкаларининг фоиз даражасига ҳамда қайтариб бериш вақтининг бошланишига алоҳида эътибор беришлари лозим. Лекин ҳозирги даврда қишлоқ хўжалик корхоналари кам фойда олаётганлиги, рентабеллиги пастлиги учун кредит институтлари уларга жуда ҳам оз миқдорда кредит маблағлари бермоқдалар. Бу уларнинг талабларини мутлақо қондира олмаяпти. Шунинг учун қишлоқ хўжалик корхоналари банклардан кредит олиш учун етиштиратган маҳсулотларини ва оладиган даромадларини ҳам гаровга қўйишлари керак.

Ўтиш даврининг ҳозирги босқичида давлат эҳтиёжлари учун талаб этилмаган миқдордаги пахта, ғалла, шоли маҳсулотлари етиштиришни давлат бюджетидан махсус фондлар орқали молиялаштириш амалга оширилмоқда. Лекин бу маблағ қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши учун зарур бўлган ёқилғи, ёнилғи, минерал ўғитлар, эҳтиёт қисмлар сотиб олиш учун сарфланмоқда. Қишлоқ хўжалик корхоналари бундай маблағларнинг атиги 7 фоизинигина иш ҳақи сифатида сарфлаши мумкин. 93 фоизи юқоридаги йўналишлар учун сарфланади. Бу борада хўжаликлар учун эркинлик берилмаган. Келажакда бу жараёни қисман бўлса ҳам такомиллаштириш, яъни корхоналарга бундай маблағларни сарфлашда эркинлик бериш мақсадга мувофиқдир. Қишлоқ хўжалигига ички ва ташқи инвестицияларни жалб этишга алоҳида эътибор бериш лозим. Унинг ҳуқуқий асослари яратилган. Чунончи, «Инвестицион фаолият тўғрисида», «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги қонунлар қабул қилинган. Демак, эндиликда корхоналар ҳамкорлар қидириб топишга ҳаракат қилишлари

керак. Шунингдек, давлат каналлари орқали келаётган инвестицияларнинг бир қисмини қишлоқ хўжалигига йўналтириш ҳам фойдадан холи эмас.

Ўтиш даврида қишлоқ хўжалик корхоналаридан олинаётган солиқлар тизими ҳам такомиллаштирилмоқда. 1999 йилгача улар даромад, ер, сув, мулк, акциз ва бошқа турдаги солиқларни, тўловларни тўлар эдилар. 1999 йилнинг 1 январидан бошлаб корхоналардан ягона ер солиғи олинмоқда. Унинг миқдори ер унумдорлигига (ернинг бал бонитет классларига) қараб белгиланади. Лекин ягона ер солиғи миқдорини (ставкасини) аниқлаш тартибини хўжаликлар билмайдилар. Улар туман солиқ инспекциялари томонидан берилган ставкалар бўйича солиқ суммасини аниқлаб, белгиланган муддатларда маҳаллий бюджетга ўтказадилар.

Ягона ер солиғининг жорий этилиши хўжаликлар учун анча қулайлик туғдирди. Чунки 10 та солиқ тури бўйича ҳисоб-китоб қилгандан кўра, ягона солиқни ҳисоблаш анча енгил. Лекин ягона ер солиғи жорий этилиши билан бюджетга тўланаётган сумма қисқариш ўрнига ошди. Ушбу ставкаларини кўриб чиқиш ҳозирги вақтда хўжаликлар учун энг муҳим масала ҳисобланади. Чунки сўнгги йилларда тупроқ унумдорлигининг пасайиш тенденцияси кузатилмоқда. 1992 йилгача қишлоқ хўжалик корхоналари етиштираётган барча маҳсулотларини эркин сотиш имкониятларига эга бўла бошладилар. Бу тармоқда баҳолар ислоҳоти амалга оширилаётганлигидан далолат беради.

Ҳозирги даврда хўжаликлар етиштираётган маҳсулотларини бир қанча турдаги нархларда сотмоқдалар. Жумладан:

- давлат эҳтиёжига керак бўлган пахта, буғдой, шолининг режалаштирилган ҳосилга нисбатан 30 фоизини давлат харид нархларида;
- етиштирилган ҳосилнинг давлат буюрмаларидан ортиғини ҳамда давлат эҳтиёжи учун олиш маҳсулотларни олувчилар билан тузилган шартномаларда кўрсатилган келишилган баҳоларда (уларни шартнома баҳолари ҳам деб аташади);
- эркин сотиладиган маҳсулотларни эркин баҳоларда сотмоқдалар;
- хўжалик ичида истеъмол қилинадиган ёки фойдаланиладиган маҳсулотларни эса уларнинг таннархларида ўтказмоқдалар.

Булар бозор иқтисодиёти талабларига тўлиқ жавоб бермайди. Шунинг учун уни келажакда янада такомиллаштириш талаб этилади.

Қисқача хулосалар

Республикада эркин бозор иқтисодиётини барпо этиш ва ривожлантириш учун қишлоқ хўжалигининг барча соҳаларида бозор муносабатларини шакллантириш объектив зарурият ҳисобланади. Бу масалани ягона тизим шаклида давлат раҳбарлигида босқичма-босқич амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Амалга оширилиши зарур бўлган агроиқтисодий ислоҳотларнинг ҳуқуқий асослари яратилмоқда. Буни Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунлар, Президент фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари исботлайди.

Ҳуқуқий ҳамда меъёрий хужжатларга асосланган ҳолда қишлоқ хўжалигида:

- ер ислоҳоти амалга оширилмоқда. Бунда ерга нисбатан умуммиллий бойлик деб қаралмоқда, яъни давлат мулкчилиги сақланган ҳолда юридик ва жисмоний шахсларга ердан фойдаланишга эгалик қилиш ҳуқуқи берилмоқда;
- мулк ислоҳотини амалга оширишга катта эътибор берилмоқда. Натижада тармоқда нодавлат мулкчилик шаклларидан жамоа, хусусий, шахсий ҳамда аралаш мулкчилик турлари босқичма-босқич барпо этилиб, ривожлантирилмоқда;
- шаклан ва мазмунан афзал туб молия, кредит, солиқ ва баҳо ҳамда ташкилий-таркибий ислоҳотлар амалга оширилмоқда.

Амалга оширилаётган аграр-иқтисодий ислоҳотлар натижасида мамлакат қишлоқ хўжалигининг маълум даражада ривожланиши таъминланмоқда. Лекин бу жараён ҳам бозор иқтисодиёти талабларига тўлиқ жавоб бера олмайди. Шунинг учун ҳам келажакда барча йўналишлар бўйича иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштириш зарур. Асосий эътибор қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ривожланишини таъминлайдиган шахсий ва хусусий ҳамда аралаш мулкчилик турларини ривожлантиришга, солиқ, молия-кредит ва баҳо ислоҳотларини такомиллаштиришга қаратилиши мақсадга мувофиқдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалигига давлат раҳбарлиги қандай амалга оширилмоқда?
2. Аграр-иқтисодий ислоҳотлар йўналишлари қандай амалга оширилмоқда?
3. Ер ислоҳоти қандай тартибда амалга оширилмоқда?
4. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш деганда нимани тушунаси?
5. Мулкни хусусийлаштириш деганда нимани тушунаси?
6. Молия-кредит ислоҳотлари қандай амалга оширилмоқда?
7. Солиқ ва тўловлар тизимининг ўзгаришини тушунтириб беринг.

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Мулк тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси қонун ва фармонлар, 1992.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон янги қонунлари. – Тошкент. «Адолат». 1993.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Солиқ кодекси», Тошкент, «Адолат», 1994.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш механизмини такомиллаштириш тўғрисида»ги 232-сонли қарори. «Халқ сўзи», 1998, 27 май.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги 79-сонли қарори. «Халқ сўзи», 2003йил, 15 феврал.

6. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Тошкент, «Ўзбекистон», 1995.
7. Абдуғаниев А.А. Қишлоқ хўжалигида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш. «Иқтисод ва ҳисобот» журнали. 1997 йил, 3-сон.

3-МАВЗУ: ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА МУЛК ВА ТАДБИРКОРЛИК ШАКЛЛАРИ (2 СОАТ)

Режа:

- 1. Қишлоқ хўжалигидаги бозор иқтисодиётига мос бўлган мулкчилик шакллари.**
- 2. Ширкат хўжаликлари, уларнинг ривожлантирилиши.**
- 3. Фермер ва дехқон хўжаликлари, уларнинг ривожлантирилиши.**
- 4. Қўшма корхоналар ва уларни ривожлантириш йўллари.**

Қишлоқ хўжалигининг асосий мақсадига эришиш тармоқда тадбиркорлик фаолиятлари амалга оширилишини тақозо этади. Тадбиркорлик -мулкчилик субъектларининг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш, уларни қайта ишлаш ва сотиш ҳамда хизматлар кўрсатиш натижасида фойда ёки даромад олишга қаратилган ташаббускорлик билан фаолият кўрсатишидир. Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик қишлоқ хўжалигида ҳам юридик, ҳам жисмоний шахслар томонидан амалга оширилади. Бу жараёнда улар Ўзбекистон Республикасининг «Мулк тўғрисида»ги, «Корхоналар тўғрисида»ги ҳамда «Тадбиркорлик тўғрисида»ги қонунлари талабларига қатъий риоя этишлари зарур. Улар фаолиятларини самарали амалга оширишлари учун мустақам иқтисодий негизга эга бўлишлари керак. Уларнинг иқтисодий негизини эса мулк ташкил этади. Мулк Ўзбекистон Республикасида қонунга биноан қуйидаги шаклларда бўлиши мумкин:

1. Хусусий ҳамда шахсий мулк. Бу шаклдаги мулк эгаси ўз мол-мулкига хусусий, шахсий тарзда эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқларига эга. Хусусий ҳамда шахсий мулк мулкдорнинг ишлаб чиқариш жараёнида ўз меҳнати ва ёлланма меҳнатни қўллаши орқали шаклланади.

2. Жамоа мулки. Бу мулк таркибига қишлоқ хўжалигидаги жамоа корхоналарининг мулки, ширкат (кооператив) мулки, хиссадорлик жамиятлари мулки ва бошқа шу кабилар киради.

3. Аралаш мулк. Бу мулк турли хилдаги мулкчилик шаклларининг ўзаро манфаатли уйғунлашиши натижасида шаклланади. Жумладан, республика қишлоқ хўжалигидаги жамоа, ширкат ва давлат мулкчилигига асосланган хўжаликларнинг чет эллардаги корхоналар билан бирикиб фаолият юритиш мақсадида ташкил этган қўшма корхоналар мулки, давлат ва жамоа мулкига асосланган корхоналар мулки ва шу кабилар киради.

4. Давлат мулки. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши билан шуғулланадиган давлат корхоналарининг мулки. Бундай мулк шакли асосан илмий тадқиқот ва тажриба хўжаликларидида сақланиб қолган.

5. Бошқа давлатлар ҳамда халқаро ташкилотлар, юридик ҳамда жисмоний шахслар мулки. Мулкчиликнинг бу шаклига асосланган ҳолда чет давлатлар, халқаро ташкилотлар, юридик ҳамда жисмоний шахслар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан шуғулланадиган мустақил корхоналарни ёки ўз бўлимларини, ваколатхоналарини ташкил этишлари мумкин.

Қишлоқ хўжалигидаги тадбиркорларнинг мулкӣ ҳуқуқ объектлари қуйидагилар ҳисобланади:

- бино ва иншоотлар, уй-жойлар;
- куч ва ишчи машиналар, жиҳозлар;
- транспорт воситалари, асбоб-ускуналар;
- ҳисоблаш, компьютер техникалари;
- ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари;
- ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар;
- кўп йиллик дарахтлар (боғлар, токлар, тутлар);
- етиштирилган маҳсулотлар;
- пул маблағлари, қимматли қоғозлар;
- ёнилғи, ёқилғи ва ёғловчи материаллар;
- маҳаллий ва минерал ўғитлар, кимёвий воситалар;
- ем-хашак, озуқа, кўчат, уруғликлар;
- ишчи-хизматчиларнинг қобилиятлари.

Тадбиркорлар ўз ишлаб чиқаришини ривожлантириш учун четдан ўзгаларнинг маблағларини ҳам жалб этишлари мумкин. Тадбиркорларнинг мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи, уни ташкил этиш ҳамда ундан фойдаланиш масалалари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида, «Мулк тўғрисида» ги қонун ва бошқа қонунларда батафсил ёритилган.

Мавжуд бўлган ҳуқуқӣ ва меъерӣ ҳужжатларга асосланган ҳолда аграр-иқтисодӣ ислоҳотларни босқичма-босқич амалга ошириш жараёнида республика қишлоқ хўжалигида турли мулкчиликка асосланган тадбиркорликнинг қуйидаги шакллари фаолият кўрсатмоқда:

- давлат, жамоа ва кооператив (ширкат)ларнинг мол-мулкларига эгалик қилиш, улардан фойдаланиш асосида бир гуруҳ фуқаролар ва юридик шахслар томонидан амалга оширилаётган жамоа тадбиркорлиги;
- фуқаро шахсий ва хусусий мол-мулки асосида ёлланма, шахсий меҳнатга асосланган ҳолда амалга оширилаётган тадбиркорлик;
- жисмонӣ ва юридик шахсларнинг (республика ҳамда хорижий давлатларнинг) мол-мулкларини қонунларда белгиланган тартибда жалб этиш асосида амалга оширилаётган ҳамкорликдаги тадбиркорлик.

Республика қишлоқ хўжалигида 1991 йилдан бошлаб сиёсий, иқтисодӣ ижтимоӣ аҳамиятга эга бўлган туб аграр-иқтисодӣ ислоҳотлар босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Давлат бош ислоҳотчи бўлган бу жараёнда тармоқдаги давлат мулкани унинг тасарруфидан чиқаришга, негизида нодавлат мулкчилиқни ва шунга асосланган нодавлат хўжалиқларини ташкил этишга асосий эътибор қаратилмоқда. Бунда ерга умуммиллий бойлик сифатидаги давлат умумхалқ мулкчилиғи сақлаб қолинмоқда. Бошқа мулклар эса давлат тасарруфидан босқичма-босқич чиқарилиб, хусусийлаштирилмоқда. 1990 йилда давлат мулкчилиғига асосланган хўжалиқлар, яъни давлат хўжалиқлари 1038 та эди. Улар Ўзбекистонда XX асрнинг 30-йилларида ташкил этила бошланган. Республиканинг Қарши ва Мирзачўл, Сурхон-Шеробод, Марказий Фарғона ҳудудларида янги ерларни ўзлаштириш натижасида кенг миқёсда давлат хўжалиқлари ташкил этилди. Давлат хўжалиқлари – совхозлар ташкил этилишида давлат бюджетидан ажратилаётган маблағ эвазига ишлаб чиқаришни ташкил

этиш ҳамда юритиш учун зарур бўлган барча ишлаб чиқариш воситаларини давлат томонидан ўрнатилган улгуржи баҳоларда сотиб олишарди. Улардан фойдаланган ҳолда фаолият юритиб, ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларини давлат томонидан белгиланган харид нархларда давлат ташкилотларига сотарди. Олинган ялпи маҳсулот ҳамда фойда суммалари давлат молия-иқтисод органлари томонидан ўрнатилган тартибда тақсимланарди. Бунда асосий эътибор давлат манфаатларини ривожлантиришга қаратилган, давлат хўжаликларига тўлиқ эркинлик, яъни мустақиллик берилмаган эди. Шунинг учун улар юқори ташкилотлар томонидан белгиланган қонун-қоидаларга бўйсунган ҳолда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш билан шуғулланар эдилар. Улар асосан пахтачилик, ғаллачилик, боғдорчилик, чорвачиликка ихтисослашган бўлиб, республикада етиштирилаётган маҳсулотларнинг сезиларли қисмини ишлаб чиқарардилар. Бу хўжаликлар 1990 йилга келиб республикада етиштирилган ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 37,5 фоизини етиштирдилар. Лекин улар иқтисодий негизи, фаолият юритиш мазмуни бўйича эркин бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бермасди. Шунинг учун ҳам давлат мулкчилигига асосланган совхозлар негизида туб ташкилий, иқтисодий ислоҳотлар амалга оширилиши зарур бўлди. Ислоҳотлар жараёнида уларнинг негизида даставвал жамоа хўжаликлари, кейинчалик ширкатлар ҳамда мустақил фермер хўжаликлари ташкил этилди.

Республика ҳукумати қишлоқ хўжалиги олдидаги муҳим вазифаларни эътиборга олган ҳолда бир қанча муаммоларни ўз зиммасига олган. Бунда давлат бош ислоҳотчи эканлигини исботламоқда. Ҳозирги даврда республика ҳукумати аграр сиёсатининг стратегик йўналишларини ҳамда тактикасини белгилаб, уни таъминлаш билан боғлиқ тадбирларни амалга ошириш чораларини кўрмоқда. Ҳукуматнинг асосий эътибори қишлоқ хўжалигининг барча соҳалари ягона фан-техника сиёсатига асосланган ҳолда ривожланишини таъминлашга қаратилган. Бу ниҳоятда муҳим муаммо ҳисобланади. Чунки фақат илм-фан, янги, самарали техника ҳамда илғор технология барча ютуқларнинг асосий негизидир. Бу муаммони ҳал этиш мақсадида республика ҳукумати қишлоқ хўжалигида давлат хўжаликларини сақлаб, уларнинг фаолиятларини ривожлантиришга алоҳида эътибор бермоқда. Шу муносабат билан қишлоқ хўжалигида давлат илмий-ишлаб чиқариш бирлашмасининг янги маркази ташкил этилган. Марказ таркибида илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси ҳамда давлат хўжаликлари мавжуд. 2002 йилнинг бошига марказ таркибида 100 тага яқин давлат хўжаликлари фаолият кўрсатмоқда. Улар асосан давлат бюджетидан ажратилаётган маблағлар эвазига қишлоқ хўжалигининг ривожланишини таъминлайдиган қуйидаги илмий ғояларни яратиш, синаш асосида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш билан шуғулланмоқдалар:

- уруғчилик, наслчилик, кўчатчилик, янги, сермахсул, тезпишар навларни яратиш, уларни ривожлантириш ғоялари, муаммолари;
- ирригация-мелиорация ишларини ривожлантириш муаммолари;
- иқтисодиётда эркин бозор иқтисоди муносабатларини яратиш ва уларни чуқурлаштириш муаммолари;
- янги техника, илғор технологияларни яратиш, агротехника тадбирларини такомиллаштириш муаммолари ва бошқалар.

Аграр иқтисодий ислоҳотлар амалга оширилаётган даврда шаклланган давлат мулки ва уларга эгалик қилиш ҳуқуқи берилган давлат корхоналари давлат мулки асосида тўлиқ хўжалик юритиш ҳуқуқига эга. Корхона ўз мол-мулки билан тўла хўжалик юритиш ҳуқуқини амалга оширар экан, мазкур мулкка нисбатан ўз хоҳиши билан қонун доирасида фаолият юритади.

Қишлоқ хўжалигида фаолият кўрсатаётган давлат хўжаликларидаги меҳнат жамоаси абзоларининг ҳам мол-мулки мавжуд. Бу мулк давлат корхонаси тугатиладиган бўлса, унинг бюджет, банклар олдидаги ва бошқа қарзлари тўланганидан сўнг корхонанинг меҳнат жамоасига берилади. Бу тартиб ҳам маълум даражада ислоҳотларнинг натижаси ҳисобланади.

Марказ таркибидаги илмий-тадқиқот институтларида яратилаётган янгиликлар энг аввало давлат хўжаликлари ишлаб чиқаришида синалиб, сўнгра амалиётга татбиқ этиш учун тавсия қилинмоқда. Лекин ҳозирги даврда у хўжаликларга маҳсулот етиштириш борасида давлат буюртмалари берилмоқда. Бу ҳол уларнинг асосий фаолиятига салбий таъсир кўрсатмоқда. Шунинг учун келажакда уларни ўз вазифаларини бажаришга йўналтириш зарур. Қишлоқ хўжалигидаги давлат хўжаликлари ҳозирги даврда (2000й маълумотига кўра) тармоқда ишлаб чиқарилаётган ялпи маҳсулотнинг 1 фоизини бермоқда. Уларнинг фан ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этишдаги ўрнини эътиборга олган ҳолда саклаб қолиш мақсадга мувофиқдир. .

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида ўтган асрнинг 80-йиллари охири 90-йиллари бошида 887 та жамоа хўжалиги фаолият кўрсатиб, республикада етиштирилаётган ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 35 фоизини берарди. Уларнинг иқтисодий негизини жамоа мулки ташкил этарди. Лекин мулкчиликнинг бу шакли унинг ҳақиқий мазмуни, моҳиятига мос эмасди. Чунки амалиётда улар давлат тасаруфида эди. Бундай ҳол бозор иқтисоди талабларига тўғри келмасди. Шу боис бозор иқтисодига ўтиш муносабати билан тармоқдаги давлат хўжаликлари негизида жамоа хўжаликлари босқичма-босқич қайта ташкил этила бошланди.

Бу ўринда эслатиб ўтиш керакки, 1990 йилларгача улар қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга маълум даражада ўз ҳиссаларини қўшганлар. Улар ўша йилларда тармоқда етиштирилаётган пахтанинг 41 фоизини, ғалланинг 37 фоизини, сутнинг 36 фоизини берарди. Лекин уларнинг фаолиятлари ҳам давлат хўжаликлари каби тўлиқ давлат томонидан бошқариларди. Яъни уларда маҳсулотлар етиштириш жараёни давлат маблағлари ҳисобидан молиялаштирилиб, етиштирилган маҳсулотларни давлат ўз ташкилотлари ёрдамида ҳукумат томонидан белгиланган харид баҳоларида мажбурий равишда сотиб олар эди. Олинган ялпи ва соф даромад эса ҳукумат томонидан белгиланган тартибда тақсимланар эди. Бунда жамоанинг эрки, ҳуқуқи тўлиқ эътиборга олинмас эди. Демак, у хўжаликларда амалга оширилган иқтисодий муносабатлар бозор иқтисоди муносабатлари талабларига мос эмас эди. Бундай ҳолларни бартараф этиш мақсадида аввало жамоа мулкчилигига асосланган жамоа хўжаликларида ҳақиқий бозор иқтисоди муносабатларини барпо этишга алоҳида эътибор берилди. Бунда республикада амалга оширилаётган ер ислоҳотида асосланган ҳолда мавжуд жамоа хўжаликларига давлат мулки ҳисобланган ер фойдаланиш учун 10 йилдан 50 йилгача бўлган муддатга ижарага берилди. Улар

ердан фойдаланганлик учун белгиланган муддатда ижара ҳақи тўлайдиган бўлиши. Ижара ҳақи 1999 йилдан бошлаб ягона ер солиғи шаклида тўланадиган бўлди. Шу билан бирга «Мулк тўғрисида»ги қонун талабига мувофиқ у хўжаликларда ҳақиқий жамоа мулкчилиги ташкил этилмоқда. Мулкчиликнинг бу шакли жамоа хўжаликлари негизида ширкат хўжаликлари ташкил этиш орқали шакллантирилмоқда. Унинг ҳуқуқий асоси яратилган. Олий Мажлис томонидан 1998 йилда қабул қилинган «Қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкатлар) тўғрисида»ги қонун, унинг ҳаётга татбиқ этилишини таъминлаш мақсадида Республика Вазирлар Маҳкамаси 1998 йилнинг 15 июлида қабул қилган 229-сонли қарор амалда.

Ширкат хўжалиги деб, қишлоқ хўжалик товар маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва хизматларни бажариш мақсадида фуқароларнинг пайчиликка асосан оилавий пудрат асосида уюшиб, эркин, мустақил фаолият кўрсатадиган, юридик шахс мақомига эга бўлган хўжалик юритиш субъектига айтилади. Улар ўтиш даврида қишлоқ хўжалигида тадбиркорликнинг асосий, яъни йирик товар ишлаб чиқарувчи шакли бўлиб қолмоқда. Уларнинг ихтиёрига қишлоқ хўжалик ерларининг асосий қисми узоқ муддатга, яъни 10-50 йилга ижарага фойдаланишга берилмоқда. Уларнинг иқтисодий негизини, яъни мулкни пай (улуш) асосида ташкил этилган пайчиларнинг жамоа мулки ташкил этади. Ширкат хўжаликларининг барча мулки (ерларнинг қийматини кўшиб) аъзоларига пай шаклида бўлиб берилади. Шунинг натижасида ширкат аъзолари мулк эгаси бўлмоқдалар. Бу ҳол уларга барча мулкка эгалик қилиш, бу мулкдан тўлиқ ва самарали фойдаланиш имкониятини беради.

Мулк ва мулкрий муносабатлар ниҳоятда мураккаб ҳамда муҳим масаладир. Уни талаб даражасида ҳал этишга алоҳида эътибор берилмоқда.

Ширкат хўжаликлари фаолият кўрсатиб турган жамоа хўжаликлари заминида қайта ташкил этилади. Фаолият кўрсатиб турган жамоа хўжалигини ширкат хўжалигига айлантириш хўжалик аъзоларининг умумий мажлиси қарорига асосан амалга оширилади. Ушбу қарор ўзгартирилаётган хўжаликнинг кредиторларига ҳам ёзма равишда етказилади.

Шу қарорга асосан ширкат хўжалигига айлантирилаётган хўжалик раҳбарлари, мутахассислари ва аъзоларидан иборат комиссия тузилади. Туман ҳокимининг қарори билан комиссия ишида туман ҳокимлиги, молия ва солиқ идоралари, банклар, касаба уюшмаси вакиллари иштирок этадилар. Комиссия зиммасига ниҳоятда муҳим масалалар юклатилган. Улардан бири янги ташкил этилаётган ширкат хўжалигининг Устав лойиҳасини тайёрлаш. Унда қуйидаги масалалар батафсил акс этирилиши лозим:

I. Умумий қоидалар. Бунда ташкил этилаётган ширкат хўжалигининг номи; қайси жамоа хўжалиги асосида ташкил этилганлиги; хўжаликнинг юридик шахс мақомига эга бўлиши, маъсулияти, бурчи, манзили ҳамда фаолият муддати қайд этилади.

II. Ширкат хўжалиги фаолиятининг мақсади ва соҳаси. Бунда хўжаликнинг кенг қиррали фаолиятининг туб мақсади кўрсатилади. Мақсад ниҳоятда теран, мазмунли барча имтиёзлар эътиборга олинган ҳолда баён этилиши, у муваффақиятли ҳал қилинишини таъминловчи соҳалар аниқ, батафсил ёритилган бўлиши керак.

III. Ер участкаси ва ундан фойдаланиш. Бу бўлимда хўжаликка фойдаланиш учун бериладиган ернинг миқдори, муддати, давлат мулки эканлиги учун сотилиши, гаровга қўйилиши, айирбошланиши мумкин эмаслиги; ерлар қандай ерлардан иборатлиги ҳамда ўлчами, сифати, камайтирилмаслиги, улардан тўлиқ ҳамда самарали фойдаланиш зарурлиги, фуқароларга, пудратчиларга берилиш тартиби ва бошқалар кўрсатилади.

IV. Ширкат хўжалиги мол-мулкни шакллантириш тартиби. Бу бўлимда хўжаликнинг умумий мулки, унинг таркиби, яъни қандай мулклардан, манбалардан ташкил топиши, мулкни шакллантиришда қатнашиш тартиби ва ниҳоят, хўжаликнинг мулкка эгалик қилиши қайд этилади. Фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқлари амалдаги қонун талаблари асосида белгиланиши зарур.

V. Устав жамғармаси ва уни тақсимлаш. Бу бўлимда Устав жамғармаси, унинг миқдори, таркиби, яъни қандай жамғармалардан қандай миқдорда, фоизда ташкил этилиши, пай жамғармасининг мулкий пайларга тақсимланиши, мулкий пайнинг бошланғич қиймати, тасдиқланиши, Устав жамғармасини кўпайтириш тартиби, манбалари ўз аксини топиши лозим.

VI. Ширкат хўжалигининг аъзолари, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари. Бу бўлимда кимлар, қандай тартибда хўжалик аъзоси бўла олиши, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, ширкат хўжалиги ташкил бўладиган пайтда аъзолар таркиби, уларнинг бошланғич мулкий пайлари миқдори, уларни акс эттириш, меҳнатга ҳақ тўлаш тизими ҳамда рағбатлантириш, ширкат хўжалигига аъзоликнинг тугатилиш тартиблари баён этилиши керак.

VII. Ширкат хўжалиги аъзоларининг мулкий пайлари ва уларнинг ҳисоби. Бу бўлимда ширкат хўжалиги аъзоларининг пай жамғармасидаги мулкий пайлари миқдори, уларнинг шакллантирилиши, тақсимланиши, уларга дивидентлар тўлаш тартибини белгиловчи меъёрий ҳужжат, пай жамғармаси, хўжалик аъзоларининг мулкий пайларини ўзгартириш, мулкий пайларини ҳужжатлаштириш тартиблари ва бошқа масалалар акс эттирилади.

VIII. Даромад (фойда) ни тақсимлаш ва зарарларни қоплаш тартиби. Бу бўлимда ширкат хўжалиги фойдасини тақсимлаш бутунлай хўжалик тасарруфидалиги, зарарни қоплаш тартиби, хўжалик даромади (фойдаси)нинг тақсимланиши, мулкий пайлар бўйича дивидентларини шакллантириш ва тўлашни таъминлайдиган меъёрий ҳужжат ва ниҳоят, дивидентларнинг тўланиш тартиби ёзилади.

IX. Пайларни ажратиб бериш ва мерос қилиб қолдириш бўлимида қандай ҳолларда мулкий пайларни ажратиб бериш ва уларни мерос қилиб қолдириш тартиби кўрсатилади.

X. Ширкат хўжалигининг бошқарув органлари ва уларнинг ваколатлари. Бу бўлимда хўжаликнинг умумий мажлиси ҳамда тафтиш комиссияси бошқарув органи эканлиги, уларнинг вазифалари, ваколатлари, бошқарув органлари раҳбарларининг сайланиши, вазифалари ва бошқалар акс эттирилади.

XI. Ҳисоб-китоб ишлари ва ҳисобот бериш, ширкат хўжалиги фаолиятини текшириш тартиби. Унда хўжаликда ҳисоб-китоб ишларини амалга ошириш ҳамда бухгалтерия ва статистика ҳисобларини юритиш,

иктисодий ахборотларни йиғиш, таҳлил этиш масалалари, хўжалик фаолияти ёритилади.

XII. Ширкат хўжалигини қайта ташкил этиш ва тугатиш тартиби. Бунда хўжаликларни қўшиб юбориш, қўшиб олиш, бўлиш, ажратиб чиқариш ҳамда тугатиш шартлари, тартиблари кўрсатилади.

Устав билан биргаликда комиссия ширкат хўжалигининг Устав жамғармасини шакллантириш ва ундан фойдаланиш тартиби тўғрисидаги низомни ҳам тузиши зарур. Низомнинг **1-бўлими** умумий қоидалардан иборат бўлиб, унда ширкат хўжалиги пай, бўлинмас ширкат ҳамда Устав жамғармаларининг, етиштирилаётган маҳсулотларнинг, мол-мулкларнинг эгаси эканлиги, улардан фойдаланиш ва тасарруф қилиш ҳуқуқига эгаллиги акс эттирилади.

2-бўлим. Устав жамғармасини шакллантириш масалалари акс эттириладиган бўлим бўлиб, унда ширкат хўжалиги Устав жамғармасининг аҳамияти, уни шакллантириш манбалари, бу манбалардан фойдаланиш, жамғарма миқдорини ўзгартириш тартиби, асосий ва айланма воситалар, маблағлар таркиби батафсил ёзилади.

3-бўлим. Устав жамғармасини тақсимлаш ва ундан фойдаланиш кўзда тутилган бу бўлимда хўжаликнинг Устав жамғармаси пай жамғармаси ва бўлинмас жамғармалардан ташкил топиши, пай жамғармаси бош қисм сифатида ширкат хўжалиги аъзолари ўртасида тақсимланиши, хўжалик пай жамғармасининг умумий суммаси ва аъзолар мулкий пайларининг миқдори хўжалик аъзоларининг умумий мажлисида бегиланиши, дивидентларни тақсимлашда пай жамғармаси таркибига ер участкаларининг қийматини қўшиш кўрсатилади. Қишлоқ хўжалик ерларининг қиймати эса махсус қўлланма ёрдамида аниқланади. Бунда ерларнинг турлари, миқдори, банитет баллари, экинларнинг салмоғи, ишлаб чиқаришнинг интенсивлашганлик даражаси ҳамда ер участкаларининг жойлашганлиги эътиборга олинади. Ерларнинг қиймати хўжалик Устав жамғармасининг умумий миқдорини кўпайтирмаслиги алоҳида таъкидланиши зарур. Чунки ер давлат мулки. У пай шаклида аъзоларга тақсимланмайди, балки унинг қиймати тақсимланади. Мазкур бўлимда пай жамғармасини ўзгартириш шартлари, тартиблари ҳам ёритилиши лозим.

4-бўлим. Устав жамғармасининг ҳисоб-китоби ва уни рўйхатга олиш тартиби баёнини қамраб олади. Бу бўлимда Устав жамғармаси бухгалтерияда қандай тартибда ҳисобга олиниши, хўжалик аъзоларининг махсус рақамли муҳрланган реестр китоби ҳамда шахсий ҳисоб ва рақамларининг юритилиш тартиби ёритилиши шарт.

5-бўлим. Ширкат хўжалиги тугатилаётганда Устав жамғармасини тақсимлаш тартиби қайд этиладиган бу бўлимда хўжаликни тугатиш учун тузилган тугатиш комиссияси матбуотда хўжаликнинг тугатилиши, юридик ва жисмоний шахсларнинг даъволарини қабул қилиш шартлари, муддатлари, уларни

кўриб чиқиш вақтида тузиладиган ҳужжатлар ҳамда бўлинмас жамғарманинг аъзолар ўртасида мулкӣ пайларга мос равишда тақсимланиши акс эттирилади.

Пай жамғармасини шакллантириш, мулкӣ пайларни тақсимлаш ва улар бўйича дивидентлар тўлаш тартиби тўғрисидаги низом тузилади. Бу низомнинг **1-бўлими** умумий қоидаларга бағишланиб, унда пай жамғармасининг ташкил топиши, мулкӣ пайларга бўлиниши кўрсатилади.

2-бўлимда мулкӣ пайни ҳисоблаш тартиби баён этилади. Унда мулкӣ пайни ҳисоблаш учун ширкат хўжалигида ишлаган ва ишлаётган аъзоларнинг фаолият кўрсатган даври (стажи) ва охириги йилдаги ўртача иш ҳақи акс эттирилади. Уни ҳисоб-китоб қилиш учун олинадаган даврни хўжалик аъзоларининг умумий мажлиси тасдиқлайди. Ҳар бир аъзонинг меҳнат (стажи) даври тасдиқланган йилдаги ўртача йиллик иш ҳақига кўпайтирилиб, унинг йил-сўми жамланиб, жами ишловчиларнинг йил-сўмлари чиқарилади. Сўнгра ширкат хўжалигида ишловчи аъзолар ўртасида тақсимланадиган пай жамғармаси юқорида аниқланган жами йил-сўмлар миқдорига тақсимланиб, бир йил-сўмга тўғри келадиган мулкӣ пайни акс эттирувчи рақам аниқланади. Бу рақам ҳар бир ишловчининг йил-сўмига кўпайтирилиб, ширкат хўжалигидаги ҳар бир аъзонинг мулкӣ пайи суммаси белгиланади.

Нафақахўрларга тақсимланадиган мулкӣ пай суммаси ҳар бир хўжаликнинг иқтисодий аҳволига қараб жами пай жамғармасининг ўн фоизгача бўлган қисми миқдорида бўлишини умумий мажлис белгилаб беради. Сўнгра ҳар бир нафақахўрнинг хўжаликда ишлаган даври (стажи) аниқланади ва уларнинг умумий йиғиндиси ҳисоблаб чиқилади. Нафақахўрларга ажратилган мулкӣ пай суммаси барча нафақахўрларнинг умумий меҳнат даврига (стажига) тақсимланиб, бир йиллик стажга тўғри келадиган мулкӣ пай қиймати аниқланади. Бу қиймат ҳар бир нафақахўрнинг умумий стажига кўпайтирилиб, унинг мулкӣ пайи қиймати (суммаси) ҳисобланади.

3-бўлимда ширкат хўжалиги пайчи-аъзолари таркибини ва уларнинг мулкӣ пайларини аниқлаш тартиби баён этилади.

Пайчиликка асосланган ёпиқ турдаги ширкат хўжаликларида ҳар бир хўжалик аъзосига тегишли мулкӣ пай суммаси аъзонинг номи ёзилган гувоҳномада акс эттирилади ва унга берилади. Очиқ турдаги пайчилик хўжаликларида эса гувоҳномада пай эгасининг номи ёзилмайди, хўжаликдаги ҳар бир аъзонинг мулкӣ пайи таркиби кўрсатилади. Ҳар бир аъзонинг бошланғич мулкӣ пайи, қўшимча пай бадали, мулкӣ пайнинг йиллик кўпайган суммаси ҳамда тўланган дивидентлар аниқланади. Ҳар бир ишчининг мулкӣ пайини қўшимча кўпайтириш манбалари ҳам ёзилади.

4-бўлимда мулкӣ пайни ажратиб чиқариш ва мерос қилиб қолдириш тартиблари қайд этилади. Бунда амалдаги қонунларнинг талабларига таянилади.

5-бўлим дивидентларни шакллантириш ва тўлаш тартибларини ўз ичига олади. Унда дивидент сифатида тўланадиган соф фойда суммаси ёзилади. Бу сумма мажлис қарорига кўра белгиланади. Бир сўмлик мулкӣ пайга тўғри келадиган дивидент суммаси соф фойданинг дивидентлар тўлаш учун ажратилган суммасини пай жамғармаси қийматига бўлиш орқали аниқланади. Аниқланган кўрсаткич хўжаликдаги ҳар бир аъзонинг мулкӣ пайи қийматига кўпайтирилиб, ҳар бир аъзога бериладиган дивидент суммаси белгиланади. Бу пай суммаси

бухгалтерияда белгиланган тартибда йилига бир марта ҳисобланиб, умумий мажлис томонидан тасдиқланади. Дивидентларнинг қандай ҳисобланганини тафтиш комиссияси назорат қилади. Бу жараёндаги келишмовчиликлар белгиланган тартибда ҳал этилади.

Комиссия томонидан тузилган юқоридаги ҳужжатлар хўжалик бошқаруви томонидан кўриб чиқилиб, хўжалик аъзоларининг умумий мажлиси муҳокамасига қўйилади. Ушбу мажлис хўжалик Устави лойиҳасига ўзгартиришлар, қўшимчалар киритиб, уни тасдиқлайди, шунингдек, ширкат хўжалигининг бошқарувини, унинг раисини, тафтиш комиссиясини сайлайди. Бу ҳолда умумий мажлис таъсис мажлиси ҳисобланади. Муҳокама этилаётган ҳужжатларда жиддий камчиликлар бўлса, улар тафтиш комиссиясига қайтарилади. Таъсис мажлисидан сўнг тегишли ҳужжатларни топшириш далолатномаси тузилади. Улар комиссия раиси, ширкат хўжалигининг раиси ҳамда масъул раҳбарлар томонидан тасдиқланади. Ширкат хўжалигининг раиси уч кун муддатда ширкат хўжалиги жойлашган жойдаги туман ҳокимлигига таъсис ҳужжатларини давлат рўйхатидан ўтказиш учун тақдим этиши лозим. Хўжаликни давлат рўйхатидан ўтказиш қонунда белгиланган тартибда амалга оширилади. Ширкат хўжалиги давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб жамоа хўжалиги ширкат хўжалигига айлантирилган ҳисобланиб, гувоҳнома берилади.

Дивиденд – бу, ширкат хўжалиги ихтиёрида мавжуд бўлган барча турдаги мулкларни тадбиркорлик билан самарали ишлатиш натижасида олинган фойданинг мулкдорларга бериладиган қисмидир. Қайта ташкил этилаётган ширкат хўжаликларида дивиденд бериш учун умумий мулкдаги улушларига даъвогарлик қилаётган жисмоний шахсларни аниқлаш лозим. Уларга:

- а) қайта ташкил этилаётган жамоа хўжалигида меҳнат қилаётган аъзолар;
- б) шу хўжаликда ишлаб, нафақага чиқиб, унинг ҳудудида яшаётган фуқаролар;
- в) хўжаликда ишлаб, кейинчалик юқори лавозимларга сайланиб, четда меҳнат қилаётганлар;
- г) хўжаликда ишлаб, ҳарбий хизматга чақирилганлар ҳамда йўлланма билан олий ва ўрта махсус ўқув юртларига юборилганлар киради.

Мулкка даъвогарлар сафига ижтимоий соҳаларнинг хўжалик ҳудудида жойлашган бўғинларида ишлаётганлар, айрим ҳолларда марҳум нафақахўрлар ҳам киритилиши мумкин. Бу масала хўжалик аъзоларининг умумий йиғилишида ҳал этилади. Мулкка даъвогарлик қилувчилар аниқланганидан сўнг уларнинг ҳар бирига мулккий ҳуқуқларини тасдиқловчи, номи ёзилган гувоҳнома берилади. Уларга ширкат молия-ҳисоб марказида шахсий ҳисоб рақами очилади.

Мулкка даъвогарлик қилувчилар аниқланганидан сўнг қайта ташкил этилаётган ширкат хўжалиги ихтиёрида бўлган мулкнинг умумий миқдори, қиймати, яъни Устав жамғармаси аниқланади. Хўжаликнинг Устав жамғармаси асосий ва айланма фондлар ҳамда маблағлар йиғиндисидан ташкил топади. Уларга машина, тракторлар, бинолар, иншоотлар, жиҳозлар, ишчи-маҳсулдор моллар, кўп йиллик дарахтлар, жорий ва валюта ҳисобидаги, кассадаги маблағлар, кимёвий воситалар, ёқилғилар ва бошқалар киритилади.

Устав жамғармасининг умумий қийматини аниқлаш жуда муҳим масала. Уни аниқлашда турли хилдаги баҳолардан фойдаланиш мумкин. Чунончи:

- маҳсулдор ва иш ҳайвонлари, боқувдаги қўй-бузоқлар, молия маблағлари – баланс баҳолари бўйича, айримлари бозор конъюктураси баҳосида;
- валюта маблағлари эса – Республика Миллий банкининг тижорат курси бўйича;
- қишлоқ хўжалик техникалари, автомашиналари, агрегатлар, кўп йиллик экинлар ва бошқалар – амалдаги ва бозор баҳосида;
- ишлаб турган, тўла амортизация қилинган асосий воситалар – комиссия белгиланган баҳода;
- айланма фондлар жорий нархларда баҳоланади ва бошқалар.

Ширкат хўжалигининг шундай тартибда аниқланган Устав жамғармаси бўлинмас ва мулк пай жамғармаларига тақсимланади. Пай жамғармаси юқорида кўрсатилган тартибда аниқланган аъзолар (мулкка даъвогарлик қилувчилар) ўртасида қиймат (пул) шаклида тақсимланади. Мулк сифатида тақсимланадиган пай жамғармасининг умумий қиймати (суммаси) Устав жамғармасининг 60 фоизини ташкил этиши лозим. Пай жамғармасига киритилган техникалар, бино, иншоот, ускуна ва жиҳозлар асл ҳолатида (натура шаклида) пайчиларга тақсимланмайди. Ширкат хўжалигининг пай жамғармасига хўжалик ихтиёридаги ер участкаларининг қиймати ҳам қўшилади. Қишлоқ хўжалик ерларининг қиймати эса «Ўздаверлойиҳа» институтининг «Ер кадастри» филиали томонидан 1998 йилда ишлаб чиқилган йўриқномадан фойдаланган ҳолда аниқланади. Масалан, қайта ташкил этилган ширкат хўжалигининг Устав жамғармаси 50 млн. сўмга тенг, шундан 60 фоизи мулкка даъвогарлик қилувчиларга тақсимланадиган пай жамғармасига ажратилади. Унинг суммаси 30 млн. сўмни ташкил этади. Хўжаликдаги қишлоқ хўжалик ерларининг қиймати 10 млн. сўмга баҳоланган. Тақсимланадиган пай жамғармасининг умумий қиймати 36 млн. сўмга тенг. Шу пай жамғармасининг 10 фоизи, яъни 4 млн. сўми нафақахўрларга тақсимлаш учун ажратилади.

Ширкат хўжалигининг пай жамғармаси мулкка даъвогарлик қилувчи ишчи-хизматчилар ўртасида уларнинг меҳнат фаолияти даври (иш стажи) ҳамда иш ҳақи миқдорига қараб тақсимланади. Ширкат хўжалигида ишловчи аъзоларнинг мулк пайларини аниқлаш учун қуйидаги масалаларни ҳал этиш талаб этилади:

а) ҳар бир ишловчи аъзонинг меҳнат фаолияти даври (иш стажи) ва барча аъзоларнинг жами меҳнат стажи аниқланади;

б) хўжалик аъзоларининг умумий йиғилишида тасдиқланган 3 ёки 5 йил ичида инфляция даражасини ҳисобга олувчи коэффициентлар ёрдамида ўртача иш ҳақи ҳисобланиши лозим;

в) ҳар бир ишловчи аъзонинг меҳнат фаолияти даври (стажи) унинг белгиланган йиллардаги (3-5 йилдаги) ўртача иш ҳақига кўпайтирилиб, йил-сўми аниқланади;

г) ишловчи аъзоларнинг йил-сўмлари хўжалик бўйича жамланиб, ҳосил бўлган йиғиндига ҳар бир аъзонинг йил-сўми бўлиниб, уларга тақсимланадиган пай жамғармаси ҳиссаси, индекси аниқланади;

д) ҳар бир ишловчи аъзонинг индекси уларга тақсимланадиган мулк пай жамғармасига кўпайтирилиб, унга тегишли мулк улуши сўмда аниқланади.

Хозирги вақтда мамлакатимизда зарар кўриб ишлаётган ва иктисодий ночор ширкат хўжаликлари боскичма-боскич фермер хўжаликларига айлан-

тирилмокда. Лекин шунга карамасдан ширкат хўжаликлари кам бўлсада тармокда мавжуд ва улар кишлок хўжалик махсулотлари ишлаб чиқаришда ўз хиссаларини кўшиб келмокда (3.1-жадвал).

3.1-жадвал

Ширкат хўжаликлари фаолиятининг асосий кўрсаткичлари

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2004 йил	2005 йил
1.	Кишлоқ хўжалиги ялпи махсулотидаги улуши	%	19,3	15,3
	-деҳқончиликда	%	31,6	23,1
	-чорвачиликда	%	5,5	5,0
2.	Махсулот ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари	%	91,3	80,7
	-деҳқончиликда	%	89,9	79,2
	-чорвачиликда	%	98,4	92,2
3.	Экин майдони	минг га	1499,8	1064,7

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси

Кишлоқ хўжалиги ялпи махсулотида, экин майдонида ва асосий кишлок хўжалик махсулотларини ишлаб чиқаришда ширкат хўжаликларининг улуши камайиш тенденциясида давом этмокда, бу ҳолат сурункали зарар кўриб ишлаётган ва паст рентабелли ширкат хўжаликларини таркатиш бўйича олиб борилаётган ислохотлар билан боғлиқ. 2005 йил давомида мамлакатимизда 447 та ширкат хўжалиги тугатилиб, фермер хўжаликларига айлантирилган.

Республика қишлоқ хўжалигида фермерлик ҳаракати ўтган асрнинг 80-йиллари охирларида бошланди. Унда асосан фаолият кўрсатаётган колхозлар, совхозлар таркибида мустақил фаолият юритиш ҳуқуқига эга бўлмаган деҳқон (фермер) хўжаликлари ташкил этила бошлади. Улар қишлоқ хўжалик махсулотлари етиштириб, уларни колхоз ва совхозларга топширар эдилар. Бу жараён қишлоқ хўжалигида тадбиркорликни ривожлантиришга ижобий ҳисса қўшди. Лекин деҳқон (фермер) хўжаликлари мустақил бўлмаганлиги муносабати билан барча иқтисодий муносабатларни бозор иқтисоди талабларига жавоб берадиган даражада амалга ошира олмадилар. Бундан ташқари моддий манфаатдорлик ҳам талаб даражасида бўлмади. Шунинг учун ҳам уларнинг фаолиятини такомиллаштириш мақсадида 1991 йилдан бошлаб мустақил, юридик шахс мақомига эга бўлган деҳқон (фермер) хўжаликлари ташкил этила бошлади. 1998 йилдан бошлаб фермер хўжаликлари шу тўғридаги қонунга биноан ташкил этилиб ривожлантирилмокда.

Ҳозирги даврда фермер хўжалиги ўзига узоқ (10 йилдан 50 йилгача) муддатга ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланган ҳолда товар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи фермер хўжалиги аъзоларининг биргаликдаги фаолиятига асосланган, юридик шахс ҳуқуқларига эга мустақил хўжалик юритувчи субъектдир. Фермер хўжаликлари танлов асосида захира ва махсус республика фонди ҳисобланган ҳамда меҳнат ресурслари ортиқчалиги сезилмаган ерларда ва ҳудудларда, шунингдек, сурункасига зарар кўриб, кам

рентабелли ҳисобланган қишлоқ хўжалиги корхоналари (ширкат хўжаликлари) негизда қонунларда белгиланган тартибда ташкил этилади.

Фермер хўжалигини шу хўжаликнинг ўн саккиз ёшга тўлган, қишлоқ хўжалигида тегишли билим-малака ва иш тажрибасига, яхши муомала қилиш қобилиятига эга бўлган баркамол аъзоларидан бири бошқариши мумкин. Фермер хўжалигининг Уставидаги Устав фондида кўрсатилган қуйидаги воситалар, маблағлар унинг мулки ҳисобланади. Чунончи:

- уй-жойлар, хўжалик иншоотлари, қишлоқ хўжалик экинлари ва кўчатзорлари, кўп йиллик дарахтлар, маҳсулдор чорва моллари, паррандалар, қишлоқ хўжалик техникаси, асбоб-ускуна, транспорт воситалари, пул маблағлари, интеллектуал мулк объектлари;

- ишлаб чиқариш фаолияти натижасида етиштирилган маҳсулотлар;

- ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотишдан, иш ва хизматлар кўрсатишдан тушган пул маблағлари, олинган фойда;

- олинган кредит маблағлари;

- аъзоларининг қимматли қоғозлари, улар эвазига олинган дивидентлар;

- юридик ва жисмоний шахсларнинг беғараз хайрия, эҳсонлари ва бошқалар.

Шу мулклардан самарали фойдаланиш натижасида хўжаликни ривожлантириш аксарият унинг аъзлари шахсий меҳнатига боғлиқ. Бу шаклдаги хўжалик фаолият кўрсатиш жараёнидаги ишларга айрим ҳолларда, яъни аъзоларининг қуввати етмаганда меҳнат шартномасига асосланган ҳолда ишчи – хизматчиларни ёллаши мумкин.

Фермер хўжалиги ўз мулкидан, меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланган ҳолда ихтисослашиши бўйича шартномалар асосида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш, уларни қайта ишлаш, хизматлар кўрсатиш, маҳсулотларни сотиш, шунинг натижасида олган пул даромадларини тақсимлаш, ишчи-хизматчиларини рағбатлантириш ҳамда ижтимоий ҳимоялаш, фаолиятини ривожлантириш билан боғлиқ бўлган фаолиятларни кўрсатади. Унинг иқтисодий негизини 1 оила аъзоларининг мол-мулки, маҳсулотлари ташкил этади ва хўжалик фаолиятини «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонун асосида юритади. Фермер хўжалиги ўз мулки, ижарага олган ерлардан, машина, техникалардан самарали фойдаланган ҳолда талаб этилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш, уларни қайта ишлаш ҳамда сотиш билан шуғулланади. Тадбиркорликнинг бу шакли иқтисодий жиҳатдан ривожланган давлатларда салмоқли ўринни эгаллайди. АҚШ, Франция, Голландия давлатларида улар жуда яхши ривожланган.

Республикамизда ҳам фермер хўжаликлари аста-секин ривожланмоқда. 2002 йилнинг 1 январига уларнинг умумий сони 55445 тага етган. Уларга 1054,7 минг гектар ер майдони узоқ муддатга ижарага берилган. Шу майдонда 386,2 минг раҳбар ва ишчи фаолият кўрсатмоқда, шулардан 10,3 фоизи вақтинча ёлланган ишчилардир. Уларнинг бажараётган ишлари, ишлаб чиқараётган маҳсулотлари ҳажми йилдан-йилга ошиб бормоқда. 2001 йилда бу хўжаликларда 744 минг тонна дон, 664 минг тонна пахта, 30,3 минг тонна картошка, 55,6 минг тонна полиз, 42,6 минг тонна турли хилдаги мева ва бошқа турдаги маҳсулотлар етиштирилди. Фермер хўжаликлари пахта ва дон маҳсулотларини белгиланган давлат

буюртмаларини бажариш учун шартномалар асосида давлат ташкилотларига сотмоқдалар. Бошқа маҳсулотларни шартнома асосида эркин ҳолда сотиб, пул даромадларини кўпайтирмоқдалар.

Фермер хўжалиklarининг иқтисоди жамоа, ширкат хўжалиklarидагига нисбатан юқорироқ бўлмоқда. Бунинг бир қанча сабаблари мавжуд, яъни жамоа, ширкат хўжалиklarида асосий воситалар нисбатан кўплиги сабабли уларнинг харажатлар таркибидаги салмоғи фермер хўжалигидагидан юқори, шунингдек, умумишлаб чиқариш, умумхўжалик харажатлари ҳам кўпроқ. Деҳқон хўжалиklarида харажатлар асосан уруғлик, ёқилғи, озуқа ҳамда агротехник тадбирларни амалга оширишга сарфланади. Бу хўжалиklar ихтиёридаги воситалардан фойдаланганлик учун уларни эскириши билан боғлиқ бўлган харажатлар доимо ҳам ҳисобга олинмайди. Бундай ҳол талабга жавоб бермайди. Шунинг учун бу масалани ижобий ҳал этиш зарур.

Ҳозирги даврда фермер хўжалиklarининг ер майдони бўйича ҳажми жуда кам. 2005 йилнинг 1 январига республика миқёсида 1 та фермер хўжалигига ўртача 30 гектар ер берилган (3.2-жадвал).

3.2-жадвал

Фермер хўжалиklари фаолиятининг асосий кўрсаткичлари

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2004 йил	2005 йил
1.	Фермер хўжалиklари сони	Дона	103921	125668
2.	Уларга бириктирилган ер майдони	Минг га	2935,4	3775,3
3.	Бир фермер хўжалигига тўғри келадиган ер майдони	Га	28,2	30,0
4.	Фермер хўжалиklarида банд бўлганлар сони	Минг киши	765,3	954,2
5.	Бир фермер хўжалигига тўғри келадиган ишчилар сони	Нафар	7,4	7,6
6.	Кишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотида фермер хўжалиklarининг улуши	%	18,6	24,5
	-ўсимликчиликда	%	32,9	41,4
	-чорвачиликда	%	2,6	2,5
7.	Фермер хўжалиklarида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари	%	141,2	131,7
	-ўсимликчиликда	%	142,9	133,6
	-чорвачиликда	%	118,0	103,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси

Ҳукумат томонидан фермер хўжалиklари сонини кўпайтиришга қаратилган ташкилий тадбирлар амалга оширилмоқда. Чунончи, 2002 йилнинг 5 январида Республика Вазирлар Маҳкамасининг «Кишлоқ хўжалик корхоналарини фермер хўжалиklarига айлантириш тўғрисида»ги 8-сонли қарори қабул қилинди. Унда республикадаги норентабел 37 та хўжалик фермер хўжалиklarига айлантирилиши режалаштирилган. Келажакда уларни ривожлантиришни таъминлайдиган иқтисодий тадбирларни ҳам белгилаш мақсадга мувофиқдир.

Фермер хўжаликлари билан биргаликда мустақил юридик шахс мақомига эга бўлган деҳқон хўжаликлари ҳам қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик билан шуғулланмоқдалар. Деҳқон хўжалиги оилавий майда товар хўжалиги бўлиб, оила аъзоларининг шахсий меҳнати асосида мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш учун оила бошлиғига (меросхўрга) фойдаланишга беркитилган томорқа ер участкасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиради. Бу маҳсулотларни даставвал ўз талабларини қондириш учун ишлатиб, ортиқчасини турли хилдаги бозорларда истеъмолчиларга сотадилар. Деҳқон хўжалиги фаолиятини «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги қонун асосида амалга оширади. Деҳқон хўжаликлари таркибига томорқа ерларига эга бўлган оила хўжалиklarини ҳам киритиш мумкин. Уларнинг асосий мақсади – шахсий меҳнатлари, мол-мулкларидан фойдаланган ҳолда ўз талабларини ҳамда бошқаларнинг талабларни қондириш учун қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш. Оила хўжаликлари чорвачилик, сабзавот, полиз маҳсулотлари билан истеъмол бозорини тўлдиришда фаол қатнашмоқдалар. Аҳоли истеъмол қилаётган маҳсулотларнинг аксарият қисмини деҳқон хўжаликлари етказиб бермоқда. 2006 йилнинг 1 январь ҳолатига Ўзбекистон Республикаси бўйича 125000 дан ортиқ фермер хўжаликлари ташкил этилган бўлиб, ушбу жараён давом этмоқда.

Улар 2000-2001 йилларда республикада етиштирилган жами гўшт ва гўшт маҳсулотларининг 91-92 фоизини, сут маҳсулотларининг 93-94 фоизини, картошканинг 80-82 фоизини, сабзавотнинг 74-76 фоизини, пахта хомашёсининг 17-19 фоизини, дон маҳсулотларининг эса 19-21 фоизини етиштирдилар. Боғдорчилик, сабзавот ҳамда полиз маҳсулотларини кўшни давлатларга ҳам чиқариб сотмоқдалар. Шунинг натижасида ўз иқтисодиётини юксалтиришга ҳаракат қилмоқдалар.

Фермер ҳамда деҳқон хўжаликларида экинларнинг ҳосилдорлиги, чорва ҳайвонларининг маҳсулдорлиги жамоа, ширкат хўжаликларидагига нисбатан анча юқори. Чунки уларда мулк ва унга эгалик қилиш имкониятлари мавжуд. ўз меҳнатлари натижаларига ўзлари эгалик қилади. Шундай экан, келажакда фермер, деҳқон хўжалиklarининг фаолиятини янада ривожлантиришга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир.

Бозор иқтисодиёти шароитида барча корхоналар, шу жумладан, ҳар қандай турдаги қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолият кўрсатиш натижасида фойда олиши зарур. Акс ҳолда инқирозга учрайди. Демак, бундай корхоналар иқтисодиётини ривожлантириш объектив зарурият ҳисобланади. Одатда, тадбиркорлик шакллари иқтисодиётини барқарорлаштириш ҳамда юксалтириш мақсадида бир қанча тадбирлар амалга оширилади. Жумладан, сурункасига зарар кўриб фаолият кўрсатаётган корхоналар негизида тадбиркорликнинг самарали шакллари ташкил этилиб, мулкчиликнинг ҳам бошқа тури барпо этилади. Натижада мулк фойдаланувчилар ихтиёрига берилади. Чунончи, республикамиз қишлоқ хўжалигида 1998-1999 йилларда сурункасига зарар кўраётган корхоналарни санация қилиш (иқтисодий соғломлаштириш), тармоқда ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг кўшимча чора-тадбирлари белгиланди: мамлакатимиз Вазирлар Маҳкамаси 1999 йил 25 декабрда 453-сонли қарор қабул қилди. Қарорда 1998-1999 йилларда сурункасига зарар кўриб фаолият кўрсатаётган қишлоқ хўжалик корхоналари негизида мулкрий пайга асосланган

қишлоқ хўжалик кооперативларини (ширкатларни), фермер ва деҳқон хўжаликларини ташкил этиш назарда тутилган.

Шу асосда вилоят ва туман ҳокимларининг ҳам қарори қабул қилиниб, комиссиялар тузилади. Бу комиссиялар ҳукумат комиссияси билан келишилган ҳолда сурункасига зарар кўриб фаолият кўрсатаётган жамоа хўжаликлари иқтисодиётини соғломлаштириш бўйича батафсил дастур тузишлари лозим. Дастурда тугатилаётган хўжалик ихтиёридаги ер майдонлари, асосий воситалар, моддий-товар воситалари, бошқа мулклар, тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳамда ортиқча ҳисобланиб, сотилиши лозим бўлган асосий воситалар, моддий-товар буюмлари, тузилган шартномалар тўлиқ текширилиши кўзда тутилиши талаб этилади. Дебиторлик қарзларини тўлаш бўйича аниқ тадбирлар ишлаб чиқилади. Санация қилиш муддатида (йигирма тўрт ой) хўжалик иқтисодиётини молиявий жиҳатдан соғломлаштириш ва унинг ривожланишини (бизнес режа) таъминлаш бўйича режаларнинг бажарилишини таъминлайдиган тадбирларни тузиш ва уларнинг иқтисодий жиҳатдан асосланиши кўрсатилади.

Хўжаликлар иқтисодиётини соғломлаштириш бўйича тузилган ҳудудий комиссиялар меҳнат ресурслари билан шуғулланадиган ташкилотлар билан биргаликда янгитдан барпо этиладиган хўжаликлар учун талаб этиладиган меҳнат ресурсларининг миқдорини аниқлашлари лозим. Бунда маҳсулот етиштириш бўйича технологик карталар ва бошқа меъёрий ҳужжатлардан фойдаланиш керак.

Туман комииссияси сурункасига зарар кўриб ишлаётган хўжаликни тугатиш тўғрисида эълон бериб, унинг негизида фермер хўжаликларини тузиш ҳақида қарор қабул қилди. Қарорни тегишли кредиторларга етказиб, улар билан бўладиган иқтисодий муносабатларни амалга ошириш тартибини келишиб олади. Эълонга мувофиқ мустақил фермер хўжаликлари ташкил этишни хоҳлаган хўжалик аъзоларининг аризаларини белгиланган тартиб ва мазмунда қабул қилади. Ташкил этиладиган фермер хўжаликлари *тендер* (танлов) асосида аниқланади. Улар тўғрисида туман ҳокимининг қарори чиқарилиб, давлат рўйхатидан ўтказилади. Рўйхатдан ўтказилган фермер хўжаликларига тугатилаётган хўжаликнинг барча ер майдонлари, асосий воситалари, материал ва хомашёлари, дебиторлик, кредиторлик қарзлари тақсимланади. Ер майдонлари рўйхатдан ўтказилган фермерларнинг аризаларига, етиштириладиган маҳсулотларига, хўжаликдаги ишчилар сонига мувофиқ равишда бўлинади. Бунда унумли ҳамда унуми пастроқ бўлган ер майдонлари мутаносиб равишда тўғри тақсимланишига алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир. Ер майдонлари ташкил этилаётган фермер хўжаликлари ўртасида тақсимланганидан сўнг уларга ерга эгалик ҳуқуқини берувчи далолатнома берилади.

Тугатилаётган хўжаликларнинг мулклари ва манба билан қопланмаган кредиторлик қарзлари янгитдан ташкил этилаётган фермер хўжаликларига қуйидаги тартибда тақсимланади: даставвал санация қилинаётган хўжалик ихтиёрида мавжуд бўлган барча мол-мулкларнинг миқдори, қиймати, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари суммаси белгиланган тартибда батафсил рўйхатга олинади. Хўжаликлар ихтиёридаги ижтимоий соҳа объектлари эса баланс қиймати (айрим ҳолларда эркин келишилган баҳолар) бўйича маҳаллий ҳокимият балансига ўтказилади. Шу билан биргаликда ташкил этилаётган фермер хўжаликларининг талабларидан ортиқча ҳисобланган машиналар, механизмлар,

3.	Бир дехкон хўжалигига тўгри келадиган ер майдони	га	0,15	0,22
4.	Кишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотида дехкон хўжаликларининг улуши	%	62,1	60,2
	-ўсимликчиликда	%	35,4	35,5
	-чорвачиликда	%	91,8	92,5
5.	Дехкон хўжаликларида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари	%	109,4	106,5
	-ўсимликчиликда	%	114,2	109,9
	-чорвачиликда	%	107,3	105,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси.

Республика мустақиллигига қишлоқ хўжалик тармоғида аралаш (қўшма) мулк ва унга асосланган қўшма корхоналар бўлмаган. Мустақиллик натижасида эркин бозор иқтисоди барпо этилиши мулкчиликнинг шу турини ва унга асосланган тадбиркорлик шаклини ташкил этиш ҳамда у фаолият юритиши учун ҳуқуқий, иқтисодий асослар яратиб берди. Жумладан «Мулк тўғрисида»ги, «Инвестицион фаолият тўғрисида»ги, «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги қонунлар, Республика Президентининг Фармонлари ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари қабул қилинди. Уларда мулкнинг аралаш (қўшма) шакллари мулкдорларнинг моддий ва пул маблағларини бирлаштириш йўли билан ҳосил этилиши таъкидланган. Қишлоқ хўжалигида фаолият кўрсатаётган ширкат, фермер хўжаликлари қайта ишлаш саноати корхоналари билан аралаш (қўшма) мулкчиликка асосланган корхоналарни ташкил этишда унинг шакллантирилаётган Устав фондидаги улушларини келишган ҳолда белгилашлари мумкин. Бу улуш масалан, 50:50 ёки уларнинг қўшма корхона фаолиятидаги аҳамиятига кўра, 30:70 ёки 70:30 бўлиши мумкин. Агарда ширкат ёки фермер хўжаликлари чет эл юридик шахслари (корхоналари) билан қўшма корхона ташкил этадиган бўлсалар, чет эл корхонасининг қўшган улуши умумий шакллантирилаётган Устав фондининг 30 фоизидан кам бўлмаслиги шарт. Аралаш (қўшма) мулкка эгалик қилиш ҳиссавий иштирок этиш принци асосида ҳам, шунингдек, ўз маблағларини бирлаштирган мулкдорлар ўртасида даромадларни уларнинг қўшган маблағининг улушига қараб тақсимлаш усулларида ҳам амалга оширилиши мумкин.

Қўшма корхоналарни ташкил этиш натижасида ишлаб чиқаришни юксалтириш ривожланган давлатлардагидек республикамизда ҳам мустақиллик йилларида кенг раванқ топмоқда. Жумладан, машинасозлик, тўқимачилик ва енгил саноат, озиқ-овқат, пахта тозалаш, мева, узум саноати тармоқларида. Лекин мамлакат қишлоқ хўжалигида қўшма корхоналарни ташкил этиш жараёни талаб даражасида амалга оширилаётгани йўқ. Бу муаммо ҳал этилишини таъминлайдиган асосий шартлар мавжуд. Энг аввало чет эл корхоналарининг ҳамда фуқароларининг қонун доирасида эркин фаолият юритиш ва мулкига эгалик қилиш кафолати таъминланган. Шунинг билан биргаликда экологик жиҳатдан барча талабларга жавоб берадиган турли хилдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотлари қишлоқ хўжалик корхоналари томонидан барқарор равишда ишлаб чиқарилмоқда. Масалан, пахта хомашёси, буғдой, шоли, қарам, помидор, узум,

ўрик, олма, қовун, тарвуз, ер ёнғоқ, гўшт, сут, қоракўл териси, жун, қимиз, қумрон, турп, сабзи ва инсон организми учун зарур моддаларга бой бўлган бошқа маҳсулотлар.

Уларни қайта ишлашда ўзларининг меҳнатларини сарфлайдиган оддий, серҳаракат, инсофли, диёнатли, янги техника ва технологияга чанқоқ бўлган фуқаролар ҳам мавжуд.

Республикада халқ истеъмоли молларини ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи чет эл юридиик ва жисмоний шахсларига солиқ ҳамда божхона тўловларига оид айрим имтиёзлар ҳам жорий этилган. Келажакда республикада чет эллик инвесторларга яратилган барча имкониятларни етказиб, уларни тушунтира оладиган ҳамда уларни ишонч ва эътиборларини қозониш имкониятига эга бўлган қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг раҳбарларига, тадбиркорларига кўп нарса боғлиқ. Улар ташқи бозорни ўрганган ҳолда манфаатдор ҳамкорларни қидириб топишлари лозим. Бунинг учун анча билим ва меҳнат сарфлаш талаб этилади. Улар ташқи бозорда ўзларини ва маҳсулотларини танитиш билан бирга ўз ўринларини эгаллашга интилишлари керак. Шундай тадбирлар натижасида чет эллик ҳамкорларни топиш мумкин. Уларнинг маблағларини жалб этиш орқали бу борадаги фаолиятини ривожлантиришга эришиш мумкин.

Республика қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган маҳсулотларни қайта ишлаш, уларни истеъмол учун тайёр бўлган маҳсулотларга айлантириш учун турли хилдаги кўшма корхоналарни ташкил этиш мумкин. Бу жараён мамлакат қишлоқ хўжалигига янги техникалар, илғор, самарали технологиялар кириб келишини таъминлайдиган чет эл валюталари оқимини кўпайтиради. Натижада тармоқнинг моддий-техника базаси мустаҳкамланиб, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва мақсадга мувофиқ жойлашиши таъминланади. Қишлоқ хўжалигида кўшма корхоналарнинг ташкил этилиши халқаро миқёсда меҳнат тақсимотини ривожлантиришга ҳам ижобий таъсир кўрсатади.

Улар туфайли кўшимча иш жойлари ташкил этилиб, аҳолини иш билан таъминлаш муаммоси ҳал қилинишига маълум даражада улуш қўшилади. Бу корхоналарда фаолият кўрсатаётганларнинг моддий шароити яхшиланишини таъминлайди. Пировард натижада аҳолини сифатли маҳсулотлар билан таъминланиш даражаси юксалиб, турмуш даражаси ошади.

Қисқача хулосалар

Қишлоқ хўжалигида амалга оширилган аграр-иқтисодий ислохотлар натижасида нодавлат турлар ҳисобланган жамоа, шахсий, хусусий ва аралаш мулкчилик шакллари босқичма-босқич барпо этилиб, муттасил ривожлантирилмоқда.

Жамоа мулкчилигига асосланган жамоа, қишлоқ хўжалиги кооперативлари, шахсий ва хусусий мулкчилик асосида фермер ва деҳқон хўжаликлари ва кичик корхоналар ташкил қилиниб, тараққий эттирилмоқда.

Аралаш (қўшма) мулкчилик негизида қўшма корхоналар ташкил этилмоқда, лекин уларнинг ривожланиши ҳозирги даврда талабга тўлиқ жавоб бера олмайди.

Келажақда шахсий, хусусий ҳамда аралаш мулкчиликка асосланган корхоналарни ривожлантиришга эътиборни кучайтириш мақсадга мувофиқдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Тармоқда мулкчилик муносабатларининг ҳуқуқий асослари қайси қонунларда ўз аксини топган?
2. Қишлоқ хўжалигида мулкчиликнинг қандай шакллари мавжуд?
3. Қишлоқ хўжалигида қандай мулк субъектлари мавжуд?
4. Нималар корхоналарнинг мулк объекти ҳисобланади?
5. Жамоа, ширкат хўжаликлари ҳақида тушунча беринг.
6. Фермер ва деҳқон хўжаликлари таърифини изоҳлаб беринг.
7. Фермер хўжаликлари ривожланишининг самарадорлигини исботлаб беринг.
8. Қўшма корхоналар ҳақида тушунча беринг.

Асосий адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Мулкчилик тўғрисида»ги қонуни. Тошкент, «Адолат», 1997.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги қонуни. «Халқ сўзи», 1998, 6 июнь.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонуни. «Халқ сўзи», 1998, 6 июнь.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги қонуни. «Халқ сўзи», 1998, 6 июнь.
5. Абдуғаниев А. «Тадбиркорлик шакллари» «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги»-ж. 1998, 3-сон.
6. Абдуғаниев А. Фермерчилик муаммолари. «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги»-ж. 5-сон, 2001.
7. Усмонов С.Н, Дадабаев Ю.Т. «Дехканское (фермерское) хозяйство» Т.1997.
8. Сулейменов М. «Америка қишлоқ хўжалиги». Тошкент, Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2000.

4-МАВЗУ: «ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ЕР ВА СУВ РЕСУРСЛАРИ, УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ (2 СОАТ).

Режа:

1. Ер ва сув ресурсларининг қишлоқ хўжалигидаги аҳамияти ва хусусиятлари.

2. Ер ва сувдан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар, уларни аниқлаш тартиби.

3. Ер мониторинги ва давлат ер кадастри.

Ернинг жамиятдаги аҳамияти беқиёсдир. Унда фуқаролар яшаши учун бинолар қурилади, турли маҳсулотлар етиштирилади. Демак, ернинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги аҳамияти улкан. Чунки у шу тармоқнинг энг асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланади. Ерга уруғ, кўчат экиб, ишлов бериш натижасида турли хилдаги маҳсулотлар етиштирилади. Демак, тармоқда етиштириладиган барча турдаги маҳсулотлар ердан, сувдан фойдаланган ҳолда олинар экан. Инглиз иқтисодчиси Уильям Петти «ер бойликнинг онаси» - деган таърифни келтириб ўтган.

Республика деҳқончилиги суғоришга асосланган. Шунинг учун сув ҳам ер каби энг зарур восита ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигидан олинаётган маҳсулотлар, масалан, пахта, шоли, тамаки, сабзавот, полиз, маккажўхори, буғдой, арпа, ем-хашакларнинг аксарият қисми суғориладиган ерларда етиштирилади. Қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган ялпи маҳсулотнинг 95 фоизга яқини суғориладиган ерлардан олинади. Саноатнинг қишлоқ хўжалик хомашёларига, аҳолининг эса озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талаби қондирилишида ер ва сувнинг аҳамияти жуда катта. Ерлардан, сувлардан қанчалик оқилона, самарали фойдаланилса, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ҳажми шунчалик кўпаяди, натижада юқорида таъкидланган талабларнинг қондирилиш даражаси ортади. Лекин ердан асосий восита сифатида фойдаланишда унинг бир қанча хусусиятларини эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир:

а) ер майдонининг чекланганлиги ва такрор ишлаб чиқарилмаслиги. Она замин табиатан чекланган, унинг майдонини инсон кенгайтира олмайди. Чунки у табиат маҳсули ҳисобланади. Бошқа асосий воситаларни, масалан тракторларни, машиналарни талабни қондириш мақсадида хоҳлаганча ишлаб чиқариш мумкин;

б) ернинг табиат маҳсули эканлиги. Ерни табиат яратган. Шунинг учун уни келажакдаги тақдири табиатга боғлиқ. Бошқа асосий воситалар, яъни бинолар, иншоотлар, комбайнлар, тракторлар инсон меҳнатининг маҳсулидир. Зарурият туғилганда улар инсон томонидан ишлаб чиқарилиши мумкин. Ерни эса инсон ишлаб чиқара олмайди;

в) ер - қишлоқ хўжалигининг абадий ишлаб чиқариш воситасидир. Республика ҳудудида мавжуд бўлган ерлардан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришда биздан олдинги авлодлар фойдаланган, ҳозирги даврда биз фойдаланмоқдамиз, келажакда эса авлодларимиз фойдаланади;

г) ерни қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш мақсадида бир жойдан иккинчи жойга кўчириб юриш имконияти чекланган. Ундан жойлашган маконида, яъни стационар ҳолатда оқилона фойдаланиш мумкин. Лекин машина ва тракторларни талаб этилган жойга олиб бориб, турли хилдаги ишларни амалга ошириш, бино-иншоотларни ҳам талаб этилган жойга қуриш мумкин;

д) ернинг юқори қатлами ҳисобланган тупроқ унумдорлигининг мавжудлиги, яхши қараш натижасида унинг ошиб бориши. Дарҳақиқат, тупроққа вақтида ишлов берилса, ўғитланса, унинг унумдорлиги ошиб бориши мумкин. Лекин бошқа асосий воситалар ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиши оқибатида жисмоний жиҳатдан ишдан чиқади. Улар вақт ўтиши билан фан-техника тараққиёти натижасида маънавий жиҳатдан ҳам эскиради.

Лекин ерга эътибор берилса, ундан фан-техника ютуқларини жорий этган ҳолда оқилона, самарали фойдаланилса, унумдорлиги ошиб бориши мумкин. Аммо бу, унинг унумдорлиги чекланмаган, дегани эмас. Шундай экан, ернинг унумдорлигидан тадбиркорлик билан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Қишлоқ хўжалигида ернинг юқори қатлами ҳисобланган тупроқ унумдорлиги катта аҳамият касб этади. Ҳаётда тупроқ унумдорлигининг қуйидаги турлари мавжуд: табиий, сунъий ва иқтисодий унумдорлик. Тупроқнинг табиий унумдорлиги–табиат маҳсулидир. У табиатнинг таъсири натижасида узок йиллар мобайнида шаклланади. Унинг ҳолати куёш нури ҳамда ёғингарчилик миқдорига, шамол ва сувларнинг таъсирига боғлиқдир. Уларнинг ижобий таъсирида тупроқ табиий унумдорлиги яхши бўлади. Сунъий ва иқтисодий унумдорлик эса инсон меҳнати натижасида шакллантирилиб, оширилиши мумкин. Жумладан, меҳнат, маблағ сарфлаб, ерларнинг ирригацион, мелиоратив ҳолатини яхшилаб, уруғ экиб, уларни ўғитлаш, яхши сифатли ишлов бериш орқали тупроқнинг иқтисодий унумдорлиги юксалтирилиши мумкин. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган сувларнинг сифати ҳам барча вилоятларда бир хилда бўлмай, бир-бирларидан фарқ қилади.

Масалан, Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятларининг аксарият ҳудудларида экинларни суғоришда фойдаланиладиган сувларнинг сифати яхши, яъни уларнинг таркибида ҳосилдорликка салбий таъсир этувчи турли хилдаги минераллар кам, лекин Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм вилояти ҳудудларида фойдаланилаётган сувларнинг таркибида хлор ва бошқа моддалар кўп. Шунинг учун ҳам уларнинг сифати ниҳоятда ёмон. Бундай ҳол қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ҳажмига, сифатига салбий таъсир кўрсатади. Келажакда ерларнинг унумдорлигини ошириш, сувларнинг сифатини яхшилашга қаратилган барча тадбирлар мажмуасини самарали амалга ошириш орқали зарур қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳажмини, миқдорини кўпайтиришга ва сифатини яхшилашга эришиш мумкин.

2002 йилнинг 1 январига республикамизнинг умумий ер майдони 44410,3 минг гектарни ташкил этган. Шу майдон фойдаланувчилар бўйича қуйидагича тақсимланган (4.1-жадвал).

4.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасининг ер фонди ва унинг фойдаланувчилар бўйича тақсимланиши*

№	Ердан фойдаланувчилар	1999 йил		2001 йил	
		минг. га	фоиз	минг. га	фоиз
	Жами ер фонди Шундан:	44405.0	100.0	44410.3	100.0
1	Қишлоқ хўжалик корхоналари ва ташкилотлари фойдаланаётган ерлар	25295.9	57.0	24968.6	56.3
2	Ўрмон хўжалик корхоналари ерлари	8696.5	19.6	8409.2	18.9
3	Саноат, транспорт, муҳофаа, алоқа ва бошқа ташкилотлар ерлари	1883.0	4.2	1928.1	4.3
4	Аҳоли яшаш жойлари	230.4	0.5	234.0	0.5
5	Захирадаги ерлар	7488.6	16.9	7469.6	16.8
6	Гидротехника ва бошқа сув хўжалиги ташкилотлари ерлари	799.3	1.8	819.2	1.8
7	Табиат муҳофазаси, соғломлаштириш ва маданий аҳамиятга эга ерлар	11.3	0.03	72.5	0.2
8	Бошқа ерлар	-	-	509.1	1.2

*Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари давлат қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Республикада жами ер фондининг 56,3 фоизидан қишлоқ хўжалик корхоналари ва ташкилотлари, 18,9 фоизидан эса ўрмон хўжалиги корхоналари фойдаланмоқдалар. Лекин 2002 йилнинг бошига улар фойдаланаётган ерлар саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ташкилотларига, аҳоли учун уй-жойлар, шаҳар хўжаликлари қурилишига ажратилиши муносабати билан 1999 йилдагига нисбатан 614,6 минг гектарга ёки 1,4 фоизга камайган. Бу жараён давом этаверади. Чунки келажакда ҳам республикамизда саноат, транспорт, алоқа тизими ривожланади. Аҳоли ўсиши натижасида уларнинг яхши яшаши учун қўшимча ер майдонлари ажратилаверади. Экологияни яхшилаш мақсадида табиатни муҳофаза этиш, соғломлаштириш учун қўшимча майдонлар ажратилади. Бу ҳаёт талабидир.

Республика ер фондининг 7,2 фоизидан ҳозирги даврда юқоридаги мақсадларни ҳал этишда фойдаланилмоқда. Шунинг билан бирга келажакда мамлакатимиз халқ хўжалигини ривожлантириш учун имкониятлар, жумладан, захирадаги ердан фойдаланиш имконияти мавжуд. Ҳозирги даврда шундай ерларнинг умумий майдони 7.5 млн. гектарга яқин. Бу жами ер майдонининг 16.8 фоизини ташкил этади.

Лекин барча ер фондининг 75.2 фоизидан қишлоқ ва ўрмон хўжалиги корхоналари, ташкилотлари фойдаланмоқдалар. Шу майдоннинг 26694.1 минг гектари қишлоқ хўжалик ерлари ҳисобланади (4.2-жадвал).

Республика қишлоқ хўжалик ерларининг таркиби

Қишлоқ хўжалик ер турларининг номи	1999 й		2000 й.	
	минг га	% да	минг га	% да
Жами фойдаланилган қишлоқ хўжалик ерлари	26766.4	100.0	26694.1	100.0
Шундан: жами экин майдони	4061.9	15.1		15.1
Ундан			4056,2	
Суғориладиган экин майдони	3317.3	12.4		12.3
Лалми ер майдони	747.6	2.7	3309,4	2.9
Жами кўп йиллик дарахтзор ерлар	355.7	1.3	783,5	1.3
Яйловлар ва пичанзорлар	22271.0	83.1	342,6	83.1
Бўз ерлар	77.8	0.02	22209,7	0.03
			85,6	

Уларнинг таркиби қуйидагича:

- ҳайдаладиган ерлар. Улар суғориладиган ҳамда лалми ерлардан ташкил топган, тупроғи энг унумдор ҳисобланади. Айниқса, суғориладиган ерларники. Бу ерларда сувдан фойдаланган ҳолда пахта хомашёси, шоли, буғдой, арпанинг асосий қисми, маккажўхори, картошка, сабзавот, полиз маҳсулотлари етиштирилмоқда. Шунинг учун улардан йил мобайнида тўлиқ ва самарали фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Уларнинг майдони 4056,2 минг гектарни ташкил этади.

- яйловлар ва пичанзорлар. Улар 22263.4 минг гектар. Бу ерларда чорва ҳайвонлари боқилиб, улар учун турли хилдаги ем-хашаклар етиштирилади. Бу ерларда асосан кўйчилик ривожланган.

- кўп йиллик дарахтзорлар майдони, яъни боғзорлар, токзорлар, тутзорлар, дарахтзорлар майдони. Кўп йиллик дарахтзорлар билан 353 минг гектарга яқин майдон банд.

Шу ерлардан фойдаланган ҳолда хўжаликлар қайта ишлаш саноатини хомашё, аҳолини эса озиқ-овқат маҳсулотлари билан талаб даражасида таъминлаш учун турли хилдаги маҳсулотлар етиштирилмоқда. Республиканинг жами ер фонди ундан фойдаланувчилар бўйича 2001 йилда қуйидагича тақсимланган:

- қишлоқ хўжалиги билан шуғулланадиган барча корхоналарга, ташкилотларга 24968,6 минг га. ер фойдаланиш учун узоқ муддатга ижарага берилган. Бу ерлардан фойдаланган ҳолда (Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Фермер ва деҳқон хўжаликлари уюшмаси, «Ўзпаррандасаноат», «Ўзгўштсаноат» уюшмалари ва бошқа ташкилотлар) турли хилдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириладилар;

- Ўрмон хўжалиги корхоналарига – 8409,2 минг. га ер берилган;

- шаҳар, саноат, транспорт, алоқа муҳофаа ва бошқаларга – 2671,2 минг. га ер берилган;

- заҳирадаги ерлар – 7469,6 минг гектарни ташкил этади.

Ер майдонининг тақсимланиши келажакда у ёки бу соҳалар ривожланиши натижасида ўзгариши мумкин.

Республикада сув ресурслари манбалари бўйича чекланган. Уларнинг умумий миқдори 49,4 млрд. м³ атрофида бўлиши мумкин. Шундан 30,6 млрд. м³ ёки 61,9 фоизи йирик дарёларнинг сувидан, 16,5 млрд. м³ республика ҳудудидаги майда дарёларнинг сувларидан, қолган қисми эса ер ости ҳамда коллектор-зовурлардан олинган сувлардан иборат. Мавжуд сув ресурслари ҳозирги ўсиб бораётган талабни тўлиқ қондира олмайди. Шу сув ресурсларининг аксарият қисми қишлоқ хўжалиги тармоғида ишлатилади. Сув ресурслари давлат муҳофазасида, мулкчилик шакллари бўйича тақсимланмаган.

Ер, сув қишлоқ хўжалигининг энг асосий ишлаб чиқариш воситалари экан, улардан қандай фойдаланилганини билиш зарур. Бунинг учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин:

а) **Умумий ер фондидан фойдаланиш коэффиценти (фоизи).** Унинг даражасини аниқлаш учун қишлоқ хўжалигида ҳақиқатда фойдаланилган ер майдонини фойдаланиш мумкин бўлган ер майдонига тақсимлаш лозим. Буни қуйидаги тенглик ёрдамида аниқлаш мумкин:

ЕФК ёки $\times 100$:

Бунда: ЕФК–умумий ер фондидан фойдаланиш коэффиценти, (фоизи);
ФЕ–қишлоқ хўжалигида фойдаланилган ер майдони, га;
ФМЕ – фойдаланилиши мумкин бўлган ер майдони, га.

Бу кўрсаткич коэффицентда ёки фоизда аниқланиши мумкин. Уни аниқлаш натижасида ердан фойдаланишнинг тўлиқлик даражаси аниқланади. Уни ҳақиқий даражаси, яъни коэффиценти 1 дан ёки 100 фоиздан ортиқ бўлиши мумкин эмас. Бу кўрсаткични аниқлаш натижасида тармоқда (хўжаликда) қанча ердан фойдаланилган ва қанчасидан фойдаланилмаганлиги билинади. Шундан сўнг бундай ҳолнинг сабаблари аниқланиб, уларни бартараф этиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилади.

б) **Сувдан фойдаланиш коэффиценти.** У ҳақиқатда суғорилган майдонни шу сув билан суғорилиши мумкин бўлган майдонга тақсимлаш натижасида аниқланади. Бунинг учун қуйидаги тенгликдан фойдаланиш мумкин:

СФК ; ёки $\times 100$;

Бунда: СФК-сувдан фойдаланиш коэффиценти ёки фоизи;

СМ-ҳақиқатда суғорилган майдон, га;

СММ-суғорилиши мумкин бўлган майдони,га.

Буни аниқлаш натижасида сувдан фойдаланиш даражаси белгиланади. Бу кўрсаткични аниқлашда экинларга сув бериш меъёрига алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир. Чунки унга риоя қилинса, албатта, сувдан фойдаланиш даражаси юқори бўлади. Демак, унинг даражаси, яъни коэффиценти 1 дан ёки 100 фоиздан юқори бўлмаслиги лозим. Агарда юқори бўлса, унда экин майдонлари сифатли суғорилган бўлмайди.

в) Фойдаланиш мумкин бўлган ерлардан бир йилда неча марта фойдаланилганлик даражаси. Уни аниқлаш учун ҳақиқатда уруғ, чигит экилган майдонни мавжуд экин экилган ер майдонига тақсимланади. Бунда қуйидаги тенгликдан фойдаланиш мумкин:

ЕФС

Бунда: ЕФС-ердан фойдаланиш сони, яъни 1 га майдондан неча марта фойдаланилганлик сони;

УЭМ- бир йил мобайнида уруғ, чигит экилган майдон, га;

ФМ- фойдаланилган ер майдони, га;

Бу кўрсаткич ёрдамида бир майдонга неча марта экин экиб, фойдаланилганлик даражаси, яъни сони аниқланади. Демак, унинг сони бирдан кўп бўлиши мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун мавжуд бўлган ерлардан бир неча марта экин экиб, ҳосил олишга интилиш лозим.

г) Ер (экин) майдонларининг маҳсулдорлиги, ҳосилдорлиги. Бу кўрсаткич асосан экин турлари ҳамда умумий майдон бўйича, натурал ҳамда қиймат кўринишларида аниқланади, яъни улар 1 гектар фойдаланилган майдондан қандай маҳсулотларни қанча миқдорда (кг, цен, тонна) ҳамда неча сўмлик маҳсулот ёки фойда олинганлиги аниқланади. Бунинг учун қуйидаги тенгликдан фойдаланиш мумкин:

ЭХ ;

Бунда: ЭХ- 1 га экин майдонидан олинган ҳосил миқдори, ц;

ЯХ- экин экилган майдондан олинган ялпи ҳосил миқдори, ц. ёки тоннада;

ЭМ- экин экилган ҳақиқий майдон, га.

Бу кўрсаткич ёрдамида 1 гектар экин экилган майдондан қанча миқдорда ҳосил олинганлиги экин турлари бўйича алоҳида-алоҳида аниқланади. Унинг миқдори қанча кўп бўлса шунча яхши. Бу кўрсаткич у ёки бу экин экилган майдоннинг маҳсулдорлигини исботлайди. Жами экин майдонлари маҳсулдорлигини аниқлаш учун кўрсаткични қуйидаги қиймат кўрсаткичларида аниқлаш лозим. Бунинг учун ҳар бир экиннинг ялпи ҳосили қийматини аниқлаб олиш лозим. Сўнгра уларнинг йиғиндисини аниқлаш керак.

ЕМ : :

Бунда: ЕМ- фойдаланилган ерларнинг маҳсулдорлиги. Яъни, бир гектар экин экилган ёки яйлов, пичанзор майдондан неча сўмлик ялпи маҳсулот, ялпи даромад ҳамда соф фойда олинганлиги аниқланади;

ЯМК- олинган ялпи маҳсулот қиймати, сўмда;

ЭМ- экинлар экилган майдон, га;

ЯДК- олинган ялпи даромад суммаси;

СФ- олинган соф фойда суммаси.

д) Сувдан фойдаланиш самарадорлиги. Бу кўрсаткич ёрдамида ҳар бир метр куб сув эвазига олинган ялпи маҳсулот миқдори, қиймат, даромад ва соф фойда суммаси қуйидаги тенглик ёрдамида аниқланади:

СФС : : :

Бунда: СФС-сувдан фойдаланиш самарадорлиги;

ФСМ-фойдаланилган сув миқдори. Бу натура ҳамда қиймат кўринишида аниқланади. Бунда 1 м³ сувдан фойдаланиш натижасида қанча миқдорда пахта,

ғалла ва бошқа маҳсулотлар етиштирилганлиги ҳамда неча сўмлик ялпи маҳсулот ва ялпи даромад, соф фойда олинганлиги аниқланади.

е) **Суғориш системаси (тизими)дан фойдаланиш коэффициенти.** Унинг даражасини аниқлаш учун шу тизимнинг охирида экинларни суғориш мақсадида берилган сув миқдорини шу тизим бошида олинган сув миқдорига тақсимлаш зарур. Бунда қуйидаги тенгликдан фойдаланиш мумкин:

СТФК;

Бунда: СТФК – суғориш системаси (тизими)дан фойдаланиш коэффициенти;
СТОЭБС – суғориш тизимининг охирида экинларга берилган сув миқдори;
СТБОСМ – суғориш тизимининг бошида олинган сув миқдори.

Бу кўрсаткич даражаси ёки коэффициенти 1 га интилиши керак. Чунки суғориш системасининг бошида олинган сув экин майдонларига тўлиқ етказилиши лозим. Агар унинг даражаси паст бўлса, демак, сувнинг маълум миқдори тизим давомида ёки парланган ёки тупроққа сизиб кетган ёки оқиб кетган бўлиши мумкин. Бу кўрсаткич системанинг ҳолатини ҳам исботлайди.

Ер-сув умуммиллий бойликдир. Ўзбекистон Республикаси халқи ҳаёти, фаолияти ва фаровонлигининг асоси сифатида улардан оқилона ҳамда самарали фойдаланиш зарурлиги «Ер кодекси» да, «Сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунда алоҳида таъкидланган. Республика ҳудудидаги барча корхоналар, фуқаролар бу қонуний талабни бажаришлари шарт. Шунинг учун улар тупроқ унумдорлигини сақлаш ва оширишга, сувни ифлос қилмасликка, шунинг негизидан улардан талаб даражасида самарали фойдаланишга катта эътибор беришлари лозим. Шу маъсулиятни ҳис этган ҳолда қишлоқ хўжалик корхоналари уни ижобий ҳал этишга, фойдаланиш мумкин бўлган майдонлардан тўлиқ ва самарали фойдаланишга интилмоқдалар. Республика қишлоқ хўжалигида 2002 йилнинг бошига 236,7 млн. га ердан фойдаланишга эришилган. Шу ерлардан турли мақсадларда фойдаланилмоқда. Энг асосий мақсад аҳолининг озиқ-овқат, саноатнинг эса хом ашё маҳсулотларига бўлган талабини қондиришдир. Бунинг учун 3647,5 минг гектар (2005 й) майдонга турли хилдаги экинлар экиб, улардан юқори ҳосил олишга ҳаракат қилинмоқда. (4.3-жадвал).

4.3-жадвал.

2004-2005 йилларда хўжалик шакллари бўйича қишлоқ хўжалик экин майдонларининг таркибий ўзгариши (минг га)*

Маҳсулот турлари	2004 йил				2005 йил			
	Барча хўжал.	Ширкат хўжал.	Фермер хўжал.	Дехкон хўжалик-ларида	Барча хўжал.	Ширкат хўжал.	Фермер хўжал.	Дехкон хўжалик-ларида
Жами экин экилган майдон	3695,7	1499,8	1762,6	433,3	3647,5	1064,9	2140,7	441,9
Бошокли экинлар	1667,1	661,8	805,3	200,0	1616,1	457,9	932,0	208,2
Бугдой	1470,4	594,0	715,1	161,3	1439,7	422,8	845,8	171,1
Шоли	66,1	22,9	40,0	х	52,5	13,5	35,7	3,3
Маккажухори	34,8	5,8	8,3	20,7	33,6	5,5	8,9	19,2

Дон учун								
Техник экинлар	1518,5	691,5	816,6	10,4	1518,4	473,4	1034,9	10
Пахта	1456,3	663,1	793,2	х	1472,3	456,9	1015,4	х
Картошка	52,1	3,7	3,3	45,1	49,8	1,9	2,9	45
Сабзавот	137,6	21,2	19,0	97,4	137,3	16,6	21,7	99
Полиз	34,7	5,0	14,4	15,3	33,9	3,3	14,8	15
Мева	203,1	92,8	38,6	66,7	208,2	85,4	54,9	67
Узум	117,1	62,9	16,8	32,4	120,7	62,5	24,3	33
Озука экинлари	284,2	115,3	104,0	64,9	290,3	92,8	134,3	63

*Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси маълумотлари асосида.

Республикада экин экилаётган майдон йилдан-йилга камайиб бормоқда. Бундай ҳол экинзорларни, аҳолига турар жойларни куриш, саноат, суғориш иншоотларини барпо этиш учун ажратилиши оқибатида юз бермоқда. Бу объектив жараён келажакда ҳам юз беради. Шунинг учун ҳам мавжуд ерлардан йил давомида оқилона, самарали фойдаланиш зарур. 1993-2003 йилларда республиканинг умумий экин майдони 173.5 минг гектарга ёки 4,1 фоизга қисқарган. Лекин шу даврда ғалла майдони салкам 400 минг гектарга кўпайган. Бу ғалла ҳосили кўпайишига ижобий таъсир этди. /алла майдонининг кенгайиши асосан пахта ҳамда озука экинлари майдонлари камайиши эвазига таъминланган. Шу даврда пахта экиладиган майдон 260.6 минг гектарга, озука экинлари экиладиган майдон эса 410 минг гектарга қисқарган. Шу майдонлардан маълум қисми юқоридаги йўналишларга берилган. Пахта майдонининг қисқартирилиши натижасида пахта яккаҳоқимлиги бартараф этилди. Лекин озука экинлари майдонларининг қисқартирилиши амалда алмашлаб экиш тартибининг бузилишига олиб келди ҳамда чорва ҳайвонларининг мустаҳкам ем-хашак базасини барпо этишга салбий таъсир кўрсатмоқда. Шу боис келажакда ердан фойдаланиш самарадорлигини юксалтириш учун алмашлаб экишни жорий этишга алоҳида эътибор қаратиш зарур.

Ҳозирги даврда экинлар экилаётган ерлардан тўлиқ ва самарали фойдаланишга барча хўжаликлар алоҳида эътибор бермоқдалар. Бу ҳаракат ижобий натижалар бермоқда. Сўнгги йилларда барча турдаги экинларнинг ҳосилдорлиги ошиб бормоқда (4.4-жадвал).

4.4-жадвал

**Хўжалик юритиш шакллари бўйича кишлок хўжалик экинлари
ҳосилдорлиги (ц.га)**

Маҳсулот турлари	2004 йил				2005 йил			
	Барча хўжал.	Ширкат хўжал.	Фермер хўжал.	Дехкон хўжалик-ларида	Барча хўжал.	Ширкат хўжал.	Фермер хўжал.	Дехкон хўжалик-ларида
Пахта	24,5	26,0	23,3	х	25,5	27,7	24,5	х

ХОМ ашёси								
Дон	35,4	33,0	33,9	49,4	39,8	37,3	38,5	52,2
Бугдой	37,0	34,9	35,8	52,0	41,5	39,6	39,7	54,5
Шоли	27,7	24,1	28,1	47,0	31,8	30,4	30,7	47,6
Картошка	157,5	103,7	120,3	164,4	170,3	109,7	132,5	175,2
Сабзавот	203,1	151,8	172,4	219,8	215,8	168,1	181,6	230,7
Мева	58,2	34,9	45,4	88,7	62,3	36,8	50,5	92,2
Полиз	157,0	100,6	125,8	200,9	169,1	104,9	134,0	213,4
Узум	60,8	49,7	47,5	86,8	64,7	50,5	51,0	94,7

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигининг сув ресурсларига бўлган талаби охириги йилларда 49,4 млрд. м³ ни ташкил этмоқда. Сув ресурсларидан унумли фойдаланган ҳолда хўжаликлар ғалла, пахта экилган майдонлардан юқори ҳосил олиб, ердан самарали фойдаланмоқдалар. Бунинг учун улар экин экиладиган ерларни вақтида сифатли ҳайдаб, сара уруғларни янги технологиялар асосида экиб, парваришга алоқадор бошқа тадбирларни эътибор билан ўтказмоқдалар. Экинларга агротехник муддатларда сув, ўғит бермоқдалар. Етиштирилган ҳосилни ҳам қисқа муддатда сифатли қилиб йиғиштириб олмоқдалар. Бу жараёнда хўжалик раҳбарлари, мутахассислари барча имкониятлардан тўлиқ ва самарали фойдаланмоқдалар.

Ҳозирги даврда ерлардан фойдаланиш самарадорлиги ширкат хўжаликлариغا нисбатан фермер ва деҳқон хўжаликларида юқори. Масалан, бошоқли дон экинлари ҳосилдорлиги ширкат хўжаликларида 37,3 ц.га бўлган бўлса, фермер хўжаликларида 38,5 ц.га, деҳқон хўжаликларида эса 52,2 ц.га бўлган, картошка ҳосилдорлиги ҳам мос равишда 109,7 ц.га, 132,5 ц.га ва 175,2 ц.га ни, сабзавот экинлариники эса мос равишда 168,1 ц.га, 181,6 ц.га ва 230,7 ц.га ни ташкил этган. Бунга асосан мулк ва унга эгаликнинг ўзгариши, яъни манфаатдорлик таъсир кўрсатган.

Қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигининг ошиши ердан фойдаланиш самарадорлиги юксалишини таъминлайди.

Пахтачиликда сувдан фойдаланишнинг самарадорлиги ҳам ортмоқда. Лекин эришилган натижалар ўсиб бораётган талаб даражасида эмас. Ер-сув ресурсларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш учун бир қанча ташкилий, иқтисодий тадбирларни амалга ошириш лозим. Даставвал қишлоқ хўжалик ерларини ундан фойдаланувчилар ихтиёрига узоқ муддатга фойдаланиш учун бериш масаласини тўлиқ ҳал этиш зарур. Бунинг учун қишлоқ хўжалик ерларини танлов асосида юридик шахс мақомига эга бўлган фермер ва деҳқон хўжаликларига қишлоқ хўжалик йили бошланишидан олдин, яъни январь, февраль, март ойларида ҳамда кузги экинларни экишдан олдин, яъни июнь, июль, август ойларида 10 йилдан 50 йилгача бўлган муддатга беришни йўлга қўйиш лозим. Ҳозирги даврда бу масала тўлиқ ечилмаган.

Ширкат хўжаликларида қишлоқ хўжалик экинлари экиладиган ерларни пудратчиларга бир йилга эмас, балки камида алмашлаб экишни жорий этиш муддатига фойдаланиш учун ижарага бериш мақсадга мувофиқдир. Бу

ердан фойдаланувчи ижара пудратида ишлайдиган фуқароларда тўлиқ ишончни шакллантиради. Сўзсиз, бу ҳол, ердан фойдаланишга бўлган муносабат ижобий томонга ўзгаришини таъминлайди.

Шулар билан биргаликда иқтисодий унумдорлигини ошириш мақсадида ерларнинг мелиоратив ҳолатини тубдан яхшилашни таъминловчи тадбирларни комплекс амалга оширишни ривожлантириш жуда муҳим муаммо ҳисобланади. Бу муаммони ечишда давлат бош ижрочи бўлиши лозим. Ҳозирги вақтда бу тадбирлар 27-30 минг га.да амалга оширилмоқда. Бу, сўзсиз, камдир. Агарда бу муҳим тадбир қишлоқ хўжалик корхоналарига тўлиқ юкланса, бажарилмаслиги муқаррар. Чунки уларнинг техник, иқтисодий қуввати етмайди. Давлатнинг эса техник, иқтисодий имконияти улкан. Хўжаликлар ерларининг мелиоратив ҳолатини яхшилашда ирригация ва мелиорация давлат ҳиссадорлик ташкилотлари хизмат қилиб, улардан ўз ҳақларини олишни таъминлайдиган иқтисодий муносабатларни йўлга қўйиш лозим.

Ер-сув ресурсларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини юксалтириш учун ер-сув муносабатларини такомиллаштириш, чуқурлаштириш, яъни либераллаштириш масалаларини ҳал этишни тезлаштириш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун ер ва сувнинг баҳоларини ва улардан фойдаланганлик учун тўланадиган ҳақларни, солиқлар миқдорини реалроқ аниқлаш лозим. Бунда бозор иқтисоди қонунлари талабларига асосланиш, шунингдек, ер ва сув ресурсларининг чекланганлиги, такрор ишлаб чиқарилмаслиги, ҳолати, сифати, истеъмолчиларга узоқ-яқинлиги, ишлаб чиқариш воситалари ҳамда инфратузилмалар билан таъминланганлиги, олинаётган маҳсулот, фойда суммаси каби индикаторларни ҳам эътиборга олиш зарур.

Ерлардан, сувлардан тўлиқ ва самарали фойдаланиш учун:

- ер-сув ислохотларини қонунлар асосида яхши ўтказиш, уларни фойдаланувчиларга бериш, сотиш;
- захланиб, шўрланган ерларда ирригация ва мелиорация тадбирларини вақтида сифатли амалга ошириш;
- янги, самарали техникаларни, илғор технологияларни ишлаб чиқаришга жорий этиш;
- илмий ва амалий жиҳатдан асосланган алмашлаб экишни тиклаш;
- экологияга салбий таъсир кўрсатмаган ҳолда кимёвий воситалардан оқилона фойдаланиш;
- селекция, уруғчиликни, агротехник тадбирларни сифатли амалга ошириш;
- ишчи ва хизматчиларни моддий ва маънавий рағбатлантириш билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал этиш;
- ер ва сув муносабатларини такомиллаштириш ва эркинлаштириш лозим.

Янги асрда ёш, мустақил, келажаги порлоқ ва буюк республикамиз тинчликка, демократияга асосланган ҳолда сиёсий, иқтисодий ҳамда ижтимоий жиҳатдан ривожланган давлатлардан бирига айланиши муқаррар. Бунинг учун эса у ўз ҳудудидаги барча бойликлардан оқилона, самарали фойдаланиши лозим, шу жумладан, ер-сув ресурсларидан ҳам.

2002 йилнинг бошида республикамизнинг жами ер майдони 44896,0 минг гектардан иборат. Ер мамлакатимизнинг умумий бойлиги эkanлиги Республика Конституциясида ва «Ер кодекси»да алоҳида таъкидланган. Ер -халқимиз ҳаёти, фаолияти ва фаровонлигининг асосидир. Ундан фақат бугунни эмас, келажак авлодларнинг ҳам манфаатларини кўзлаб, илмий асосланган ҳолда, оқилона, самарали фойдаланиш, уни муҳофаза этиш умуммиллий долзарб масала ҳисобланади. Ўта муҳим бу вазифа ҳал этилишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2000 йилнинг 23 декабрида «Ер мониторинги тўғрисидаги Низом» ни тасдиқлади. Ер мониторинги республика ер фондидаги барча ўзгаришларни ўз вақтида илмий асосланган ҳолда аниқлаш, ерларга тўлиқ баҳо бериш (сифат ҳамда иқтисодий жиҳатдан), уларга таъсир этувчи салбий жараёнларнинг олдини олиш ва оқибатларини изчил тугатиш мақсадида ернинг ҳолатини кузатиб бориш билан боғлиқ бўлган ахборотлар тизимидан иборатдир. Республикаимизнинг барча ерлари мониторинг объекти ҳисобланади.

Ер мониторинги Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги геодезия, картография ва давлат кадастри бош бошқармаси, Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, республикадаги бошқа манфаатдор вазирликлар, идоралар ва ташкилотларнинг бевосита иштирокида амалга оширилади.

Низомда вазирликлар ва идоралар фаолиятини ва ер мониторинги маълумотларини умумлаштиришдек муҳим вазифа Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат қўмитаси зиммасига юклатилган. Демак, юксак давлат аҳамиятига молик бўлган вазифани муваффақиятли ҳал этишда қўмита таркибидаги барча идоралар, ташкилотлар фаол қатнашишлари зарур. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда «Ўздаверлойиҳа» институтининг Ер кадастри шўъба қорхонаси ер мониторинги амалга оширилишини таъминлашга қуйидаги йирик масалаларни ҳал этиш билан ҳисса қўшишни режалаштирмоқда: қишлоқ хўжалик ерлари тупроқ мониторингини амалга ошириш учун тупроқшунослик тадқиқотларига оид тўпланган барча маълумотларни умумлаштириб, мониторинг тадқиқотларини олиб бориш мақсадида республика, вилоятлар ҳамда туманлар ҳудудида асосий майдонларни ташлаш ва уларни асослаш; вақт ўтиши билан тупроқларнинг асосий хусусиятлари ўзгарганлигини исботловчи маълумотларни теран ва тўлиқ таҳлил этиш; тадқиқот олиб бориладиган асосий ҳамда экологик майдонларда тупроқларнинг ҳолатини исботловчи кўрсаткичлар мажмуасини асослаш, ташкил этиш ҳамда юритиш; тупроқнинг ҳолатини кузатиш, унга оид маълумотларни сифатли тўплаш ҳамда уларга ўзгартиришлар киритиш керак. Бунинг учун қишлоқ хўжалик ерлари тупроқларини сув ва шамол эрозияси таъсири оқибатида ўзгариши мониторинги; қишлоқ хўжалик ерлари тупроқлари шўрланганлик даражасининг ўзгариш жараёни мониторинги; қишлоқ хўжалик ерлари тупроқлари оғир металллар билан заҳарланганлик ҳамда заҳарланганлик даражасининг ўзгариши мониторинги; қишлоқ хўжалик ерлари тупроқларининг техноген ўзгариши мониторинги; нефть маҳсулотлари салбий таъсири натижасида тупроқларнинг ифлосланиши мониторинги; барча ўсимликларнинг оғир металллар билан заҳарланиш даражаси мониторинги; қишлоқ хўжалик ерлари тупроқларининг гербицит ва пестицидлар

билан захарланиш даражаси мониторинги; минерал ўғитлардан фойдаланиш натижасида тупроқлар таркибидаги ўзгаришлар мониторинги амалга оширилади.

Илмий ҳамда амалий жиҳатдан муҳим ҳисобланган бу ишларни ўз вақтида, сифатли бажариш учун малакали мутахассисларга эгамиз. Лекин, бу борада кўзланган мақсадга эришиш катта маблағни талаб этади. Бу маблағ эвазига эса корхонанинг моддий-техника таъминоти барпо этилиши ҳамда ривожлантирилиши лозим.

Ер мониторинги ер таркибидаги ўзгаришларни ўз вақтида аниқлаш, ерларга баҳо бериш, салбий жараёнларининг олдини олиш ва оқибатларини тугатиш учун ер фондининг ҳолатини кузатиб туриш тизимидан иборат. Давлат ер кадастри юритишни, ердан фойдаланишни, ер тузишни, ер фондидан белгиланган мақсадда ва оқилона фойдаланиш устидан давлат назоратини амалга оширишни, ерларни муҳофаза қилишни ахборот билан таъминлаш ер мониторинги асосида амалга оширилади.

Давлат ер кадастри ерларнинг табиий, хўжалик ва ҳуқуқий режими, уларнинг тоифалари, сифат кўрсаткичлари ва баҳоси, ер участкаларининг жойлашган манзили ва ўлчамлари, уларни ер эгаларига, ердан фойдаланувчиларга, ижарачиларга ҳамда мулкдорларга тақсимлаш тўғрисидаги зарур, ишончли маълумотлар ва ҳужжатлар тизимидан иборат. Давлат ер кадастри ер муносабатларини тартибга солиш, ердан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш, ер тузишни ташкил этиш, ер учун тўланадиган ҳақ миқдорини асослаш, хўжалик фаолиятига баҳо бериш мақсадида барча ташкилот, корхоналарда фуқароларни ер тўғрисидаги маълумотлар билан таъминлашга мўлжалланган. Давлат ер кадастри ернинг қийматини (баҳосини) аниқлашни тақозо этиб, ўз ичига олган бўлади. Давлат ер кадастрининг маълумотлари ерлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишда, ер участкалари бериш (сотишда) ва уларни олиб қўйишда, ер учун тўланадиган ҳақ миқдорини белгилашда, ер тузиш ишларини ўтказишда, хўжалик фаолиятига баҳо беришда ҳамда ерлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш юзасидан бошқа тадбирларни амалга оширишда мажбурий тартибда татбиқ этилади. Давлат ер кадастри бутун республика учун ягона тизим асосида давлат бюджети маблағлари ҳисобидан давлат ер кадастри ва ер тузиш хизмати органлари (Давлат ер кўмитаси) томонидан юритилади.

Демак, ер кадастри қуйидагилардан ташкил топади:

- ердан фойдаланувчилар;
- ер майдони, унинг таркиби, сифати;
- ерни иқтисодий баҳолаш.

Ерларни иқтисодий баҳолаш бир қанча иқтисодий муҳим масалаларни ҳал этишга қаратилган бўлиши лозим. Энг аввало, ер умумхалқ, давлат мулки сифатида баҳоланиши мақсадга мувофиқдир. Шунда мамлакат миллий бойлигининг таркиби–ернинг қийматини, улушини аниқлаш имконияти яратилади. Шунинг билан биргаликда ернинг асосий восита сифатида баҳоланиши ҳам ҳал этилиши лозим. Юқоридаги муаммоларнинг ҳал этилиши бозор иқтисодиёти шаклланаётган Ўзбекистонда ҳам ер муносабатларини такомиллаштиришга муайян ҳисса қўшиши мумкин.

Республикада қишлоқ хўжалик ерларининг қийматини баҳолаш мақсадида 1998 йилда «Услужий қўлланма» ишлаб чиқилган. Унда суғориладиган ерларнинг меъёрий қийматини аниқлаш тартиби батафсил ёритилган.

Суғориладиган ерларнинг қийматини аниқлаш учун:

- барча суғориладиган майдонларнинг тупроқлари турлари бўйича, уларнинг барча хусусиятларини, ҳолатини эътиборга олган ҳолда бонитировка қилиниб, бонитет балли ишлаб чиқилди. Барча хусусиятлари бўйича энг унумдор, яхши тупроқ 100 балл қилиб белгиланган. Айрим хусусиятларини (шўрланганлик, тошлоқ, эрозия.) эътиборга олган ҳолда тупроқнинг банитет балли пасайиб боради; бу ҳол тупроқнинг табиий унумдорлигини ифодалайди;
- табиий унумдорликка асосланган ҳолда иқтисодий омиллар (инвестицияларни амалга ошириш натижасида меҳнат маблағ, техника) таъсирида етиштирилиши мумкин бўлган маҳсулотнинг меъёри аниқланган. Барча омиллардан оқилона фойдаланиш натижасида 1 балл 40 кг пахта хомашёсини етиштириш қобилятига эга эканлиги ҳисоб-китоблар асосида аниқланган. Демак, маҳсулот етиштириш билан боғлиқ бўлган барча омиллар меъёр доирасида бўлса, у тупроқнинг 1 балли 40 кг пахта етиштириш имкониятига эга экан.
- қишлоқ хўжалигининг жойлашишини, ихтисослашишини эътиборга олган ҳолда 1га-га, 1 ц-га сарфланиши мумкин бўлган харажатлар меъёри ишлаб чиқилган;
- тупроқнинг иқтисодий унумдорлигига асосланган ҳолда ишлаб чиқарилиши лозим бўлган маҳсулотларнинг миқдори, уларни сотиш каналлари бўйича ўртача сотиш баҳоларини эътиборга олган ҳолда меъёрий ялпи маҳсулот қийматини аниқлаш тартиби кўрсатилган.
- юқоридагиларга асосланган ҳолда ҳар бир гектар суғориладиган майдондан олиниши мумкин бўлган соф фойда миқдорини аниқлаш тартиби ҳам кўрсатилган. Шуларга асосланган ҳолда 1 гектар суғориладиган ернинг баҳосини (қийматини) ушбу формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$E_{кк}(СФм \times К): Сф$

Бунда: $E_{к}$ - 1 га ернинг қиймати (сўмда);
 $СФм$ - олинадиган соф фойда меъёри (сўмда);
 $К$ - ерларнинг ҳолатларини ифодаловчи коэффицент;
 $Сф$ - банк ссуда капиталининг йиллик фоизи (фоизда).

Шу формуладан фойдаланган ҳолда хўжаликнинг 80 баллга эга бўлган 1 гектар ери баҳосини аниқлаш керак бўлса, шу бир гектар ердан олиниши мумкин бўлган ялпи маҳсулот қийматидан меъёрий харажатлар суммасини айириб, олиниши мумкин бўлган соф фойда суммаси аниқланади. Бу майдон кам шўрланган, ундан 25 центнер пахта ҳосили олиш мумкин, дейлик. Агарда ҳар бир тонна пахта 2002 йил харид баҳоларида 104,6 минг сўмга сотилса, унда 267,5 минг сўмлик ($2,5 \times 104,6$) ялпи маҳсулот олиш мумкин. Ҳар бир тонна пахта хомашёсини етиштириш учун 90,0 минг сўм харажат қилинадиган бўлса, шу майдондан минг сўмлик соф фойда олиш мумкин. Банк ссуда капиталининг йиллик фоизи 30 фоиз бўлса, 1 га ернинг қиймати:

Екк(36,5x085):30,0x100к103,41 минг сўмга тенг бўлар экан.

Агарда шу майдон ҳар томонлама яхши бўлса (Қ-1.2), унда унинг қиймати (36,5x1,2):300x100к146 минг сўмга тенг бўлади. Ер майдони кам шўрланганлиги учун унинг қиймати 42,6 (146,0-103,4)минг сўмга арзонроқ экан.

Лекин ер ресурсларининг чекланганлиги ва уларга нисбатан бозор талаби оша бориши натижасида уларнинг қиймати янада юқори бўлиши мумкин. Шундай тартибдан фойдаланган ҳолда ширкат хўжаликларининг суғориладиган ерлари қиймати аниқланиб, улар хўжаликнинг «пай фонди» таркибига қўшилмоқда.

Лекин келажакда иқтисодиётни эркинлаштириш жараёнида ерларнинг қийматини аниқлаш тартибини такомиллаштириш лозим. Бунда ер рентасига алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқ. Чунки давлат мулкнинг эгаси сифатида мутлақ ер рентасини олиши, дифференциал ренталар эса ер эгаси билан ундан фойдаланувчилар ўртасида тақсимланиши лозим. Шу билан биргаликда бозор шароитида ерга бўлган талабни ҳам эътиборга олиш зарур.

Давлат ер кадастрини юритиш топография – геодезия, картография, тупрок, агрокимё, геоботаника жиҳатидан ва бошқа йўналишда текшириш ва изланишлар олиб бориш, ерларни ҳисобга олиш ва уларга баҳо бериш, ер эгаларининг, ердан фойдаланувчиларнинг, ижарачиларнинг ҳамда мулкдорларнинг ер участкаларига бўлган ҳуқуқларини рўйхатга олиш билан таъминланади. Ер мониторинги ва давлат ер кадастри «Ер кадастри» қонуни асосида амалга оширилади.

Давлат мулкни уни тасарруфидан чиқариш натижасида акционерлик, пайчилик мулкларига биргаликда эгалик қилиб, ишлаб чиқаришни ташкил этувчи тадбиркорлардир. Улар бозор иқтисодиётига хос бўлган, аввал бизда мавжуд бўлмаган янги масалаларни, муносабатларни мукамал билишлари лозим. Даставвал улар мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тартибини яхши билишлари зарур. Шунинг билан биргаликда акциялар, уларнинг турларини, мазмунини қандай қилиб акциядорларга берилишини, сотилишини ҳамда дивидентларини аниқлашни билишлари лозим. Пайларни аниқлашни, уларни пайчиларига етказишни шу билан боғлиқ бўлган муносабатларни амалга ошириш қобилиятларига эга бўлишлари зарур. Ҳозирги даврда ташкил этилаётган акциядорлик, пайчилик, мулкчиликка асосланган хўжаликларнинг ҳар бир мутахассис юқоридаги масалаларни бажара олиш имкониятларига эга эмаслар. Бу масалаларни муваффақиятли ҳал этиш учун шу тадбиркорларнинг билимларини ошириш ишларини ташкил этиш лозим. Шу билан биргаликда мулкчиликни шакллари ташкил этишни таъминлайдиган қўлланмаларни ишлаб чиқиб, уларни амалиётда синаб тадбиркорларга етказиш зарур.

1. Қишлоқ хўжалигида қўшма мулкчиликка асосланган тадбиркорлик корхоналари суёт ташкил этилмоқда. Улардаги раҳбар тадбиркорлар ташқи иқтисодий муносабатлар амалга оширилишининг шартномаларини, инвестиция сиёсатини, тартибини, маҳсулотларнинг даромадларини ўзаро тақсимлаш билан боғлиқ бўлган масалаларни билишлари зарур. Улар ички ҳамда ташқи бозорнинг ҳолатини, маълумотлар, рекламалар ҳамда бошқариш санъатини ҳам эгаллашлари керак. Бу тоифадаги тадбиркорлар аввалларига нисбатан анча малакали, билимдон, уддабурон бўлишлари лозим.

Юқорида таъкидланганлардан кўриниб турибдики, республикамиз қишлоқ хўжалигида тадбиркорликнинг турли шакллари ташкил топмоқда. Улар қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга ижобий ҳисса қўшмоқдалар. Лекин, улар ўз фаолиятларини амалга оширишда анчагина қийинчиликларга учрамоқдалар. Масалан, ташкилий, ҳуқуқий, ижтимоий ҳамда иқтисодий масалаларни ҳал этиш борасида. Чунончи, ерларни олишда, тадбиркорлик шакллари ташкил этишда, кредит олишда, маҳсулотларини сотишда, улар учун ҳақ олишда мушкулликларга дуч келмоқдалар. Шунинг оқибатида улар ишчи хизматчиларига ўз вақтида иш ҳақи бера олмайдилар. Бу масалаларни ҳал этишда маҳаллий ҳокимият ёрдам қўлини чўзиши зарур. Шундагина қишлоқ хўжалигида ҳам тадбиркорлар кўпайиб, тадбиркорлик ривожланиши таъминланади.

Қисқача хулосалар

Ер ва сувга нисбатан давлат мулкчилиги сақланган ҳолда улардан йил давомида тўлиқ ва самарали фойдаланиш ҳуқуқи жисмоний ҳамда юридик шахсларга узоқ муддатга ҳамда умрбод берилмоқда.

Улардан тўлиқ ва самарали фойдаланганлик даражасини маълум бир кўрсаткичлар тизими ёрдамида таҳлил этиш лозим.

Кейинги йилларида ерлардан, сувлардан фойдаланишнинг самарадорлиги талаб даражасида эмас. Сабаби – ерларнинг ирригация-мелиорация ҳолати ёмонлашаётганлиги, илмий ва амалий жиҳатдан асосланган алмашлаб экиш тўлиқ жорий этилмаётганлиги, суғориш иншоотларининг ишга яроқлилиқ ҳолати пасайиши, ер ва сувлардан самарали фойдаланганлик учун рағбатлантиришнинг сустлигидир.

Келажакда ер ва сув ресурсларидан фойдаланиш даражасини ҳамда иқтисодий самарадорлигини ошириш учун тупроқ унумдорлигини, сувнинг сифатини яхшилашга қаратилган барча тадбирлар ўз вақтида, сифатли бажарилишини таъминлаш зарур.

Мамлакат миқёсида ер-сув мониторинги ва кадастрлари талаб даражасида амалга оширилишини таъминлаш керак.

Назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Ер ва сув ресурсларининг қишлоқ хўжалигидаги аҳамияти, ер ва сув ресурслари қишлоқ хўжалигининг асосий воситаси эканлиги.
2. Ер ва сувларнинг таркиби, уларни хусусиятлари нималардан иборат?
3. Ер кадастри, унинг таркиби, амалга оширилиши ҳақида нималарни биласиз?
4. Ер мониторингининг мазмуни нима?

5. Ер ва сув ресурсларидан фойдаланиш даражасини ҳамда самарадорлигини оширишнинг қандай йўллари бор?

Асосий адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси». Ўзбекистон Республикаси «Ер кодекси» ва қишлоқ хўжалигига оид қонунлари. Тошкент, «Адолат», 1999.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуни. Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга доир қонун ва меъёрий ҳужжатлар тўплами., Тошкент, «Шарқ» НМК, 1998.
3. Каримов И.А. «Иқтисодий эркинлаштириш ва ресурслардан самарали фойдаланиш». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил яқунларига бағишланган мажлисида сўзлаган нутқи. 2002 йил. «Халқ сўзи» газетаси, 2002, 21 февраль.
4. Абдуғаниев А. Ўтиш даврида ер муносабатлари. Тошкент, ТДИУ, 1997.
5. Абдуғаниев А. «Ер мониторинги» «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги», №1, 2001.
6. Абдуғаниев А. «Қишлоқ хўжалиги иқтисоди» фанидан маърузалар матни. Тошкент, ТДИУ, 2000.
7. Коваленко Я.Н. Экономика сельского хозяйства. Москва. ЭКМЭС, 1998.

5-МАВЗУ: ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ МОДДИЙ-ТЕХНИКА РЕСУРСЛАРИ, ФАН-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИ, ИЛ/ОР ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ (2 СОАТ).

Режа:

- 1. Қишлоқ хўжалиги моддий техника ресурслари ҳақида тушунча, уларнинг аҳамияти, хусусиятлари ва туркумланиши.**
- 2. Фан-техника тараққиёти ва илғор технологияларнинг қишлоқ хўжалигига жорий этилиши.**
- 4. Моддий техника ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини тавсифловчи кўрсаткичлар.**
- 5. Бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалиги моддий-техника ресурсларининг шакллантирилиши.**

Аҳолининг ва саноат корхоналарининг талабларини сифатли қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан қондириш учун уларни етиштиришни кўпайтириш объектив зарурият ҳисобланмоқда. Бунинг учун талаб этилган миқдорда турли хилдаги ресурслар мавжуд бўлиши керак. Масалан, ер, сув, бино, иншоотлар, машиналар, тракторлар, ўрмон, боғлар, чорва ҳайвонлари, табиий ресурслар (ёгин, ҳарорат) кимёвий воситалар, меҳнат ресурслари. Лекин бу моддий-техника ресурслари таркибига маблағлар ва бошқалар кирмайди. Улар қишлоқ хўжалигининг моддий-техника ресурсларини ташкил этади. Шу ресурслар ёрдамида қишлоқ хўжалигида турли хилдаги ишлар, хизматлар бажарилиб, маҳсулотлар етиштирилади. Уларнинг сифатини, ҳолатини яхшилаш, янгиларини яратиш мақсадида фан-техника тараққиёти амалга оширилади. Шунинг натижасида серҳосил, тезпишар навлар, сермаҳсул чорва зотлари, ҳар томонлама қулай ва самарали ҳисобланган техникалар, илғор технологиялар яратилди.

Шу ресурсларнинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришидаги аҳамияти ниҳоятда улкан. Чунки барча турдаги деҳқончилик маҳсулотларини етиштиришда ердан фойдаланилади. Демак, ер бўлмаса, юқоридаги маҳсулотларнинг етиштирилиши таъминланмайди. Мамлакатимиз деҳқончилиги суғоришга асосланганлиги муносабати билан сув ресурсларининг аҳамияти улкан. Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника ресурсларини иқтисодий мазмуни, моҳияти ва барпо этилиши ҳамда фойдаланилиши бўйича 5.1-чизмадаги тартибда туркумлаштириш мумкин. Жумладан:

- I – барпо этилиши бўйича;
- II – ишлаб чиқаришга муносабати бўйича;
- III – ишлаб чиқаришда қатнашишига кўра;
- IV – такрор ишлаб чиқарилиши бўйича.

Демак, қишлоқ хўжалигининг моддий-техника ресурслари республика халқ хўжалиги ресурсларининг муҳим қисми ҳисобланади. Улар мулк сифатида

тармоқнинг, корхоналарнинг иқтисодий негизини, асосини ташкил этади. Корхоналарнинг моддий-техника базаси мустаҳкам бўлса, уларда иқтисодий жиҳатдан ривожланиш учун асос мавжудлигидан далолат беради. Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника ресурслари барпо этилиши бўйича табиий ва иқтисодий ресурслардан иборат. Табиий ресурслар ер, сув, ўрмон, чорва ҳайвонлари, иссиқлик ҳамда ёғингарчилик миқдоридан ташкил топади. Уларнинг асосий қисми давлат тасарруфида бўлиб, корхоналарга, фуқароларга фойдаланиш учун берилади.

Ишлаб чиқаришда бевосита ишлатиладиган ресурслар ёрдамида турли хилдаги маҳсулотлар ишлаб чиқарилади, ишлар ва хизматлар бажарилади. Уларга экин экилган ерлар, яйлов ва пичанзорлар, экинларни суғориш учун сарфланаётган сувлар, машина, ер ҳайдаётган, экинларга ишлов бераётган тракторлар, комбайн, маҳсулотни кўпайтириш учун сарфланаётган кимёвий воситалар, ўғитлар, ҳайвонларга берилаётган ем-хашаклар, чорва ҳайвонлари, мевали дарахтлар ва бошқалар кирди. Шулар ёрдамида кўпроқ яхшироқ маҳсулот етиштириш таъминланади. Корхоналарнинг омбор, идора бинолари, айрим иншоатлари, техникалари, алоқа воситалари, компьютерлари ишлаб чиқариш жараёнида билвосита қатнашадилар. Уларни маҳсулот етиштиришга алоқаси чекланган.

Моддий-техника ресурсларининг маҳсулот етиштиришда, қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда аҳамияти улкан. Шунинг учун уларни яратиш, барпо этиш, такрор ишлаб чиқариш зарур. Шу билан бирга улар меҳнатнинг характерини ўзгартириб, унумдорлиги юксалишини таъминлайди. Масалан, хўжаликнинг моддий-техника базаси қанчалик мустаҳкам (у замонавий машиналар, тракторлар, комбайнлар, станоклар билан таъминланган бўлса), барча ишлар шу техника воситалари ёрдамида бажарилиши таъминланади. Меҳнатнинг индустриалашганлигини кўрсатувчи бундай шароит натижасида қўл кучи билан бажариладиган ишлар камаяди. Бу меҳнатнинг характери ўзгараётганлигидан далолат беради, айти пайтда ишчи-хизматчиларнинг билими, малакаси оширилиши талаб этади.

Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника ресурслари ўзига хос бир қанча хусусиятларга эга. Айрим моддий ресурслар табиат маҳсули ҳисобланади. Жумладан, ер, сув, ҳарорат, ёғингарчилик (улар ҳақида ер ва сув ресурслари масалаларига бағишланган бобда батафсил тўхталиб ўтилган). Уларнинг барпо этилиши ҳамда такрор ишлаб чиқарилиши кўпроқ табиатга боғлиқ. Лекин қишлоқ хўжалигида банд бўлган фуқаролар ўзларининг билимларини, тажрибаларини ҳамда тадбиркорлигини ишга солган, фан-техника ютуқларидан, илғор технологиялардан фойдаланган ҳолда бу табиий омиллардан самарали, ўринли фойдаланишга ҳаракат қиладилар, аксарият ҳолларда яхши натижаларга эришадилар. Шунинг учун ҳам тармоқ ишлаб чиқариши табиатга ҳам боғлиқ.

Қишлоқ хўжалиги моддий-техника ресурслари таркибига чорва ҳайвонлари, ўсимликлар, мевали дарахтлар қатнашиши тармоқнинг муҳим хусусияти эканлигига алоҳида эътибор бериш, шунингдек, саноат тармоқларида ишлаб чиқарилган моддий-техника воситалари, тракторлар, машиналар, механизмлар, дастгоҳлар, кимёвий воситалар, ёқилғи, ёнилғи ҳамда ёғловчи материаллар ва бошқаларнинг иштирокини ҳам эътиборга олиш лозим. Саноат тармоқларида ишлаб чиқарилган моддий-техника воситалари, маълумки, инсон меҳнати натижасида яратилади. Улардан фойдаланиш самарадорлиги тармоқ ишлаб чиқаришининг мавсумийлигига ҳам боғлиқ.

Қишлоқ хўжалигини мустаҳкам моддий-техника базасини яратишда юқорида таъкидланган хусусиятларни эътиборга олиш, шунингдек, ишлаб чиқаришнинг жойлашганлиги ҳамда ихтисослашганлигига алоҳида аҳамият бериш мақсадга мувофиқдир. Шу билан бирга илғор технологияларнинг жорий

этилишини ҳамда технологик жараёнларда бажариладиган барча ишларни механизациялаштириш, автоматлаштириш имконини яратиш лозим.

Юқоридаги талабларга жавоб берадиган моддий-техника ресурслари асосан қуйидаги манбалар ҳисобига барпо этилади:

- корxonанинг маблағлари;
- четдан жалб этиладиган маблағлар.

Биринчисига корxonаларнинг маҳсулот сотиш, иш ва хизматлар бажариш натижасида олаётган пул даромадлари, тақсимланмаган фойдадан ажратилаётган маблағ, амортизация фондидан ажратилаётган маблағ, амортизация фонди ҳисобланган маблағ, фойдаланилмаётган айрим ишлаб чиқариш воситаларини сотишдан, ижарага берилаётган воситалардан фойдаланиш натижасида ва бошқа манбалардан олинган маблағлар киради. Бунда хўжаликларнинг акциялар чиқариб сотишдан олаётган пул даромадлари ҳам муҳим манба ҳисобланади. Лекин бу масала республика қишлоқ хўжалигида ҳозирча ҳал этилгани йўқ. Жуда муҳим бўлган бу масалани келажакда, албатта, ҳал этиш зарур.

Иккинчисига ирригация-мелиорацияга, экологияга ҳамда ижтимоий соҳаларга давлат бюджетидан ажратилаётган маблағлар, давлат эҳтиёжлари учун сотиб олинаётган маҳсулотларга давлат ҳисобидан ажратилмаган транш маблағлари, тижорат институтларининг кредит маблағлари, турли манбалардан жалб этилаётган инвестициялар, ҳомийларнинг, ҳамкорларнинг маблағлари ва бошқа манбалардан жалб этиладиган маблағлар киради. Бу маблағлар ҳисобига қишлоқ хўжалик корxonалари моддий-техника воситаларини уларни ишлаб чиқарувчиларнинг бевосита ўзларидан ёки биржалардан, кўرғазмалардан, аукционлардан шартномалар асосида сотиб олиб, моддий-техника базаларини мустаҳкамлашлари, айрим ҳолларда фойдаланиш учун ижарага олишлари мумкин. Шундай тартибда шакллантирилган моддий-техника ресурсларидан хўжаликлар йил мобайнида тўлиқ ва самарали фойдаланишса, барча турдаги тадбирларни вақтида, сифатли амалга оширишлари аниқ.

Қишлоқ хўжалигини устувор даражада ривожлантириш учун унинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш керак. Тармоқнинг моддий-техника ресурслари шакллантирилиши, ривожлантирилиши, улардан самарали фойдаланиш масалалари фан-техника тараққиётига ва унинг даражасига бевосита боғлиқ. Фан-техника тараққиёти деганда қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган барча фанларнинг ривожланиши, тараққий топиши, билимли, малакали кадрлар тайёрланиши натижасида самарали янги техникалар яратилиши, мавжудлари эса такомиллаштирилишини назарда тутиш лозим. Бу ўринда таъкидлаш керакки, фан ривожланиши натижасида шу давргача бўлмаган мутлақо янги фан – «Моддий-техника ресурслари» ҳам яратилиши мумкин. Бу жараён фан-техника инқилобидан далолат беради. Демак, фан-техника тараққиёти инқилоби - интеллектуал онг ривожланишининг маҳсулидир. Бунинг учун интеллектуалларни тайёрлайдиган таълим, ихтирочилик тизимини янги босқичга кўтариш тақазо этилади. Улар қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган қулай ва самарали машина, трактор, механизм, ускуналар яратилишини, мавжудлари такомиллаштирилишини, серҳосил, тезпишар экин навлари, сермаҳсул чорва зотлари, илғор технологияларни яратадиган фанларнинг, фан-техника, технология

ривожланишини таъминлайди. Натижада моддий-техника ресурсларининг миқдори ошади, сифати яхшиланади.

Бу жараёни республикамиз мисолида ҳам кўриш мумкин. Чунончи, фан-техникани тараққий эттириш йўлидан борилаётган Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги учун қишлоқ хўжалик машинасозлик саноати корхоналарида янги, сифатли ҳайдов, ишлов берувчи тракторлар, пахта терадиган машиналар, кимё саноатида полиэтилен қувурлар, плёнкалар ишлаб чиқарилмоқда. Ёмғирлатиб, тупроқ остидан, томчилатиб суғориш учун янги самарали техникалар барпо этилмоқда. Бу ҳол қишлоқ хўжалигида самарали, илғор технологиялар жорий этилишини таъминлайди.

Фан-техника тараққиёти ягона давлат сиёсати асосида кечиши, бу жараёнда қатнашувчиларнинг ташаббускорлиги, тадбиркорлиги ҳам уйғунлашиши лозим.

Фан-техника тараққиётининг асосий мақсади янги, самарали қишлоқ хўжалик техникаларини, экологик талабларга жавоб берадиган кимёвий воситаларни, янги навларни, зотларни яратиш, мавжуд воситаларни такомиллаштириш, меҳнатнинг характерини ўзгартириб, унинг унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар миқдорини кўпайтириш, сифатини яхшилаш, уларни қайта ишлаб, истеъмолчиларга етказиб бериш орқали аҳоли, корхоналар ва ниҳоят, давлатнинг иқтисодиётини юксалтиришдир.

Фан-техника тараққиёти қишлоқ хўжалигида қуйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир:

- янги ерларни комплекс ўзлаштириш, зах ва шўрланган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, сув билан таъминланиш тадбирларини таъминлайдиган ишлаб чиқариш воситаларини яратиш, такомиллаштириш;
- тезпишар, кам сув талаб этадиган, сифатли ва серҳосил уруғ навларини, сермаҳсул чорва зотларини яратиш;
- қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида амалга ошириладиган барча иш жараёнларини автоматлаштириш, электрлаштириш, кимёлаштириш ҳамда механизациялаштиришни таъминлайдиган воситаларни яратиш, мавжудларини такомиллаштириш;
- қишлоқ хўжалигига сервис хизматларини кўрсатиш, тармоқда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг зарур миқдорини қайта ишлаб, сифатли сақлаб, истеъмолчиларга вақтида, яхши ҳолатда етказиб бериш қобилиятига эга бўлган тадбиркорлик субъектларини шакллантириш;
- қишлоқ хўжалиги иқтисодиётининг эркинлаштирилишини таъминловчи иқтисодий механизмларни яратиш ва уларни ҳаётга изчиллик билан жорий этиш;
- фан-техника тараққиёти натижаларини қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг барча соҳаларига ўз вақтида жорий этиш қобилиятига эга бўлган мутахассис кадрларни тайёрлаш, фаолият кўрсатаётганлари рағбатлантирилишини такомиллаштириш имкониятига эга бўлган механизмларни яратиш.

Фан-техника тараққиётининг шу йўналишлар бўйича амалга оширилиши натижасида қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган моддий-техника ресурсларини яратиш, мавжудларини эса такомиллаштириш таъминланади.

Фан-техника тараққиёти натижасида яратиладиган моддий-техника ресурслари қишлоқ хўжалигида янги, самарали технология вужудга келиши, бу жараён ривожлантирилишини таъминлайди. Бу технологиялар иш жараёнларининг белгиланган муддатда, сифатли бажарилишига, меҳнат унумдорлиги ошишига ва харажатлар камайишига олиб келади. Ҳозирги вақтда пахтачиликда «Андижон технологияси» яратилиб, республикада кенг кўламда жорий этилмоқда. Бу усулда чигит аввалдан олиб қўйилган пушталарга республикада ишлаб чиқарилаётган (дастлабки йилларда у Хитой республикасида валютага олиб келинар эди) плёнка остига экилмоқда.

Натижада тупроқ намлиги ва ҳарорат сақланиб, чигитнинг тез униб чиқишига эришилмоқда. Плёнкалардан фойдаланиш пуштада бегона ўтлар пайдо бўлишини кечиктиради. Бу ҳол биринчидан, яганани, ўтларни йўқотиш ишларини камайтириш, иккинчидан, сув сарфини қисқартириш имконини бермоқда.

Чигитни плёнка остига экиш натижасида пахта ҳосилининг эрта пишиши ҳамда уни қисқа муддатда юқори навларда териб олиш таъминланмоқда. Шу туфайли Андижон вилоятида пахта ҳосилдорлиги 1999-2002 йилларда ўртача 32 центнерни ташкил этди. Бу республикада энг юқори кўрсаткичдир. Вилоятда 1 ц. пахта етиштириш учун 9,8 минг сўм сарфланмоқда. Бу республикадагига нисбатан 13,6 фоизга кам. Натжалар илғор технологиянинг афзалликларини бот-бот исботламоқда. Бу ўринда таъкидлаш керакки, янги технологияни қўллаш учун шарт-шароит яратиш, уни амалга ошириш жараёнида айрим камчиликларга йўл қўйилмоқда. Масалан, чигит экиш сеялқалари технология талаблари даражасида такомиллаштирилмаган. Пуштага ёпилган плёнка вақтида тўлиқ йиғиштириб олинмай, далаларда қолиб кетаётгани туфайли тупроқнинг ҳолатига ҳамда айрим бажариладиган ишларга салбий таъсир кўрсатмоқда. Ҳозирги даврда уларни бартараф этиш борасида илмий ва амалий ишлар олиб борилмоқда ва бу каби камчиликлар чигит плёнка остига экиладиган далаларни экишга тайёрлаш, экиш ва ундан кейинги амалларни бажариш жараёнида ҳам кузатилмоқда. Ўзаларни суғоришда «Исроил технологияси» ҳам жорий этилмоқда. Бу технологиянинг асосий мақсади - сувни тежашга қаратилган. Шу усулдан фойдаланиш натижасида 1 га пахта майдонига 4-5 марта кам сув бериш таъминланади. Голландияда етиштирилган картошка уруғи уларнинг техникалари билан экилиб, ўсимликларга ҳам голланд техникалари ишлов берилиб, ҳосили ҳам технологиялар билан йиғиштириб олинди. Бу жараёнда маҳаллий тажрибалардан ҳам кенг фойдаланилди. Натижада республикада картошкачилик ривожланди. Ҳозирги даврда аҳоли истеъмоли учун четдан картошка сотиб олишга барҳам берилган. Чорвачилик тармоқларида ҳам илғор технологиялар жорий этилмоқда. Улар вақтни, меҳнатни, маблағни тежаш имкониятини беради. Натижада маҳсулот ҳажми, меҳнат унумдорлиги ошиши ва ниҳоят, соф фойда суммаси кўпайиши таъминламоқда. Шунинг учун самарали технологияларни яратишга, уларни ҳаётга татбиқ этишга доимо катта эътибор бериш лозим.

Қишлоқ хўжалик корхоналарини моддий-техника ресурслари билан талаб даражасида таъминлашга доимо катта эътибор берилмоқда. Чунки бу сарфланадиган меҳнат ҳамда маблағ харажатлари камайиши, меҳнат унумдорлиги юксалиб, фойда суммаси кўпайиши учун имконият яратади. Шундай экан, қишлоқ хўжалик корхоналарининг моддий-техника воситалари билан

таъминланиш ва бу воситалардан фойдаланиш жараёнини ва бу борадаги ўзгаришларни билиш талаб этилади. Бунинг учун бир қанча кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин. Энг аввало, бу борадаги асосий кўрсаткич – жамоа, ширкат ҳамда кўшма ва давлат корхоналарининг, ҳиссадорлик жамиятларининг моддий-техника ресурслари билан таъминланганлик даражасини аниқлаш керак. Маълумки, хўжалик ўз фаолиятида амалга оширадиган ишларни тез ва сифатли бажаришга интилади, бу жараёнда техника воситалари ўртасида мутаносибликни таъминлашга алоҳида эътибор беради. Сабаби – тракторлар кўп, уларга тиркаладиган механизмлар кам ёки акси бўлса, кутилган самарага эришиб бўлмайди. Чорва ҳайвонлари кўп бўлиб, ем-хашак кам бўлиши ҳам фойдасиздир. Демак, корхоналар самарали мувозанатдаги моддий-техника ресурслари билан талаб даражасида таъминланган бўлишлари керак. Унинг даражасини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш лозим:

$$MTR_{\text{ТД}} \text{ қ (Ек К (Аф – Ас) К АФ}_{\text{К}} \text{ К БГ}_{\text{к}}) : КХе$$

Бунда: $MTR_{\text{ТД}}$ – моддий-техника ресурслари билан таъминланганлик даражаси, сўм;

Ек - кишлок хўжалик ерларининг қиймати (сўмда);

Аф - асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати (сўмда);

Ас – асосий воситаларнинг ўртача йиллик эскириш суммаси (сўмда);

АФ_к – айланма воситаларнинг ўртача йиллик суммаси (сўмда);

БГ_к- боғлар, токзорларнинг ўртача йиллик суммаси (сўмда).

Бу кўрсаткич ёрдамида ҳар бир хўжалик ихтиёридаги фойдаланилаётган 1 га кишлок хўжалик ерига ёки экин майдонида қанча сўмлик моддий-техника ресурслари тўғри келаётганлиги аниқланади. Унинг миқдори талаб, яъни меъёр даражасида бўлиши керак. Бу умумий кўрсаткич мақсад ва вазифалардан келиб чиққан ҳолда бошқа аниқ кўрсаткичлар ёрдамида янада аниқлаштирилади.

Жумладан, хўжаликнинг таъминланганлик даражасини, масалан, асосий ва айланма фондлар ёки ҳайдов, чопиқ тракторлари билан таъминланганлик даражасини шу кўрсаткич таркибидаги бошқа кўрсаткичлар бўйича ҳам алоҳида-алоҳида аниқлаш мумкин. Улар ушбу дарсликнинг 7-бобида батафсил ёритилган.

Масалан, корхоналарнинг энергетик ресурслар билан таъминланганлик даражаси. Унинг миқдори хўжаликдаги жами энергетик ресурслар миқдорини (от кучи ҳисобида) фойдаланилаётган кишлок хўжалик ерлари ёки экин майдонида тақсимланиб аниқланади. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\text{Эрт қ } \text{ЭР}_{\text{к}} : \text{Эм (КХе)}$$

Бунда: $\text{ЭР}_{\text{к}}$ - жами энергетик ресурслар қуввати (от кучида);

Эм (КХе) – жами экин майдони (кишлоқ хўжалик ерлари).

Унинг миқдори ҳам меъёр даражасида бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Меҳнатнинг энергетик ресурслар билан қуролланганлик даражаси. У юқорида таъкидланган жами энергетик ресурслар миқдорини (от кучида) меҳнат

қилган кишиларнинг ўртача йиллик миқдorigа (кишилар) тақсимлаб аниқланади. Бунда ушбу тенгликдан фойдаланиш мумкин:

Эрк қ ЭРк : Мр

Бунда: Мр –ишлаган меҳнат ресурсларининг ўртача йиллик сони (киши).

Бу кўрсаткичлар корхонада бажариладиган барча ишларнинг қай даражада механизациялашаётганлигини ёки автоматлашаётганлик ҳолатини ўрганишга ёрдам беради. Лекин уларнинг миқдори, юқорида қайд этганимиздек, белгиланган меъёр даражасида бўлиши мақсадга мувофиқдир. Шундай экан, ишлаб чиқариш жараёнларининг механизациялашганлик даражасини ҳам аниқлаш лозим. Бунинг учун трактор, механизмлар, машиналар ёрдамида бажарилган жами иш (эталон гектарда) миқдори корхона бўйича бажарилган жами ишлар ҳажмига (эталон га) тақсимланади. У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

Мд қ (Ми : Жи) х 100

Бунда:

Мд - ишлаб чиқаришни механизациялашганлик даражаси, фоизда;

Ми -машина, тракторлар механизмлар ёрдамида бажарилган иш (эт.га);

Жи - жами бажарилган иш миқдори (эт.га).

Бу кўрсаткич жами ҳамда айрим иш, экин турлари бўйича ҳам аниқланиши мумкин. Масалан экинларни экиш, уларга ишлов бериш, ҳосилини йиғиштириб олиш бўйича. Чорвачиликда эса сигирларни соғиш, чорва ҳайвонларини суғориш, уларга ем бериш ва бошқа иш турлари бўйича. Сигирларни соғиш жараёнининг механизациялаштирилганлик даражасини аниқлаш учун машина, агрегатлар ёрдамида соғилган сигирлар бош сонини жами соғилган сигирлар бош сонига тақсимлаб, 100 га кўпайтирилиши лозим. Бу кўрсаткичлар 100 фоиздан юқори бўлмаслиги шарт.

Янги техникалардан, технологиялардан фойдаланиш натижасида меҳнат, маблағ харажатлари тежалиши таъминланади. Унинг даражасини аниқлаш учун янги техника, технология жорий этилмасдан аввал қилинган харажатлардан улар жорий этилганидан сўнг қилинган харажатлар миқдори, суммаси айрилиб, аниқланган рақам дастлабки харажатларга тақсимланади ва 100 фоизга кўпайтирилади. Уларни қуйидаги формулалар ёрдамида аниқлаш мумкин:

Хт қ (X₁ - X₂): X₁ х 100

Бунда:

X₁ - янги техника, технология жорий этилмасдан олдинги харажатлар (сўм);

X₂ - янги техника, технология жорий этилгандан сўнгги харажатлар (сўм).

Юқорида таъкидланган кўрсаткичлар билан биргаликда хўжаликлардаги мавжуд моддий-техника ресурсларидан фойдаланиш даражаси ва самарадорлиги ҳам аниқланади. Бунинг учун аввало, машина-трактор ҳамда автомашиналар паркидан фойдаланиш коэффиценти аниқланади. Буни ҳисоблаш учун хўжаликда фойдаланилган машина-тракторлар миқдорини унда мавжуд бўлган

машина-тракторлар миқдорига тақсимлаш лозим. Уни қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$МТПФ_k \text{ қ } Ф_c : М_c$$

Бунда:

МТПФ_к – машина-трактор паркидан фойдаланиш коэффициенти.

Ф_с - фойдаланилган машина-тракторларнинг сони (дона).

М_с - мавжуд бўлган машина-тракторларнинг сони (дона).

Шу билан биргаликда ўртача ва алоҳида ҳар бир машина-трактордан, юк машинасидан, дон комбайни, пахта терувчи машинадан фойдаланиш даражаси ҳам аниқланади. Уни аниқлаш учун машиналар (т.км), тракторлар (эт.га), комбайнлар (гектар, тонна) ёрдамида алоҳида-алоҳида жами бажарилган иш ҳажмини шу ишларни бажаришда қатнашган, юқорида кўрсатилган техникаларнинг ўртача сонига тақсимланади. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$ТМК_{и} \text{ қ } Т_{и} : Т_c; \quad М_{и} : М_c; \quad К_{и} : К_c$$

Бунда:

ТМК_и – трактор, машиналарнинг ўртача бажарган иши (1 сменада, 1 кунда, мавсумда, 1 йилда эталон гектарда, тонна/км, тоннада, гектарда).

Т_и, М_и, К_и – тракторлар, машиналар, комбайнлар ёрдамида бажарилган жами иш ҳажми (эталон гектарда, тонна-километрда, тоннада);

Т_с, М_с, К_с – шу ишларни бажаришда қатнашган тракторлар, машиналар, комбайнларнинг ўртача сони (дона).

Бу кўрсаткичлар ёрдамида, масалан, 1 та трактор маълум муддатда бажарган иш миқдори аниқланади. Унинг миқдори юқори бўлгани яхши.

Моддий-техника ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги ҳам аниқланади. Масалан, 1 эт. гектарнинг, 1 тонна км, 1 киловат соатнинг таннархи исботланади. Улар қуйидаги формулалар ёрдамида аниқланади:

$$ЭГ_{тн} \text{ қ } \sum M_x : \sum ЭТга$$

Бунда: ЭГ_{тн}-1 эталон га. таннархи (сўмда);

$\sum M_x$ – механизация ёрдамида бажарилган ишларга қилинган жами харажат (минг сум);

$\sum ЭТга$ - жами бажарилган иш ҳажми (эталон га).

Янги техника-технологияларга қилинган инвестицияларнинг самарадорлиги ҳам аниқланади. Бунинг учун уларни жорий этиш туфайли тежалган харажатлар натижасида қўшимча олинган соф даромад суммасини уларга қилинган инвестициялар суммасига тақсимлаш лозим.

Юқорида кўрсатилган кўрсаткичлар ҳолатини аниқлаб, моддий-техника ресурслари ҳолати, даражаси, самарадорлиги аниқланиб, чуқур таҳлил қилинади.

Хўжаликлар моддий-техника ресурслари базасини мустаҳкамлашда самарали йўллардан, усуллардан фойдаланишлари, камроқ харажат қилиб кўпроқ фойда олишга интилишлари керак.

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг маълумотлари бўйича, тармоқда тракторларнинг, комбайнларнинг, юк машиналарининг умумий сони сўнгги йилларда камайиб бормоқда. 1996 йилда тармоқдаги жами тракторларнинг умумий миқдори 152,2 мингта бўлган бўлса, 2001 йилнинг бошига келиб 113,1 мингтани ташкил этган ёки шу йиллар ичида 25,7 фоизга камайган. Тракторлар кескин камайишининг сабаби шундаки, улар ишга яроқсиз бўлиб қолгани учун ишлаб чиқаришдан чиқарилган. Шу йиллар ичида мавжуд тракторларнинг ишга яроқлилиқ даражаси ҳам пасайган. Агарда 1996 йилда барча тракторларнинг 72 фоизи ишлатишга тайёр бўлган бўлса, 2000 йилда бу борадаги кўрсаткич 70,9 фоизни ташкил этган.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида хўжаликларнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлашда айрим салбий ҳолатлар содир бўлмоқда. Маълумки, марказдан маъмурий усулда режали бошқарилган иқтисодиёт шароитида барча моддий-техника ресурслари давлат ва жамоа хўжаликларига асосан марказлаштирилган ҳолда етказиб берилган. Уларнинг қийматлари қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг баҳолари: солиқлар, субсидия, дотация ва бошқа механизмлар ёрдамида ундириб олинган. Бозор иқтисодиёти шароитида эса бу масала асосан хўжаликларнинг маблағлари эвазига амалга оширилмоқда. Хўжаликларнинг маблағлари эса етмайди. Сабаби – бир томондан, саноат маҳсулотларининг баҳоси қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг баҳоларидан жуда катта фарқ қилмоқда, иккинчи томондан, қишлоқ хўжалик корхоналари сотаётган маҳсулотларининг ҳақини ўз вақтида ололмаётирлар. Бундай ҳолатга чек қўйиш учун республика ҳукумати томонидан сезиларли ёрдам берилмоқда. Бу ёрдам транс, инвестиция, кредит шаклларида амалга оширилиб, улар ҳисобидан қишлоқ хўжалик корхоналарининг моддий-техника ресурслари шакллантирилмоқда.

Шу йиллар ичида пахта териш комбайнлари 15,1 мингтадан 12,8 мингтага камайиб, 2,3 мингтани ташкил этган ёки 6,6 марта қисқарган. /алла комбайнлари эса 30,4 фоизга камайиб, 2001 йилнинг бошига 6950 донани ташкил қилган. Қишлоқ хўжалик механизмларидан култиваторлар сони 1996-2000 йиллар мобайнида 19,7 фоизга, трактор култиваторлари – 28,7 фоизга, минерал ўғит сепгичлар эса 47,8 фоизга қисқарган (1-диаграмма). Республика қишлоқ хўжалигидаги машиналар, тракторлар ҳамда механизмлар сони қуйидаги сабаблар таъсирида қисқарган:

- жисмоний ҳамда маънавий эскирганлиги сабабли ҳисобдан чиқарилган;
- ортиқча ҳисобланган айрим қишлоқ хўжалик техникалари талабгорларга сотилган, фойдаланиш учун ижарага берилган;
- хўжаликларнинг маблағлари етишмаслиги сабабли янги, серунум техникалар сотиб олишнинг камлиги.

Лекин юқоридагиларга асосланган ҳолда қишлоқ хўжалигидаги машина, тракторлар, механизмларнинг сони фақатгина камайишга юз тутган деб хулоса чиқариш унчалик тўғри булмайди. Чунки хўжаликлар бозор иқтисодиёти шароитида уларни танлаш имкониятларига эга. Шунинг учун сўнгги йилларда фан-техника тараққиёти натижасида бақувват, серунум, самарали техникаларни

маълум миқдорда сотиб олмақдалар. Чунончи янги русумдаги ТТЗ-80, «Алтай», Т-4 А, МТЗ, «Магнум» тракторларини, «Кейс», «Клаас» комбайнларини сотиб олмақдалар. Бу жараёнда давлатнинг кўмаги катта.

Юқоридаги ўзгаришлар натижасида қишлоқ хўжалик техникаларига тўғри келадиган майдон, яъни бажариладиган иш ҳажми ошди. Агарда 1996 йилда 1 та ҳайдов тракторига 157,5 га ҳайдаладиган ер тўғри келган бўлса, 2000 йилга келиб унинг миқдори 84,1 фоизга ошиб, 290 гектарни ташкил этган. Шу йиллар ичида ғалла ва пахта комбайнларига тўғри келадиган майдон ҳам кўпайган. Жумладан 1 та ғалла комбайнига тўғри келадиган майдон 33,3 фоизга ошган. Иш ҳажмининг шу тарзда кўпайиши машина, трактор ва комбайнларнинг ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиш даражаси ошишини таъминлади.

Қишлоқ хўжалигининг моддий техника базасини мустаҳкамлаш мақсадида кимёвий воситаларни, жумладан, минерал ўғитларни сотиб олишга алоҳида эътибор берилмоқда. Чунки улар тупроқ унумдорлигини ошириб, экинлар ҳосилдорлиги юксалишини, ёввойи ўтлар ҳамда зараркунандаларни озайтириб, меҳнат ва маблағ сарфлари камайишини, маҳсулот сифати яхшиланишини таъминлайди. Шуларни эътиборга олган ҳолда сўнгги йилларда (1995-2000й) азотли ўғитларни сотиб олиш республика бўйича 19,6 фоизга кўпайган, лекин фосфорли ўғитлар сотиб олиш 7 фоизга камайган, шунингдек, калийли ўғитлар сотиб олиш ҳам қисқарган.

Бу ўринда таъкидлаш керакки, қишлоқ хўжалик корхоналарининг машина, трактор, механизмларга бўлган талаблари ҳам тўлиқ қондирилгани йўқ. Бу муаммони ҳал этиш учун машина, трактор ва механизмларни қишлоқ хўжалик корхоналарининг талабини қондирадиган даражада сотиб олиш зарур. Бунинг учун уларни қайси манбалар ҳисобидан, қаерлардан, қандай йўллар билан, қандай тартибда олиш мумкинлигини ҳам билиш керак. Қишлоқ хўжалиги корхоналари ўз маблағлари ҳамда четдан жалб этилган сармоялар ҳисобидан моддий-техника ресурсларининг айримларини қуришлари, таъмирлашлари, баъзиларини сотиб олишлари, ижарага олишлари, айримларини эса парвариш қилиб, барпо этишлари мумкин. Ўтиш даврининг ҳозирги босқичида корхона маблағларининг камлиги, уларнинг бир меъёردа шаклланмаётганлиги ҳамда саноатда яратилаётган моддий-техника ресурслари баҳоларининг юқори суръатлар билан ўсиши тармоқдаги моддий-техника ресурсларини шакллантиришга салбий таъсир кўрсатмоқда. Натижада қишлоқ хўжалигида қўл меҳнати харажатлари ошиб бормоқда. Бу масалаларни ижобий ҳал қилиш қишлоқ хўжалигида лизинг кредити ривожлантирилиши, бу эса қишлоқда лизинг билан шуғулланувчи фирма, компаниялар сони кўпайтирилишини, уларнинг фаолиятлари ривожлантирилишини талаб этади. Лизинг билан шуғулланувчи ташкилотлар ўз маблағларига қишлоқ хўжалиги корхоналари учун зарур бўлган техникаларни, бино-иншоатларни ҳамда бошқа асосий воситаларни ижарага берувчилардан олиб беришлари мумкин. Бундай хизматлари учун улар қишлоқ хўжалиги корхоналаридан лизинг фоизларини оладилар.

Лизинг ташкилотлари лизинг кредити фоизларини тўлаш муддатларини кечиктириши ҳамда чўзиши мумкин. Лизинг кредитларини, хизматларини амалга оширишда уч томон – асосий воситаларни ижарага берувчи корхоналар, лизинг ташкилотлари ҳамда ижарага олувчи қишлоқ хўжалик корхоналари

қатнашадилар. Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника ресурсларини шакллантиришда давлат томонидан амалга оширилаётган иқтисодий механизмлар, масалан, давлат, маҳаллий бюджетдан ажратилаётган маблағлар, имтиёзли кредитлаш тизимини ва бошқаларнинг кўламини келажакда кенгайтириш талаб этилади.

Қишлоқ хўжалигининг мустақкам моддий-техника базасини яратиш билан биргаликда улардан тўлиқ ва самарали фойдаланишга эришиш лозим. Демак, тармоқ корхоналарида улардан фойдаланилаётганлик даражасини аниқлаш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун юқорида таъкидланган кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин. Лекин ўтиш даврининг ҳозирги босқичида улардан фойдаланиш талаб даражасида эмас. Чунки машина, трактор, комбайнларнинг ишга яроқлилиқ ҳолати юқори даражада эмас. Жами тракторларнинг ишга яроқлилиқ даражаси 1996-2001 йиллар мобайнида 68-72 фоиздан, пахта териш машиналарининг тайёргарлик ҳолати эса 25-36 фоиздан ошгани йўқ. Бундай ҳолат машина, трактор ҳамда комбайнларнинг ишга яроқлилигини таъминлаш учун зарур бўлган бутловчи воситалар етишмаслиги, уларни сотиб олиш учун эса молиявий ресурслар камлиги туфайли содир бўлмоқда.

Қишлоқ хўжалигида мавжуд бўлган техникаларнинг юқоридаги ҳолати ишлаб чиқариш жараёнлари комплекс механизациялаштирилишига имкон бермаётир. Натижада пахта териш жараёни 30 фоиз атрофида, сигирларни соғиш 25 фоиз атрофида механизациялаштирилган. Оқибатда тармоқда ишлаб чиқарилаётган кўпчилик маҳсулотларнинг таннархи юқори, меҳнат унумдорлиги паст. Бундай ҳолга чек қўйиш мақсадида республика ҳукумати катта ишларни амалга оширмоқда. Жумладан, туманларда ихтисослашган хўжалик ҳисобидаги машина-трактор парклари, уларни таъмирлаш корхоналари ташкил этилмоқда. Шу тарзда қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатиш тизими яратилмоқда.

Қисқача хулосалар

Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда, унинг самарадорлигини юксалтиришда моддий-техника ресурсларининг, фан-техника тараққиётининг ҳамда илғор технологияларнинг аҳамияти беқиёс. Уларсиз қишлоқ хўжалигида кўзланган натижага эришиб бўлмайди.

Фан-техника тараққиёти натижасида моддий-техника ресурсларининг янги, унумли, чидамли, сифатли турлари яратилади. Улардан оқилона фойдаланиш туфайли янги, самарали технологиялар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига жорий этилади. Улардан фойдаланиш даражасини, самарадорлигини тегишли кўрсаткичлар тизими ёрдамда аниқлаш лозим.

Тармоқда моддий-техника ресурсларидан фойдаланишнинг ҳозирги даражаси, самарадорлиги талабга тўлиқ жавоб бермайди. Чунки улар ўртасидаги мутаносибликка ҳозирча эришилгани йўқ. Хўжаликларнинг улар билан таъминланганлик даражаси пастроқ, техника ресурсларининг ишга яроқлилиги

ҳам талаб даражасида эмас, бундай воситалар эркин баҳоларининг ўсиш даражаси юқори.

Илғор, самарали технологиялар қишлоқ хўжалигининг ҳамма соҳаларида барча омилларни эътиборга олган ҳолда жорий этилиши лозим. Моддий-техника ресурслари, фан-техника тараққиёти маҳсули бўлган воситалар ҳамда илғор технологиялар бозорини ривожлантириш зарур.

Келажакда тармоқнинг моддий-техника ресурсларидан фойдаланиш даражасини ҳамда иқтисодий самарадорлигини юксалтириш учун барча чора-тадбирларни вақтида, сифатли амалга ошириш зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Моддий-техника ресурслари деганда нимани тушунасиз?
2. Тармоқни ривожлантиришда моддий-техника ресурсларининг ўрни ва аҳамиятини тушунтириб беринг.
3. Қишлоқ хўжалиги моддий-техника ресурсларининг таркиби нималардан иборат, улар ўзига хос қандай хусусиятларга эга?
4. Моддий-техника тараққиёти, йўналишлари, самарали технология деганда нималарни тушунасиз?
5. Моддий-техника ресурсларидан фойдаланиш даражаси ва самарадорлиги кўрсаткичлари деганда-чи?
6. Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси нималардан ташкил топади? Унинг ўзгариш сабабларини кўрсатинг.
7. Тармоқнинг моддий-техника ресурсларидан тўлиқ ва самарали фойдаланиш учун қандай масалаларни ҳал этиш керак?

Асосий адабиётлар:

1. Каримов И.А. «Дехқончилик тараққиёти – фаровонлик манбаи», Тошкент, «Ўзбекистон», 1993.
2. Абдуғаниев А., Ражабов И.Х. «Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг элдектроэнергия ресурсларидан фойдаланиш, уни ривожлантириш масалалари» «АСМда энергиядан самарали фойдаланиш муаммолари», Республика илмий-амалий конференциясининг мақолалар тўплами. Тошкент, 2001.
3. Абдуғаниев А. «Қишлоқ хўжалиги иқтисоди» фанидан маърузалар матни. Тошкент, ТДИУ, 2000.
4. Коваленко Я.Н. «Экономика сельского хозяйства» Москва. ЭКМЭС, 1998.
5. Қаюмов Ф.К. «Эффективность АПК в условиях перехода к рынку», Москва, ИПО «Поигрон», 1992.
6. Р.Хусанов, Д.Ҳамдамов. «Муқобил машина-трактор парклари (ММТП)», Т.:2001.

7. Абдуғаниев А., Абдуғаниев А.А. «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти»
Тошкент, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси «Адабиёт жамғармаси»
нашриёти, 2004

Улар ишлаб чиқариш жараёнидаги функционал фаолиятига кўра, меҳнат предметлари ҳамда меҳнат воситаларига бўлинади. Халқ хўжалигининг турли тармоқларида яратилиб, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришда инсон меҳнати ёрдамида ишлаб чиқариш жараёнида бир марта қатнашиб, ўз шаклларини тўлиқ ўзгартирадиган предметлар тармоқнинг меҳнат предметларини ташкил этади.

Уларга саноат тармоқларида ишлаб чиқарилган ёқилғи, ёғловчи материаллар, кимёвий ўғит, ем ва бошқалар киради. Улар тармоқнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнларида бир марта қатнашиб, ўз шаклларини тўлиқ ўзгартириб, қийматини ҳам уларга ўтказадиган предметлардир. Тармоқда банд бўлган инсонларнинг онгли меҳнати қаратилган меҳнат предметлари ёрдамида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш, хизматларни бажариш мақсадида бир неча йиллар давомида фойдаланиладиган нарсалар меҳнат воситалари ҳисобланади. Улар табиат томонидан ҳамда саноат, қишлоқ хўжалик тармоқларида яратилган бўлиб, турли хилдаги маҳсулотларни етиштиришда, хизматларни, ишларни бажаришда бир неча йиллар давомида фойдаланилиб, ўз кўринишини, шаклларини ўзгартирмасдан, лекин қийматининг маълум бир қисмини маҳсулотларга, ишларга, хизматларга ўтказиб борадиган воситалардир. Уларга қишлоқ хўжалик техникалари ҳисобланган машина-тракторлар, комбайнлар, сеялкалар, культиваторлар суғориш иншоотлари, бинолар, станоклар ва бошқалар киради. Ерлар, табиий ўрмонлар – табиат маҳсулидир. Ишчи ва маҳсулдор чорва ҳайвонлари, боғзорлар, токзорлардан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш учун бир неча йиллар мобайнида фойдаланилади. Асосий воситалар йиллар давомида жисмоний ҳамда маънавий эскиради. Фан-техника тараққиёти натижасида янги, замонавий техникаларнинг яратилиши туфайли улар маънавий жиҳатдан ҳам эскиради.

Асосий воситаларнинг эскиришини уларнинг амалдаги эскириш меъёрлари (нормативлари) ёрдамида аниқлаш мумкин. Уларнинг эскириш қиймати амортизация суммалари, деб аталади. Асосий воситаларнинг эскириш меъёрини белгилаб берувчи амортизация меъёри асосида уларнинг эскириш қиймати (суммаси) қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$Ас қ (Абк : Ан) х 100 ёки (Абк : Ан);$$

Бунда: Ас - асосий воситанинг амортизация суммаси (сўм);

Абк - асосий воситанинг баланс қиймати (сўм);

Ан - асосий воситанинг эскириш меъёри (коэффициентда, йилда).

Асосий воситаларнинг эскириш меъёри (нормативи) берилмаганда асосий воситанинг баланс қийматини унинг хизмат муддатига тақсимлаш натижасида эскириш меъёри аниқланади. Хўжаликда бир неча йиллар давомида ишлатилган воситалар капитал таъмирланган бўлса, улар баланс қийматига қўшилади.

Бозор иқтисоди шароитида корхоналар фан-техника тараққиёти натижасида яратилган янги, серунум техника воситаларини сотиб олишга интилади. Хўжаликда узоқ йиллар давомида ишлатилаётган, маънавий жиҳатдан эскирган воситалар эса ишлаб чиқаришдан чиқарилади. Бунда асосий воситаларнинг эскириш суммасини аниқлашда тезкор амортизация усулидан ҳам фойдаланилади. Уни аниқлашнинг белгиланган меъёри йўқ. Шунинг учун хўжаликлар эскириш суммасини ўз имкониятларини, фан-техника тараққиёти таъсирини эътиборга олган ҳолда ҳисоблайдилар. Агарда ишлатилаётган машиналар, тракторлар, комбайнлар маънавий жиҳатдан эскирган бўлса, уларни норматив бўйича эмас, қисқароқ даврда эскиришини ҳисоблаб, ишлаб чиқаришдан чиқариш мумкин. Лекин бу жараён улар ёрдамида етиштириладиган маҳсулотларнинг таннархларига бевосита таъсир этади. Чунки бунда маҳсулот таннархига олиб бориладиган амортизация суммаси кўпаяди. Шунинг учун бу усулни қўллашдан аввал уларнинг ўриндошлигини ҳамда сарф-харажатларини, даромадларини ва бошқа жиҳатларини эътиборга олиш лозим.

Эскириш қийматлари етиштириладиган маҳсулотларга, хизматларга белгиланган тартибда ўтказилади.

Меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган фуқаролар меҳнат предметларидан ҳамда меҳнат воситаларидан оқилона фойдаланиш натижасида турли хилдаги сифатли қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириб, фойдали хизматларни бажарадилар. Уларнинг йиғиндисини қишлоқ хўжалиги воситалари ёки фондлари ташкил этади. Қишлоқ хўжалик фондлари тармоқдаги ишлаб чиқариш жараёнларида қатнашишига ёки фойдаланилишига кўра, ишлаб чиқариш фондлари ҳамда ноишлаб чиқариш фондларидан ташкил топади. Улар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида қатнашишининг зарурийлиги ҳамда муддатига кўра, юқорида кўрсатилганидек, асосий ва айланма фондларга бўлинади. Уларни натура ҳолдаги кўринишига кўра, асосий ва айланма воситалар, умумий ҳолда эса ишлаб чиқариш воситалари, деб аталади.

Асосий воситалар иқтисодий моҳиятига кўра, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш жараёнида бир неча йиллар давомида қатнашиб, қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга, бажарилаётган хизматларга йилма-йил қисман ўтказиб боради (яъни эскириш қийматини). Бундай воситалар ҳозирги даврда республикада 15 (Россия Федерациясида 50) минимал ойликдан юқори қийматга эга бўлган ва 1 йилдан кўпроқ хизмат қиладиган ишлаб чиқариш воситаларидир. Уларга қишлоқ хўжалик ерлари, машиналар, тракторлар, бинолар, иншоотлар, транспорт воситалари, қурилмалар, станоклар, ишчи, маҳсулдор ҳайвонлар, кўп йиллик мевали дарахтлар ва бошқалар киради.

Айланма фондлар ёки воситаларга, маблағларга эса маҳсулот ишлаб чиқариш, хизматларни бажариш жараёнларида бир марта қатнашиб,

Тармоқда маҳсулот ишлаб чиқаришда асосий роль қишлоқ хўжалигида қатнашувчи фондларга тегишлидир, чунки улар асосий ишлаб чиқариш фондининг 80 фоизини ташкил қилади. Бу фондларга қуйидагилар киради:

- ер ресурслари;
- бинолар;
- иншоотлар;
- машина ва техникалар;

- транспорт воситалари;
- ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари;
- сут берувчи қорамоллар;
- гўшт берувчи қорамоллар;
- кўп йиллик экинлар;
- ерни яхшилаш учун қилинган сарфлар (иншоотлардан ташқари).
- асбоблар ва ҳоказолар.

Қишлоқ хўжалигининг асосий фондлари тармоқ хусусияти бўйича ўсимликчилик, чорвачилик ва умумий фондларга бўлинади. Кўп укладли иқтисодиёт шаклланишида эса асосий фондлар хусусий, ижарага олинган ва ижарага берилган фондлардан ташкил топади.

Бундан ташқари қишлоқ хўжалигида тор доирада фаолият кўрсатадиган асосий фондлар борки, улардан фақатгина бир маҳсулотни ишлаб чиқаришда фойдаланилади. Масалан: дон комбайнлари, пахта терувчи машиналар, соғиш аппаратлари ва ҳоказо.

Асосий фондлар ишлаб чиқаришнинг сўнгги натижаларига бир хилда таъсир этмайдилар. Шунинг учун улар актив ва пассив фондларга ажратилади. Актив фондларга ишлаб чиқариш жараёнида фаол қатнашадиган тракторлар, комбайнлар, автомобиллар, қишлоқ хўжалиги техникалари, транспорт воситалари, маҳсулотларни реализация қилишда иштирок этадиган воситалар ва бошқалар киради.

Пассив фондларга эса қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида бевосита қатнашмайдиган бинолар, иншоотлар, мелиорация объектлари киради. Барча асосий воситалардан тўлиқ фойдаланишга ҳаракат қилиш керак.

Асосий фондлардан фойдаланиш даражаси ҳамда самарадорлиги бир қанча кўрсаткичлардан, жумладан, асосий воситалардан фойдаланиш даражасини исботловчи натурал кўрсаткичлардан фойдаланилади. Чунончи, битта машинанинг бир йил мобайнида бажарган иши, битта комбайннинг бир йилда ишлаган куни, ҳосилини йиққан майдони ҳамда йиғиштирган ҳосили.

Асосий фондлардан фойдаланиш даражаси хўжаликнинг асосий фондлар билан таъминланганлигига ҳамда меҳнатнинг асосий фондлар билан қуролланганлигига боғлиқ. Шундай экан, хўжаликда бу кўрсаткичларни аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Улар қуйидаги тартибда аниқланади: жумладан, хўжаликнинг асосий фондлар билан таъминланганлигини аниқлаш учун ундаги асосий фондларнинг ўртача йиллик суммасини унда фойдаланилган ер майдонига тақсимлаш лозим. Бу қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\text{Афт қ Афк : Фе}$$

Бунда: Афт – асосий фондлар билан таъминланганлик даражаси (сўм.га);

АФк – асосий фондларнинг йиллик ўртача суммаси (сўмда);

Фе – фойдаланилаётган ер майдони (га).

Меҳнатнинг асосий фондлар билан қуролланганлик даражаси эса, асосий фондларнинг ўртача йиллик суммасини ёки уларнинг қувватини ходимларнинг ўртача йиллик сонига тақсимлаш орқали топилади. Уларни ушбу формулалар ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$\text{Мк қ Афк : Мр;   Мк қ Афку : Мр}$$

Бунда: Мк – меҳнатнинг асосий фондлар билан қуролланганлиги (сўм. киши);

АФк – асосий фондларнинг йиллик ўртача суммаси (сўмда);

АФку – асосий воситаларнинг ўртача йиллик қуввати (от кучида);

Мр – меҳнат ресурсларининг ўртача йиллик сони (киши).

Бу кўрсаткичлар хўжаликларнинг ихтисослашишига, машина-техникалар билан таъминланганлигига кўра, фарқ қилиши мумкин. Айниқса, охириги формула ёрдамида аниқланган кўрсаткич ишлаб чиқариш механизациялаштирилишини, автоматлаштирилишини таъминлаб, жонли меҳнат харажатларини тежаб, меҳнат унумдорлиги юксалишига олиб келади.

Асосий фондларнинг иқтисодий самарадорлиги эса бир қанча кўрсаткичлар билан ифодаланади. Қишлоқ хўжалигида асосий фондлар натура ва қиймат ҳолида иштирок этадилар.

Асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигининг қиймат кўрсаткичлари: фонд қайтими ва фонд сиғимидир. **Фонд қайтими**ни қишлоқ хўжалигида ишлатилган асосий фондларнинг ўртача йиллик суммасига қишлоқ хўжалигида бир йилда ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот қайтимини тақсимлаш натижасида аниқлаш мумкин.

Фк қ Ямк : АФк

Бунда: АФк - фонд қайтими (сўм);

Ямк - ялпи маҳсулот қиймати (сўм);

АФк - асосий фондларнинг йиллик ўртача қиймати (сўм).

Фондлар қайтимини бир сўмлик асосий фонд эвазига маълум муддатда олинган ялпи даромад ва соф фойда кўрсаткичлари ёрдамида ҳам аниқлаш мумкин. Улар ялпи даромад, соф фойда суммасини асосий фондларнинг йиллик ўртача қийматига тақсимлаш натижасида аниқланади. Бунда қуйидаги формулалардан фойдаланиш мумкин:

ЯДФк қ ЯДк : АФк

Бунда: ЯДФк-ялпи даромад бўйича фонд қайтими (сўм);

ЯДк - йиллик ялпи даромад суммаси (сўм);

СФФк қ СФ : АФк

Бунда: СФФк – соф фойда бўйича фонд қайтими (сўм);

СФ - йиллик соф фойда суммаси (сўм).

Бу кўрсаткичлар ёрдамида 1 сўмлик асосий фондлар эвазига неча сўмлик ялпи маҳсулот, ялпи даромад ва соф фойда олинганлиги аниқланади. Бу кўрсаткичлар миқдори юқори бўлгани яхши.

Фондлар сиғими. Уни аниқлаш учун асосий фондларнинг йиллик ўртача суммасини етиштирилган ялпи маҳсулот қийматига тақсимлаш зарур. Бунинг учун қуйидаги тенгликдан фойдаланиш мумкин:

Фс қ АФк : Ямк

Бунда: Фс-фонд сиғими (сўм).

Фонд сиғими эса, бир сўмлик қишлоқ хўжалик маҳсулотини етиштириш учун қанча асосий фонд қиймати тўғри келишини кўрсатади.

Ишлаб чиқариш фондларининг (асосий ва айланма) иқтисодий самарадорлиги рентабеллик кўрсаткичи билан ҳам характерланади. Иқтисодиётда бу кўрсаткични фойда нормаси (меъёри) дейилади. У қуйидаги формула билан аниқланади:

$$\text{Фн к Ф} : (\text{Афк К Ай.фк}) \times 100$$

Бу ерда: Фн-фойда нормаси, фоиз;

Ф-реализациядан тушган фойда, сўмда.

Фойда нормаси бир бирлик ишлаб чиқариш фондлари қийматига қанча фойда олинганлигини кўрсатади. Бу кўрсаткичнинг даражаси юқорига интилиши мақсадга мувофиқдир.

Қишлоқ хўжалиги фондларининг муҳим қисмини **айланма фондлар** ташкил этади. Айланма фондлар ишлаб чиқариш ва реализация жараёнининг тўхтамай амалга ошишини таъминлаб туради. Уларнинг натура ҳолидаги кўриниши айланма воситалар дейилса, пул (қиймат) шаклидаги кўриниши айланма фондлар, маблағлар, деб аталади.

Айланма фондларга (воситаларга) ишлаб чиқариш жараёнида ишлатиладиган меҳнат воситалари ва моддий неъматларнинг айримлари киради. Айланма воситалар, маблағлар қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиб, бир шаклдан иккинчи шаклга айланиб туради. Масалан, буғдой уруғи экилиб, ниҳоли униб чиқиши. Бу жараён фалсафа қонунига кўра, инкорни-инкор этиш, деб аталади. Айланма фондлар асосий фондлардан фарқли ўлароқ, бир ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиб, ўз моддий қийматини ва шаклини тўлиқ ўзгартиради. Мисол: экилган уруғ ўсимликка, минерал ўғитлар эса озика моддаларга айланади, ёнилғидан фойдаланиш натижасида машина-тракторлар иш бажаради ва ҳоказолар.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши мавсумий бўлганлиги учун, айланма фондларнинг сарфланиши, таркиби йил давомида ўзгариб туради. Масалан: қишда айланма фондларнинг кўп қисми уруғ ва озуқада, ёзда эса фондларнинг аксарият қисми нефть маҳсулотлари, машина эҳтиёт қисмлари, тугалланмаган ишлаб чиқариш билан банд бўлади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг айланма фондларига (воситаларига) қуйидагилар киради:

- хомашё материаллар;
- ўғитлар ва бошқа кимёвий воситалар;
- ёкилғи, ёғловчи моддалар;
- идиш ва идиш материаллари;
- уруғ ва уруғлик материаллари;
- қурилиш материаллари;
- эҳтиёт қисмлари;
- озуқалар, ем-хашаклар;
- боқувдаги ҳайвонлар;
- арзон баҳоли ва тез эскирувчи предметлар;
- тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари:
  - а) ўсимчиликда;
  - б) чорвачиликда;

Биринчи гуруҳга: уруғлик, кўчатлар, озуқа, ўғитлар, химикатлар, боқувдаги ҳайвонлар кабилар, **иккинчи гуруҳга:** ёқилғи материаллари, машина эҳтиёт қисмлари ва бошқалар киради.

Айланма фондларнинг таркиби корxonанинг ихтисосига қараб ўзгариб туради. Масалан, дон маҳсулотлари етиштирувчи корxonаларда айланма фондларнинг асосий таркибини ёқилғи, уруғлик, эҳтиёт қисмлар, техникалар банд этган бўлса, чорвачилик корxonаларида бу таркибни асосан озуқа, боқувдаги ҳайвонлар банд этади.

Айланма фондлар (воситалар)дан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин:

Даставвал **айланма фондларнинг айланиш коэффиценти**. Уни аниқлаш учун сотилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг, кўрсатилган хизматларнинг, бажарилган ишларнинг умумий қийматига асосий подага ўтказилган ёш ҳайвонларнинг қийматини қўшиб, ундан асосий подадаги ҳайвонларни сотишдан тушган маблағни айиргандан сўнг қолган қийматни айланма фондларнинг йиллик ўртача қолдиқ суммасига тақсимлаш лозим. У қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$K_k (C_k K_{E_k} K_{T_c}) : \text{Айфкк}$$

Бунда:

K - айланма фондларнинг айланиш коэффиценти;

Ск - сотилган кишлок хўжалик маҳсулотларининг, бажарилган ишлар, хизматларнинг қиймати (сўм);

Ех_к - асосий подага ўтказилган ёш хайвонларнинг қиймати (сўм);

Тс - асосий подадаги хайвонларни сотишдан тушган тушум (сўм);

Айфкк - айланма фондларнинг йиллик ўртача қолдиқ қиймати (сўм).

Бу кўрсаткич хўжаликлардаги айланма фондларнинг бир йил давомида айланиш тезлигини кўрсатади. Унинг миқдори имконият доирасида бирдан юқори бўлгани маъқул. Шу кўрсаткичга асосланган ҳолда айланма фондларнинг айланиш муддати ҳам аниқланади.

Уни юқоридаги кўрсаткичдан фойдаланиб, **йил давомида айланма фондлар (воситалар) айланишининг ўртача даври**ни топамиз. Бунинг учун бир йилдаги календарь кунлари умумий сонини (365 ёки 366) айланиш коэффициентига тақсимлаб, қуйидаги тенгликдан фойдаланилади:

Ад қ 365 : К

Бунда-Ад-айланма фондларнинг айланиш муддати, кун.

Юқоридаги кўрсаткичлардан ташқари кишлок хўжалик корхоналарида айланма воситаларнинг айримларидан фойдаланилганлик даражасини ҳам аниқлаш мумкин. Жумладан, минерал ўғитлардан, ем-хашак ва озуқа моддалардан, ёқилғилардан ва бошқалардан. Уларни натура ёки қиймат ҳолида аниқлаш имконияти мавжуд. Бунда минерал ўғитлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

Мўс қ Яхм : Мум;   Мўс қ Яхк : Мук

Бунда: Мўс – сарфланган минерал ўғитларнинг соф ҳолдаги миқдори самарадорлиги;

Яхм – олинган ялпи ҳосил миқдори (экинлар бўйича), тонна;

Яхк – олинган ялпи ҳосил қиймати, сўм;

Мум(Мук) – сарфланган минерал ўғитлар миқдори (қиймати, сўм.кг).

Бу кўрсаткич ёрдамида сарфланган соф ҳолдаги бир килограмм (цент.) ўғит миқдorigа сўмда қанча ялпи ҳосил ёки қанча миқдорда маҳсулот олинганлигини аниқлаш мумкин. Унинг миқдори қанчалик юқори бўлса, минерал ўғитлардан фойдаланиш самарадорлиги шунчалик юксалаётганлигидан далолат беради.

Чорвачиликда эса сарфланган озуқа бирлигининг самарадорлик даражасини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

Сос қ Чмм : Соб;   Сос қ Чмк : Соб

Бунда: Сос – маҳсулот етиштириш учун сарфланган озуқа миқдорининг самарадорлик даражаси;

Чмм – етиштирилган чорвачилик маҳсулотларининг (гўшт, сут) миқдори (центнер, кг);

Чмк – етиштирилган чорвачилик маҳсулотларининг (гўшт, сут) қиймати, сўм;

Соб – чорва маҳсулотларини етиштиришга сарфланган озуқа бирлиги.

Албатта, айланма фондларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда фонд қайтими ва фонд сигими кўрсаткичларидан ҳам фойдаланиш мумкин.

Қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган асосий ва айланма воситалар бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида турлича йўللар билан шакллантирилиб, барпо этилмоқда. Қишлоқ хўжалигидаги корхоналар айрим асосий воситаларни (бино, иншоотларни) ўзлари қурмоқдалар, қишлоқ хўжалик техникаларини таъмирламоқдалар, чорва ҳайвонларини парвариш қилиб, етиштирмоқдалар. Масалан, боғзорлар, токзорларни барпо этмоқдалар. Айримларини, яъни техникаларни сотиб олмақдалар, баъзи бирларини ижарага олмақдалар. Бунда ўз маблағларидан ҳамда четдан жалб этилган маблағлардан, асосий воситаларни барпо этишда соф даромадларидан ажратилаётган маблағ, амортизация фонди, асосий воситаларни сотишдан, тугатишдан тушаётган маблағлардан фойдаланмоқдалар. Улар етмаган ҳолларда акциялар чиқариб, сотиш натижасида ҳам маблағларни барпо этиш мумкин. Лекин бу муносабат қишлоқ хўжалиги корхоналарида айрим сабабларга кўра ривожланаётгани йўқ.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ривожлантириш мақсадида давлат маблағлар билан таъминлашга ёрдам бермоқда. Даставвал давлат бюджетидан қишлоқ хўжалигида янги ерларни ўзлаштириш, фойдаланилаётган зах ва шўрланган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, сув билан таъминлаш ишлари ҳамда экологияни соғломлаштириш учун маблағ ажратилади. Бунинг учун Республика Молия Вазирлиги қошида давлат буюртмалари бўйича белгиланган миқдордаги маҳсулотларни сотиб олиш учун махсус фонд ташкил этилган. Шу фонддан қишлоқ хўжалигига маблағлар транш шаклида берилмоқда. Унинг асосий қисми йилнинг бошида хўжаликларга ажратилмоқда. Хўжаликлар бу маблағларни 93 фоиздан кўпроқ қисмини ўғитлар, ёқилғи, ёнилғи, ёғловчи материаллар ҳамда эҳтиёт қисмлар сотиб олганликлари учун мақсадга мувофиқ сарфлайдилар. Бозор иқтисодиёти шароитида асосий ва айланма воситаларни таъсисчиларнинг, ҳомийларнинг маблағларидан фойдаланган ҳолда ҳам қуриш, сотиб олиш мумкин. Ҳозирги даврда қишлоқ хўжалик корхоналари ерларнинг унумдорлигини ошириш мақсадида суғориш, коллектор-дренаж тизимларини ҳамда хўжалик учун зарур бўлган бино ва иншоотларни қуришда, капитал таъмирлашда ихтисослашган қурилиш ташкилотлари хизматларидан ҳам фойдаланмоқдалар.

Бу каби ишларни бажаришга хўжаликларнинг ўз маблағлари етишмаган ҳолларда улар ўзгаларнинг вақтинча бўш бўлган маблағларидан кредитлар шаклида ҳамда лизинг кредитларидан ҳам фойдаланишлари мақсадга мувофиқдир. Бунда республикада фаолият кўрсатаётган «Агромашлизинг» компаниясининг хизматларидан фойдаланиш мумкин. Четдан жалб этилаётган маблағларга давлат бюджетидан ажратилаётган маблағлар, тижорат банкларидан, ҳамкорлардан, чет эллардан олинаётган узоқ, қисқа муддатли қарзлар киради. Улар ҳисобидан асосий ва айланма воситаларни барпо этилмоқда. Асосий ва айланма воситалар барпо этишнинг бир қанча йўллари мавжуд. Энг аввало қишлоқ хўжалик корхоналари ўз ишлаб чиқариши учун зарур бўлган воситаларни ишлаб чиқарувчиларнинг ўзидан олгани маъқул. Бундай муносабатда ўртада воситачилар бўлмаслиги сабабли тегишли воситалар арзонроққа тушади. Шунинг учун хўжаликлар бу алоқанинг доимийлигини таъминлашга ҳаракат қилишлари керак.

Лекин ҳозирги даврда қишлоқ хўжалиги корхоналари аксарият асосий ва айланма воситаларни хизмат кўрсатувчи тармоқларнинг ташкилотларидан, базалардан (ёқилғи, кимёвий воситалар), биржалардан, аукционлардан ҳамда кўргазмалардан сотиб олмақдалар. Улардан сотиб олинаётган ишлаб чиқариш воситаларининг баҳоси воситачилик устамаси эвазига анча юқори бўлганлиги сабабли кўплаб маблағлар ортиқча сарфланмоқда.

Келажакда қишлоқ хўжалик корхоналари ишлаб чиқариш воситаларини барпо этиш манбалари ҳамда шакллантириш йўллари ривожлантиришга алоҳида эътибор беришлари, яъни тўғридан-тўғри алоқаларни ривожлантиришга эришишлари мақсадга мувофиқдир. Бунда улар ҳамкорлар билан имконият доирасида узоқроқ муддатга шартномалар тузишга интилишлари, шартномаларнинг сифатли тузилишини, тўлиқ бажарилишини таъминлаб, ўзаро ишонч муҳитини яратишлари керак.

Шу билан бирга ички ва ташқи инвестицияларни олиб киришга ва уларнинг кўламини кенгайтиришга катта эътибор бериш лозим. Бунинг учун катта, кичик ҳажмдаги ҳамкорликни ривожлантириш зарур. Шу йўллар билан тармоқ ва хўжалик раҳбарлари асосий ва айланма воситаларга бўлган талабини қондиришга эришишлари мумкин.

Қишлоқ хўжалигида бозор иқтисодиёти шакллантирилаётган йилларда тармоқда мавжуд бўлган асосий воситалар ҳамда фойдаланилаётган айланма воситаларнинг миқдори камайганлиги, тармоқ шу воситалар билан етарли даражада таъминланмаганлиги бизга олдинги бобдан маълум. Лекин, эслатиб ўтиш керакки, шундай вазиятда тармоқдаги мавжуд асосий ва айланма воситаларнинг қиймати йилдан-йилга ошиб бормоқда.

Чунончи, тармоқнинг асосий фондлари 1997 йилда 176 млрд. сўмликни ташкил этган бўлса, 2002 йилни бошига келиб у 465 фоизга кўпайиб, 837,7 млрд. сўмликка етган. Шу йиллар мобайнида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида қатнашган айланма воситалар қиймати 389 фоизга ортиб, 2002 йилнинг бошига 347 млрд. сўмни ташкил этган. Бу қишлоқ хўжалик корхоналари томонидан сотиб олинаётган асосий ва айланма воситаларнинг эркин баҳолари тез суръатларда ошиб бораётганлиги билан изоҳланади. Масалан, 1995 йилда 1 дона «МТЗ-80» маркали тракторнинг баҳоси 487 минг сўм бўлган бўлса, 2002 йилга келиб, 19,3 мартага ошиб, 9,4 млн. сўмни ташкил этган. (6.1-жадвал).

6.1-жадвал

Қишлоқ хўжалиги корхоналари сотиб олаётган айрим асосий ва айланма воситалари эркин баҳоларининг ўзгариши*

Кўрсаткичлар	Йиллар				2002 йил	
	1995	1998	2000	2002	1995 й.га нисбатан марта	2000 й.га нисбатан фоизда
	Минг сўмда					
Бензин	15,6	26,7	125,6	196,3	12,6	156,3
Амофос	7,4	18,5	55,3	122,5	16,6	221,5
Суперфосфат	2,7	7,5	23,5	28,4	10,6	120,9
«МТЗ – 80»	487,0	2200,0	3500,0	9393,0	19,3	268,4
2 ярусли плуг	22,6	138,0	600,0	1280,0	56,6	213,3

*Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Айрим қишлоқ хўжалик техникаларининг баҳолари жуда юқори суръатларда ошган. Масалан, 2 ярусли ер ҳайдайдиган плугнинг эркин баҳоси 2002 йилда 1995 йилдагига нисбатан салкам 56,6 мартага, 2000 йилдагига нисбатан эса 2,1 мартага ошган. Шу йиллар ичда бензин ёқилғисининг баҳоси 12,6 мартага, амофос ўғитининг баҳоси эса 16,6 мартага қимматлашган.

Қишлоқ хўжалиги асосий ва айланма фондлари қийматининг ошиши тармоқ хўжаликларининг фондлар билан таъминланиши ошишига олиб келди. Шу билан бирга асосий воситалар таркибида ҳам сифат ўзгаришлари юз берди. Хўжаликлар механизаторлар учун қулай имкониятларга эга бўлган бақувват, серунум тракторлар, комбайнларни турли йўллар билан ола бошладилар. Жумладан, «Магнум» тракторларини, «Кейс» комбайнларини ва бошқа техникаларни. Улар қишлоқ хўжалигида кўл меҳнати машина ва механизмлар ёрдамида бажарилишини таъминламоқда. Лекин ҳозирги даврда асосий ва айланма фондлардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги талаб даражасида эмас. Мамлакат бозор иқтисодиётига ўтиш даврининг дастлабки йилларида (1991-1997 й.) тармоқдаги ҳар бир сўмлик фойдаланилган ишлаб чиқариш фондлари эвазига фойда олинмаган бўлса, 1999-2002 йилларда жуда кам миқдорда бўлса ҳам фойда олинмоқда. Бундай ўзгариш республика қишлоқ хўжалигида фойдаланилаётган асосий ва айланма фондларнинг иқтисодий самарадорлиги аста-секин юксалаётганлигидан далолат беради.

Келажақда бу ўсиш суръатини янада оширишга эришиш лозим. Бунинг учун тармоқда мавжуд бўлган барча асосий ва айланма фондлар (воситалар) дан йил мобайнида тўлиқ ва мақсадга мувофиқ самарали фойдаланиш зарур. Янги, серунум техникалардан, самарали технологиялардан оқилона фойдаланиш натижасида даставвал меҳнат ҳамда маблағ сарфлари тежалишини таъминлаб, етиштириладиган маҳсулотларнинг бир бирлиги таннархини пасайтириб, экинлар ҳосилдорлигини, чорва ҳайвонлари маҳсулдорлигини ошириш эвазига олинадиган пул даромадлари ҳамда соф фойда миқдорини кўпайтиришга эришиш лозим.

Аввало, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида банд бўлган барча раҳбар, мутахассис ва ишчи-хизматчиларнинг асосий ва айланма воситалардан самарали фойдаланиш жараёнидаги барча муносабатлари тўғри шакллантирилиши, малакалари, маъсулиятлари оширилиши тақозо этилади. Шунингдек, уларда мулкка эгаллик қилиш ҳиссини реал шакллантириш ва мулкдан самарали фойдаланиш манфаатдорлик юксалишини таъминлашига амалда ишонч уйғотиш керак. Бу уларнинг меҳнатлари онгли ва мақсадга мувофиқ изга тушишига олиб келади.

Айни пайтда корхоналар ихтиёридаги барча асосий ва айланма фондлар (воситалар)дан йил давомида, оқилона ҳамда самарали фойдаланишини таъминлашга қаратилган чора-тадбирларни вақтида, сифатли амалга ошириш лозим. Шундагина корхоналарнинг жойлашиши, ихтисослашиши ва ишлаб чиқариш воситалари билан таъминланганлигига, улар ўртасидаги мутаносибликка алоҳида эътибор берилади. Агарда хўжаликлар барча воситалар билан талаб даражасида яхши таъминланмаган бўлса, бу масалани ҳал этиш билан боғлиқ

тадбирларни, йўлларни аниқлаш зарур. Жумладан, асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш учун қуйидаги масалалар вақтида, сифатли амалга оширилишини таъминлашга доимо эътибор бериш мақсадга мувофиқдир:

- корхоналарнинг асосий воситалар билан таъминланганлигини меъёрига етказишга, улар ўртасидаги мутаносибликни, яъни бир дона қишлоқ хўжалик машинасига бир нечта механизмлар бўлишини таъминлашга;
- меҳнат воситаларнинг ҳолатини, яъни ишга яроқлилигини яхшилашга, уларнинг мустаҳкамлигини таъминлашга;
- МТП нинг техник хизмат кўрсатишини яхшилаш, тез ва арзонроқ куриш, режадаги мавжуд курилиш материалларидан оқилона фойдаланишга;
- саноат корхоналари етказиб берадиган қишлоқ хўжалик машиналари ва техникаларини арзонроқ баҳоларда, қулайроқ усулларда сотиб олишга;
- қишлоқ хўжалигига янги, самарали технологияларни жорий қилиш ва хоказолар;
- механизатор кадрларнинг малакасини ошириш, уларни рағбатлантиришни ривожлантиришга.

Айланма фондлари (воситалар)дан самарали фойдаланишда қуйидагиларга эътибор берилиши зарур: қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигининг ўсишига, ҳайвонлар маҳсулдорлигининг ошишига, маҳсулот сифатининг юксалишига, минерал ўғитлар, озукалар, уруғлар, ёқилғи маҳсулотларининг тежамли сарфланишига.

Айланма фондлар (воситалар) дан самарали фойдаланишда қуйидаги йўналишларга эътибор бериш керак:

- қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида фойдаланиладиган меҳнат предметларини тадбиркорлик билан арзонроқ баҳоларда сотиб олиш, ўзларида ишлаб чиқариладиганлари таннархини тушириш ва сифатини яхшилашга;
- меҳнат ва маблағ сарфларини тежаш, бунинг учун янги техникалар, илғор технологиялар кенгроқ ва тезроқ жорий этилишини таъминлашга;
- айланма воситаларнинг оптимал (мақбул) таркибини таъминлашга;
- айланма фондларнинг айланиш даврини қисқартиришга;
- илмий-техник тараққиёт натижаларини қишлоқ хўжалигига жорий қилишга;
- меҳнатни ташкил қилишни такомиллаштириш ва уни рағбатлантиришни ривожлантиришга.

Бу кабиларнинг ҳал этилиши келажакда қишлоқ хўжалигидаги асосий айланма воситалардан, фондлардан, маблағлардан йил давомида самарали фойдаланилишини таъминлайди.

Қисқача хулосалар

Қишлоқ хўжалигининг мустаҳкам моддий-техника базасини барпо этишда, жонли меҳнат сарфлари тежалишида, экинлар ҳосилдорлиги, чорва ҳайвонлари

маҳсулдорлиги ошишида, маҳсулотлар сифати яхшилашда асосий ва айланма воситаларнинг аҳамияти улкан.

Уларнинг ишлаб чиқаришда қатнашишини эътиборга олиб, илмий ва амалий жиҳатдан туркумлаштириш мақсадга мувофиқдир.

Асосий ва айланма воситалардан фойдаланиш даражасини ва уларнинг иқтисодий самарадорлиги ҳолатини аниқлашда тегишли кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш керак. Ҳозирги даврда асосий ва айланма воситалардан фойдаланиш даражаси, самарадорлиги талабга тўлиқ жавоб бермайди. Чунки асосий воситаларнинг ишга яроқлилиқ даражаси паст бўлган хўжаликлар улар билан тўлиқ таъминланмаган, улардан фойдаланишнинг рағбатлантирилиши суст. Улардан фойдаланиш даражасини ва самарадорлигини ошириш учун хўжаликларни бундай воситалар билан тўлиқ ва мутаносиб равишда таъминлаш, асосий воситаларнинг ишга яроқлилигини ошириш, улардан йил давомида оқилона фойдаланишга эришиш, шунга кўра, моддий рағбатлантиришни такомиллаштириш, уларнинг бозорини ривожлантиришга эришиш зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Асосий ва айланма фондлар деганда нимани тушунасиш?
2. Асосий ва айланма фондларнинг қишлоқ хўжалигидаги аҳамияти қандай?
3. Асосий ва айланма фондларни барпо этишнинг қандай манбаларини биласиз?
4. Ишлаб чиқариш воситалари бозори деганда нимани тушунасиш?
5. Асосий ва айланма фондлардан фойдаланиш даражасини, самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар, уларни аниқлаш тартибини тушунтириб беринг.
6. Асосий воситаларнинг эскириш қиймати қандай тартибда аниқланади?
7. Асосий ва айланма фондлардан тўлиқ ва самарали фойдаланиш учун қандай масалаларга эътибор бериш керак?

Асосий адабиётлар:

1. Абдуғаниев А. «Қишлоқ хўжалиги иқтисоди» фанидан маърузалар матни. Тошкент, ТДИУ, 2000.
2. Коваленко Я.Н. «Экономика сельского хозяйства». Москва. ЭКМЭС, 1998.
3. Қаюмов Ф.К. «Эффективность АПК в условиях перехода к рынку». Москва, ИПО «Поигрон», 1992.
4. Р.Хусанов, Д.Ҳамдамов. «Муқобил машина-трактор парклари (ММТП)», Т.:2001.
5. Абдуғаниев А., Абдуғаниев А.А. «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» Тошкент, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси «Адабиёт жамғармаси» нашриёти, 2004

7-МАВЗУ: МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ ВА УЛАРДАН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА Фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш йўллари (4 СОАТ).

Режа:

1. Меҳнат ресурсларининг қишлоқ хўжалигидаги аҳамияти ва ўзига хос хусусиятлари.
2. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини тавсифловчи кўрсаткичлар ва уларни аниқлаш тартиби.
3. Меҳнат ресурсларидан фойдаланишни ривожлантириш йўллари.
4. Меҳнат унумдорлиги ҳақида тушунча.
5. Меҳнат унумдорлиги даражасини ошириш йўллари.
6. Қишлоқ хўжалигида меҳнат бозори ва уни ривожлантириш масалалари.

Мамлакатимизнинг қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган барча талабларини қондиришда жонли ва буюмлашган меҳнатнинг аҳамияти улкан. Чунки у қийматни яратади. Меҳнат-бу инсоннинг онгли, мақсадга йўналтирилган фаолиятидир. У орқали меҳнат предметлари ва воситалари уйғунлашган ҳолда иш жараёни амалга оширилади. Бу жараённинг маҳсули қиймат ҳисобланади. Демак, талабни қондира олиш қобилиятига эга бўлган маҳсулотларни етиштириш, хизматларни бажариш инсоннинг онгли фаолияти (меҳнати) билан меҳнат предметлари ва воситаларининг мақсадга мувофиқ боғланишига боғлиқ. Яъни, инсон меҳнати, ер, трактор, чигит (уруғ), ёқилғилар ва бошқалар ижобий боғланиши натижасида пахта ёки буғдой ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирилади. Уларнинг миқдори, сифати бевосита юқоридаги омилларга боғлиқ. Лекин инсон ва унинг онгли фаолияти бўлмаса ҳеч қандай маҳсулот яратилмайди, иш ёки хизмат бажарилмайди. Шундай экан, фақат инсон ўзининг онгли фаолияти билан маҳсулотларни яратади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришда табиий шароитнинг (ҳарорат, ёгин ва иссиқ кунлар миқдори) аҳамияти катта. Ишлаб чиқариш инсон меҳнати ҳамда меҳнат проедметлари ва воситалари, табиий шароитларни эътиборга олган ҳолда самрали уйғунлашишини талаб этади. Инсон шу ишлаб чиқариш воситаларини маълум ҳудудда, даврда ишга солиб, ишлаб чиқариш жараёнини амалга оширади. Бу жараён бир қанча меҳнат жараёнларини ўз ичига олади. Жумладан, экинлар экиладиган ерларни ҳайдаш, экишга тайёрлаш, экиш, сув бериш, ишлов бериш, ҳосилни териб олиш ва бошқалар. Ишлаб чиқариш жараёнининг самараси, аввало, инсоннинг онгига, билимига, малакасига, муносабатига, қолаверса, фан-техника тараққиётига, ишлаб чиқариш воситаларининг сифатига, ҳолатига ва ниҳоят, табиий шароитга боғлиқ. Демак, инсон ўз фаолиятини уларнинг барчасини оқилона, уддабуронлик билан самарали ишга солишга қаратиши керак. Шундай меҳнат иқтисодий категория ҳисобланади. Унинг табиати ишлаб чиқариш муносабатлари билан белгиланади.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат тармоқнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги хусусиятларга эга:

- меҳнат ва унинг самараси табиий шароит билан боғлиқлиги;
- меҳнатдан фойдаланишга ишлаб чиқариш мавсумийлигининг таъсир қилиши;
- қишлоқ хўжалигидаги меҳнатнинг ўсимликлар ҳамда тирик мавжудотлар (хайвонлар, ўсимликлар) билан узвий боғланганлиги;
- қишлоқдаги меҳнат савияси ва билим даражасининг нисбатан пастлиги;
- ўсимчилик ва чорвачилик тармоқларида ишлаб чиқариш жараёнларининг автоматлаштирилганлик ва механизациялаштирилганлик ҳамда электрлаштирилганлик даражаси пастлиги;
- тармоқда тор доирадаги ихтисослашишнинг камлиги;
- қишлоқ хўжалигида сарфланаётган меҳнат таркибида аёллар ва ёшлар меҳнати салмоғи (ҳиссаси) нинг кўплиги;
- қишлоқ хўжалигида меҳнатга тўланаётган ҳақ ва унинг ижтимоий химояланиши бошқа тармоқлардагига нисбатан пастлиги ва бошқалар.

Таъкидланган хусусиятлар тармоқда сарфланадиган меҳнатнинг миқдорига, сифатига ва самарасига бевосита таъсир этади. Турлича табиий шароитда, ҳар хил даражада ихтисослашган хўжаликларда бир хил иш жараёнларини амалга ошириш учун ҳар хил миқдорда бир турдаги меҳнат сарфланади, унинг самарадорлиги ҳам бир-биридан фарқ қилади. Кеч куз, қиш ва эрта баҳорда меҳнат сарфи кескин камайиб, ҳосилни йиғиб олишда унга бўлган талаб ортади. Шу даврда мавсумий ишчилар шартнома асосида жалб этилади. Ўсимчилик ва чорвачиликда бажариладиган ишларнинг кўпчилиги юқори даражада билим ва малака талаб этмайди. Қишлоқ хўжалигидаги меҳнат таркибида аёллар меҳнатининг салмоғи ҳозирги даврда анча юқори. Шунинг учун ҳам тармоқда меҳнатга тўланаётган ҳақ камроқ. Тармоқнинг янги, унумли техникалар билан талаб даражасида таъминланмаганлиги айрим иш жараёнларини (суғориш, чиканка қилиш, ҳосилни йиғиб олиш, чорва хайвонларини озиклантириш, соғиш) тўлиқ механизациялаштириш имконини бермайди, натижада оддий жонли меҳнат харажатлари ортади. Қишлоқ хўжалигида меҳнат жараёнини амалга оширишда унинг самарали бўлишини таъминлаш учун барча хусусиятларни эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир.

Қишлоқ хўжалигидаги меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган фуқароларни меҳнат ресурслари деб аталади. Уларнинг ҳуқуқий асослари таркиби ҳамда фаолияти Республика Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган «Меҳнат кодекси»да (04.1996й), «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги (05.1998й) қонунда батафсил кўрсатилган. Меҳнат ресурслари 16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркеклар, 55 ёшгача бўлган аёллар ҳисобланади. Шу билан биргаликда меҳнат қилиш имкониятига эга бўлган ўсмирлар ва нафақахўрлар ҳам меҳнат ресурси саналади. Уларнинг таркибида иқтисодий фаол меҳнат қилиш имкониятига эга бўлганлар алоҳида аҳамият каб этади. Уларни 16-55 ёшгача бўлган аёллар, 60 ёшгача бўлган эркеклар ташкил этади. Улар меҳнат ресурсларининг асосини ташкил этади. Улар Республикада 2002 йилнинг бошига мавжуд меҳнат ресурсларининг 38,6 фоизини ташкил этган.

Ўзбекистон Республикасида 2002 йилнинг бошига 12718 минг кишидан иборат меҳнат ресурслари мавжуд. Бу жами аҳолининг 50,9 фоизини ташкил этади. Мавжуд меҳнат ресурсларининг 45 фоизга яқини қишлоқ хўжалигида фаолият кўрсатади. Улар ўзларининг онгли, мақсадли меҳнатлари билан қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга, унинг самардорлигини юксалтиришга улкан ҳисса қўшиши лозим. Демак, уларнинг меҳнатлари унумли бўлиши керак. Шу билан «меҳнат унумдорлиги» тушунчаси пайдо бўлмоқда. Меҳнат унумдорлиги деганда фойдаланилаётган техникалар, технологиялар ёрдамида бир бирликдаги маҳсулотни етиштириш, ишни бажариш учун сарфланадиган вақтнинг миқдорини назарда тутиш лозим. Бу «Меҳнатни тежаш» иқтисодий қонунининг амал қилишидан далолат беради. Меҳнат унумдорлигининг амалиётдаги тушунчаси ҳам мавжуд. Яъни сарфланаётган бир бирликдаги вақт ичида яратилган қиймат ёки ишлаб чиқарилган маҳсулот, бажарилган иш меҳнатнинг унумдорлик даражасини ифодалайди. Меҳнат унумдорлиги тўғрисидаги бу тушунчалар бир-бирини инкор этмайди, аксинча тўлдиради. Қишлоқ хўжалигидаги меҳнат онгли, мақсадга йўналтирилган бўлса, унинг унумдорлиги юқори бўлади. Бу эса тармоқнинг ривожланишини таъминлайди.

Меҳнат ресурслари қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда ишлаб чиқариш ресурсларининг энг фаол омили сифатида катта аҳамиятга эга. Улар ишлаб чиқариш жараёнида онгли равишда қатнашиб, кўпроқ, сифатлироқ маҳсулотларни талабни қондирадиган миқдорда етиштиришга, иш ва хизматларни бажаришга ҳаракат қилади. Шундай экан, улардан йил давомида тўлиқ, самарали фойдаланишга эришиш лозим. Бунинг учун меҳнат ресурсларидан фойдаланилаётганлик даражасини аниқлаш керак. Уни аниқлаш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

а). Мавжуд бўлган меҳнат ресурсларидан фойдаланиш коэффиценти.

Уни аниқлаш учун ишлаб чиқариш жараёнида ҳақиқатда қатнашган меҳнат ресурслари миқдорини (киши) хўжаликда шартнома (буйруқ) бўйича мавжуд бўлган меҳнат ресурслари миқдорига тақсимланади. У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$MK_k \sum \text{Имр} : \sum \text{ММр}$$

Бунда: M_k – меҳнат ресурсларидан фойдаланиш коэффиценти;

$\sum \text{Имр}$ - ҳақиқатда ишлаган жами меҳнат ресурслари, киши;

$\sum \text{ММр}$ - мавжуд бўлган жами меҳнат ресурслари, киши.

Бу кўрсаткичнинг даражаси бирга яқин бўлгани яхши. Шунда у мавжуд меҳнат ресурсларидан фойдаланиш юқори бўлганлигидан далолат беради.

б). Меҳнат ресурсларининг хўжалик фаолиятида қатнашиши (1 ойда, 1 йилда). Унинг миқдорини хўжалик фаолиятида жами сарфланган вақтни сарфланган меҳнат ресурсларининг умумий миқдорига тақсимлаш натижасида аниқлаш, бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин.:

$$X_{fk} \sum \text{Мрсв} : \sum \text{Имр}$$

Бунда: X_{fk} – меҳнат ресурсларининг хўжалик фаолиятида қатнашиши, киши куни, киши соати;

$\sum \text{Мрсв}$ - меҳнат ресурсларининг жами сарфлаган вақти, киши -куни, киши- соат.

Бу кўрсаткичнинг мутлақ (абсолют) миқдори аниқланаётган даврдаги (ойда, йилда) бир кишининг иш вақти фондидан юқори бўлмайди. Меҳнат ресурсларининг ҳар бир гуруҳи учун амалдаги қонунларда йиллик ёки ойлик иш вақти фонди белгиланади. Унинг миқдорини бир йилдаги календарь кунлар миқдоридан барча турдаги байрам (агар у қонун бўйича дам олиш куни ҳисобланса), дам олиш ҳамда таътил (отпуска) кунларини айириш орқали аниқланади. Республикада йиллик иш вақти фонди 276-286 кун миқдорида белгиланган. Бу иқтисодий фаол меҳнат ресурсларининг йиллик иш вақти фонди ҳисобланади. Ўсмирлар учун бу фонд уларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилган ҳолда белгиланган. Худди шундай имтиёзлар инсон саломатлиги учун зарур ишларни бажарувчилар учун ҳам ўрнатилган.

в). Белгиланган иш вақти фондидан фойдаланиш коэффициенти ҳам аниқланади. У бир ишчи ёки хизматчининг ишлаб чиқаришда ҳақиқатда ишлаган вақтини (киши куни, киши соатини) қонунда белгиланган миқдорда ишлаши лозим бўлган вақтга тақсимлаш натижасида аниқланади. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\text{Ивфк қ Ив : Ин}$$

Бунда: Ивфк – иш вақти фондидан фойдаланиш коэффициенти;

Ив – меҳнат ресурслари ҳисобланган бир кишининг бир йилда ишлаган вақти, киши-куни, киши-соати;

Ин – бир киши учун қонунда белгиланган, ишлаши лозим бўлган вақт, киши куни, киши соат.

Бу коэффицентнинг миқдори бирдан ошмаслиги керак. Агар у қанчалик кам бўлса, бу меҳнат ресурси фойдали меҳнат жараёнида кам қатнашганлигидан далолат беради.

г). Меҳнатнинг мавсумийлик коэффициенти. Унинг миқдорини бир йил, бир ой мобайнида энг кўп иш кунини шу даврдаги энг кам иш куни миқдорига тақсимлаш натижасида ҳисоблаш мумкин. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир:

$$\text{Ммк қ Имах : Имин}$$

Бунда: Ммк – меҳнатнинг мавсумийлик коэффициенти;

Имах – бир йилдаги ёки ойдаги энг кўп иш куни;

Имин – бир йилда ёки ойдаги энг кам иш куни.

Унинг миқдори ҳам 1-1,2 атрофида бўлгани мақсадга мувофиқдир. Ҳозирги вақтда унинг миқдори 2-2,3 га тенг бўлмоқда. Бу меҳнат ресурсларининг ишлаб чиқариш жараёнида бир меъёрда қатнашмаётганлигидан далолат беради. Бу ҳолни юмшатиш зарур. Бунинг учун кам меҳнат сарфланадиган ойларда ишлаб чиқаришнинг бошқа соҳаларини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Бу масалани ҳар бир корхона ўзи ички имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ҳал этиши мумкин.

д). Меҳнатнинг унумдорлиги даражаси. Унинг мутлақ (абсолют) даражасини аниқлаш учун ҳақиқатда сарфланган жами иш вақти миқдорини шу даврда ишлаб чиқилган маҳсулот миқдорига, қийматига ҳамда бажарилган иш ҳажмига тақсимлаш зарур. Бу меҳнатни тежаш иқтисодий қонунининг талаби.

Амалиётда эса у ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг, бажарилган ишнинг миқдори ёки қийматини унга сарфланган иш вақтига тақсимлаш

натижасида аниқланмоқда. Бундай усулда улар бир-бирларини инкор этмайди, балки тўлдиради. Уларни аниқлаш учун ушбу формуладан фойдаланиш мумкин:

$Му қ Св : Ем ёки Му қ Ем : Св$

Бунда: Му–меҳнатнинг унумдорлик даражаси, киши-куни, соати, сўм;

Св–маҳсулот етиштириш, хизмат кўрсатиш учун сарфланган иш вақти, киши-куни, киши-соатда;

Ем–сарфланган вақт ичида етиштирилган маҳсулот, ц, сўм.

Бу кўрсаткич етиштирилаётган бир бирликдаги (цен, тонна, сўм) маҳсулот учун қанча вақт сарфланганлигини ёки сарфланган бир бирликдаги вақт эвазига қанча маҳсулот етиштирилганлигининг, хизматлар бажарилганлигининг даражасини ифодалайди. Маҳсулот бирлигига сарфланган жонли меҳнат миқдори камайса ёки сарфланган бир бирлик меҳнат эвазига етиштирилган маҳсулот бирлиги кўпайса, меҳнат унумдорлиги ошганлигидан далолат беради. Бу кўрсаткич қишлоқ хўжалигида айрим иш, маҳсулот турлари, даврлари ҳамда хўжалик миқёсида натура ҳамда қиймат кўринишида аниқланади. Унинг даражасини қиймат кўринишида бир неча йиллар давомида аниқлашда киёсий баҳолардан фойдаланиш лозим. Шунда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари баҳолари ўзгаришининг таъсири бартараф этилади. Юқорида келтирилган кўрсаткичлар ёрдамида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида қатнашаётган меҳнат ресурсларидан қандай фойдаланилаётганлик ҳамда сарфланаётган меҳнатнинг унумдорлик даражаси аниқланиб, чуқур таҳлил этилади.

Шунга асосланган ҳолда келажакда меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш ва сарфланиши зарур бўлган меҳнатнинг унумдорлигини ошириш учун қандай тадбирларни ишлаб чиқиш кераклиги белгиланади.

Булардан ташқари қишлоқ хўжалигида тармоқ сифатида банд бўлган меҳнат ресурслари салмоғи ҳам аниқланади. Унинг даражаси тармоқда банд бўлган меҳнат ресурслари миқдорини макроиқтисод даражасида, яъни республика миқёсида банд бўлган меҳнат ресурслари сонига тақсимлаш натижасида аниқланади. Аниқланган рақам 100 га кўпайтирилади. Чунки у фоизда ифодаланади. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$ТБМс қ (ТБМм : МБМм) х 100$

Бунда: ТБМс–тармоқда банд бўлган меҳнат ресурсларининг салмоғи, фоиз;

ТБМм–тармоқда банд бўлган меҳнат ресурсларининг миқдори, млн. ишчи;

МБМм–макроиқтисод миқёсида банд бўлган меҳнат ресурсларининг умумий миқдори, млн. киши.

Бу кўрсаткични қишлоқ хўжалиги таркибидаги тармоқлар (ўсимчилик, чорвачилик, пахтачилик) доирасида ҳам аниқлаш мумкин. Бунда у қишлоқ хўжалиги асос қилиб олинади. Ички тармоқларнинг шунга нисбатан салмоғи аниқланади. Тармоқ миқёсида мамлакат қишлоқ ҳудудларида яшаётган аҳолининг қандай салмоқа эгаллиги қишлоқ хўжалигида бандлиги ҳам аниқланиши мумкин. Унинг даражасини аниқлаш учун қишлоқ хўжалигида банд бўлган меҳнат ресурсларининг умумий аҳоли миқдорини қишлоқ ҳудудларида яшаётган умумий аҳоли миқдorigа тақсимлаб, 100 га кўпайтириш керак. Чунки бу кўрсаткич фоизда аниқланади.

Шу кўрсаткичлар ёрдамида макроиктисод доирасида қишлоқ хўжалик тармоғида банд бўлган меҳнат ресурсларининг салмоғи, улар меҳнатининг унумдорлик даражаси аниқланиб, таҳлил қилиниши мумкин. Шунинг натижасида тармоқда меҳнат ресурсларининг бандлигига оид чора-тадбирлар макроиктисод доирасида ишлаб чиқилиши мумкин.

Республика аҳолисининг умумий миқдори 2002 йилнинг бошига 24966,8 минг кишини ташкил этган. 2001 йилда аҳоли сонининг ўсиши 1,27 фоизга тенг бўлган. Жами аҳолининг 62 фоизга яқини қишлоқ худудларида яшамокдалар. Уларни иш билан таъминлаш ва меҳнатлари унумдорлигини юксалтириш жуда катта аҳамиятга эга.

Республикада 2002 йилнинг бошига 12718 минг кишидан иборат меҳнат ресурслари мавжуд. Уларнинг аксарият қисми қишлоқ худудларида яшаб, меҳнат қиладилар. Демак, жами аҳолининг 50,9 фоизи меҳнат ресурслари ҳисобланади. Улардан 9173,5 минг нафари ёки 72,1 фоизи иқтисодий фаол меҳнат ресурсларидир. Уларнинг 99,6 фоизи ёки 9136 минг нафари республика иқтисодиётида банд бўлган меҳнат ресурсларидир. Макроиктисод доирасида банд бўлган меҳнат ресурсларининг 36,1 фоизи қишлоқ хўжалигининг барча тармоқларида фаолият кўрсатмоқдалар (7.1-жадвал).

7.1-жадвал

Республика қишлоқ хўжалигида иш билан банд бўлган меҳнат ресурсларининг сони ва салмоғи*

№	Тармоқлар	Йиллар							
		1995		1999		2000		2001	
		минг киши	%	минг киши	%	минг киши	%	минг киши	%
1	Қишлоқ хўжалиги	3458	40.9	3421	38.5	3369	37.5	3302	36.1
2	Саноат	1087	12.9	1142	12.9	1176	13.1	1209	13.2
3	Қурилиш	528	6.2	583	6.6	595	6.6	621	6.8
4	Бошқа тармоқлар	3376	40,0	3739	42,0	3843	42,8	4004	43,9
	Жами	8449	100	8885	100	8983	100	9136	100

*Республика макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Мамлакат қишлоқ хўжалигида банд бўлган меҳнат ресурсларининг миқдори 1995-2001 йиллар мобайнида 156 минг кишига қисқарган. Натижада тармоқда банд бўлган ишчи-хизматчиларнинг салмоғи 40,9 фоиздан 36,1 фоизга тушган ёки 4.8 фоизга камайган. Бу, албатта, ижобий ҳол. Иқтисодий ривожланган давлатларда, яъни АҚШ, Олмония, Франция, Испания, Голландияда қишлоқ хўжалигида жами аҳолисининг 3 фоиздан 10 фоизгача бўлган қисми фаолият кўрсатмоқда. Улар меҳнатининг унумдорлик даражаси ниҳоятда юқори. Уларда фаолият кўрсатаётган ҳар бир киши 120 нафаргача кишини қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминламоқда. Республика миқёсида бу кўрсаткич даражаси

ҳозирги даврда анча паст. Демак, уни юксалтиришга алоҳида эътибор бериш лозим.

Тармоқда банд бўлган меҳнат ресурслари миқдори ва салмоғининг пасайиши республикада амалга оширилаётган аграр-иқтисодий сиёсатнинг маълум даражадаги натижасидир. Меҳнат ресурсларини иш билан таъминлаш, уларнинг меҳнати унумдорлигини ошириш мақсадида республика Президенти И. Каримов саноатни қишлоққа олиб бориш зарурлигини асослаган ҳолда исботламоқдалар. Шу мақсадда узоққа мўлжалланган турли хилдаги чоратadbирлар ишлаб чиқилиб, уларни босқичма-босқич амалга оширишга алоҳида эътибор берилмоқда. Бу сиёсатнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан аҳамиятлилигини қуйидагилар исботламоқда: даставвал аҳоли жуда зич жойлашган Андижон вилоятининг Асака туманидаги қишлоқ ҳудудида «Ўзбекистон - Корея» автомобилсозлик кўшма корхонаси қурилиб, самарали фаолият кўрсатмоқда. Қашқадарё, Тошкент, Фарғона, Навоий вилоятлари қишлоқларида нефть, газ, тўқимачилик саноатининг йирик кўшма корхоналари яхши фаолият кўрсатмоқда. Шу каби саноат корхоналарининг ишга туширилиши натижасида қишлоқларда яшаётган меҳнат ресурсларининг сезиларли қисми иш билан таъминланди. Бу уларнинг оилалари реал даромадлар билан таъминланишини юксалтирмоқда. Улар республикада автомобилсозлик, ёқилғи, тўқимачилик саноатининг барпо этилишини ҳамда ривожланишини таъминламоқда.

Юқоридаги ижобий натижаларга асосланган ҳолда мамлакатнинг қишлоқ ҳудудларида саноат корхоналари ва бошқа турдаги хизматлар кўрсатувчи ташкилотлар барпо этиш ишлари изчиллик билан амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир. Бу жараён қишлоқ ҳудудларида ишлаб чиқариш кучлари оқилона жойлашини таъминлашга ҳам ижобий ҳисса қўшади. Натижада меҳнат ресурсларидан фойдаланиш коэффициентининг ошиши ҳам таъминланади. 1999 йилда республикада меҳнат ресурсларидан фойдаланиш коэффициенти 0,995 ёки иқтисодий фаол меҳнат ресурсларининг 99.5 фоизи иш билан таъминланган бўлса, 2001 йилда унинг даражаси 99.6 фоизни ташкил этган. Лекин бу кўрсаткични мамлакат қишлоқ хўжалиги корхоналари миқёсида маълумотлар етарли бўлмаганлиги муносабати билан аниқлай олмадик. Аммо уни айрим хўжаликлар миқёсида аниқлаш мумкин. Бунинг учун қишлоқ хўжалик корхонасида мавжуд бўлган меҳнат ресурсларининг умумий миқдорига хўжаликда ишлаган кишилар сонини тақсимлаш лозим. Кейинги йилларда Республикада деҳқон (томорқа) хўжалигида, фарзандларни баркамол авлод қилиб тарбиялаш билан шуғулланадиган фуқароларнинг меҳнатларини эътиборга олган ҳолда уларни меҳнат билан банд бўлганлар таркибига қўшиш лозимлиги тўғрисида ҳуқуқий ва меъёрий харажатлар яратилмоқда. Унинг ҳал этилиши, албатта, меҳнат ресурсларини, уларнинг бандлигини ҳисобга олиш масалаларини ечилишига кўмаклашади.

Меҳнат ресурсларининг иш билан таъминланмаган қисми ишсизлар ҳисобланади. Қонуний жиҳатдан ишсиз ҳисобланиши учун улар туманлардаги "Меҳнат биржаси"га мурожат этиши зарур. Меҳнат биржалари мурожаат этган ишсизларни белгиланган тартибда рўйхатга олиб, уларга ишсизлар мақомини

беради. «Ишсиз» мақомини олган фуқаро эса ижтимоий жиҳатдан ҳимояланиши учун унга минимал иш ҳақи миқдоридаги маблағ ҳар ойда бериб турилади.

Меҳнат биржалари иш билан таъминланмаганларни тумандаги имкониятларни эътиборга олган ҳолда малакасини ошириш ёки касбларини ўзгартириш бўйича тадбирларни амалга оширади. Шулар натижасида уларнинг иш билан таъминланиши яхшиланади. Бу эса меҳнат ресурсларидан фойдаланиш коэффициенти юксалишини таъминлайди.

Қишлоқ ҳудудларида ишлаб чиқариш кучларининг ривожлантирилиши тармоқдаги меҳнат ресурсларининг маълум бир қисмини саноат ва бошқа ташкилотларга ўтишига таъсир этмоқда. Шу туфайли қишлоқ хўжалигидаги меҳнат ресурсларининг тармоқ ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиш даражасини оширмоқда. Яъни уларнинг йил давомида иш билан тўлиқ таъминланишини оширмоқда. Натижада Республика Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги таркибидаги жамоа, ширкат корхоналарида бир йил мобайнида ишлаган иш кунлари 1998-2001 йилларда 17,5 фоизга ортиб, 671,4 млн. киши кунни ташкил этмоқда. Улардан ўсимчилик тармоқларида меҳнат килаётганлари 421,7 млн. киши-кун ишлаган бўлса, чорвачилик тармоқларидагиси эса 242,7 млн. киши-кун ишлаганлар.

Тармоқда мавжуд бўлган меҳнат ресурсларини ишлаб чиқаришга жалб этиш, уларнинг меҳнатлари унумдорлигини юксалтиришда моддий ҳамда маънавий рағбатлантиришнинг, яъни уларни меҳнатларига ҳақ тўлаш, яхши ишлаганларини эса рағбатлантиришнинг аҳамияти улкан. Ҳозирги даврда давлат ҳамда жамоа мулкчилигига асосланган хўжаликларда шартнома асосида фаолият қилаётган ишчи-хизматчиларга Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган миқдорда меҳнат ҳақи тўланмоқда. Қишлоқ хўжалик корхоналарида вақтбай усулда иш ҳақи белгиланганлар меҳнатларига 22 разряд асосида ҳақ тўланмоқда. Ишбай усулдагиларга эса таъриф разрядларига асосланган ҳолда тариф ставкалари белгиланган. Тариф разряди, ставкасига асосланган ҳолда уларни меҳнатларига ҳақ тўланмоқда. Ҳозирги даврда минимал иш ҳақи миқдори ҳам белгиланган. Лекин эркин бозор иқтисоди шароитида меҳнатга тўланадиган иш ҳақининг энг кам миқдори белгиланади. Юқори даражаси эса хўжаликларнинг иқтисодий имкониятларидан ҳамда ишчи-хизматчиларнинг қобилиятларига, имкониятларига асосланган ҳолда белгиланади. Бундай тартиб хусусий корхоналарда, фермер хўжаликларида маълум даражада қўлланилмоқда. Келажакда меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилашга доимо эътибор бериш мақсадга мувофиқдир.

Қишлоқ хўжалигида меҳнатни унумдорлик даражаси сўнгги йилларда юксалмоқда. Агарда тармоқда фаолият қилган бир киши 1999 йилда 408,1 минг сўмлик ялпи маҳсулот ишлаб чиқарган бўлса, 2001 йилга келиб бир ишчи-хизматчи 632 минг сўмлик ялпи маҳсулот ишлаб чиқарган. Демак, шу йиллар мобайнида қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги 54,9 фоизга ошган. Уни ошишига тармоқда экиладиган экинларнинг асосий қисми ҳосилдорлигини ошганлиги таъсир этган

Меҳнат унумдорлиги даражасига қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг баҳоларининг ошиши ҳам таъсир этмоқда. 1999-2001 йилларда 1 тонна пахта хом ашёсининг харид баҳоси 82 минг сўмдан 104,6 минг сўмга етди. Демак, шу

йиллар ичида баҳо 27,6 фоизга ошган. Шунингдек, ғалланинг баҳоси ҳам ошиб бормоқда. Лекин баҳолар ошишига нисбатан меҳнат унумдорлигининг ошиш суръати юқори. Бу, албатта, ижобий ҳол. Чунки қишлоқ хўжалик ходимларининг меҳнатга бўлган муносабатлари ўзгармоқда.

Қишлоқ ҳудудларида мавжуд бўлган меҳнат ресурсларидан тўлиқ ва самарали фойдаланиш, уларнинг меҳнатлари унумдорлигини юксалтириш ҳамда ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ҳимоялаш энг долзарб муаммо ҳисобланади. Бу муаммо муваффақиятли ҳал этилиши учун қуйидаги масалалар аниқланиб, уларнинг ечимини таъминлашга қаратилиши лозим:

- қишлоқ ҳудудларида мавжуд бўлган меҳнат ресурсларининг умумий миқдорини, истиқболда унинг ўзгариш (кўпайиш, камайиши) даражасини аниқлаш;
- қишлоқ ҳудудларидаги барча тадбиркорлик шаклларида қисқа ва узоқ муддатга бўш бўлган иш жойлари миқдорини мутахассислик турлари бўйича белгилаш;
- қисқа ва узоқ муддатга бўш бўлган иш жойларини ишловчилар билан таъминлашга қаратилган чора-тадбирларни асосланган ҳолда ишлаб чиқиш (кадрлар малакасини ошириш, уларни қайта тайёрлаш);
- амалга оширилиши лозим бўлган ҳамма тадбирларни, барча ресурслар билан таъминловчи ишларни амалга ошириш;
- иш билан таъминланмаганларнинг умумий миқдорини аниқлаш, уларни иқтисодий, ижтимоий ҳимоялаш бўйича меъёрий тадбирларни ишлаб чиқиш, уларни амалга ошириш ва бошқалар.

Таъкидланган муаммоларнинг самарали ҳал этилиши меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлганлар билан меҳнат жараёнини ташкил этувчи субъектлар ҳамда иқтисодий, ижтимоий ҳимоялашни амалга оширувчи ташкилотлар ўртасида иқтисодий муносабатлар амалга оширилишини тақозо этади. Бу масалаларни ҳал этиш, меҳнат бозори зиммасига юкланмоқда. Меҳнат бозори, меҳнат биржасининг ҳуқуқий асослари яратилмоқда. Улар ўз фаолиятларини «Меҳнат кодекси», «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги ҳамда «Биржалар тўғрисида»ги қонунлар асосида юритмоқдалар.

Қишлоқ ҳудудларидаги (жумладан, қишлоқ хўжалигидаги) фуқароларнинг меҳнат қилиш имкониятини, яъни таклифини, уларни ишга ёллаш (сотиб олиш), яъни иш билан таъминловчилар ҳамда ижтимоий-иқтисодий ҳимоя қилувчилар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни қонун талаблари даражасида амалга оширадиган маскан (ҳудуд) ёки субъект меҳнат биржаси эканлигидан далолат беради.

Эркин бозор иқтисоди шароитида ўз меҳнатини таклиф этаётган фуқаро меҳнат бозорига чиқади. У ерда мавжуд бўлган таклифларни ўрганиб, ўзининг интеллектуал қобилиятини, меҳнатини таклиф этади. Улар бир-бирига мос келганда шартномалар тузилиб, ишга ёлланади. Ўзбекистон Республикасида ҳам шундай тартиб жорий этилмоқда. Бу вазифани қишлоқ ҳудудларида туман ҳокимияти таркибидаги Меҳнат биржаси ёки аҳолини иш билан таъминлаш бўлими амалга оширмоқда.

Демак, меҳнат бозорида ўзларининг меҳнат қилиш қобилиятини (интеллектини) таклиф этувчилар бир томондан, уларнинг шу имкониятларини

истеъмол этувчи, яъни ишга ёлловчи субъектлар иккинчи томондан учрашиб, меҳнат алмашув (меҳнат олди-сотдиси) жараёнини амалга оширадилар.

Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат бозорининг назарий асослари шотландиялик иқтисодчи А.Смит, инглиз иқтисодчиси Д.Рикардо, Нобель мукофоти лаурияти, америкалик иқтисодчи Пауль А.Самуэльсон ва бошқа олимлар томонидан етарли даражада асосланган. Яратилган назарияни ҳаётга татбиқ этиш йўллари ҳам ҳал этилган. Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат шу бозорда эркин сотилиши лозим. Шундагина у қийматга эга бўлади, яъни товар шаклида айирбошланади.

Демак, меҳнат бозори эркин рақобат асосида амалга оширилиши зарур. Бу бозорда меҳнат муносабатларию, иқтисодий, ижтимоий қонунлар, талаб ва таклиф иқтисодий қонунлари талаблари асосида амалга оширилиши лозим. Меҳнат бозорида инсон ўзини эмас, балки меҳнат қилиш (жисмоний, ақлий) қобилиятини таклиф этади. Истеъмолчи, яъни меҳнатни олувчи шу қобилиятни сотиб олади. Демак, олди-сотди жараёнидаги иқтисодий муносабат предмети инсоннинг меҳнат қилиш қобилияти ҳисобланади. Инсоннинг меҳнат қилиш қобилиятига тўланаётган иш ҳақи шу меҳнатнинг қиймати, яъни баҳоси эканлигидан далолат беради.

Ўзбекистон Республикасида эркин бозор иқтисоди босқичма-босқич шаклланиши муносабати билан меҳнат ва у билан боғлиқ бўлган муносабатлар ҳам аста-секин ҳал этилмоқда. Даставвал туманларда мавжуд бўлган Меҳнат ресурслари бўлими негизида ҳокимият таркибида Меҳнат биржаси ташкил этилди. Меҳнат биржаларига қишлоқ хўжалигидаги меҳнат бозорини ташкил этиш, уни амалга ошириш вазифаси юклатилган. Улар фаолиятини «Биржалар тўғрисида»ги қонун, ўз Устави ҳамда юқори ташкилотларнинг меъёрий ҳужжатлари асосида юритмоқдалар.

Қишлоқ ҳудудларидаги меҳнат бозорини самарали шакллантиришда қуйидаги ҳолатларни эътиборга олиш зарур:

- республика аҳолисининг 62,5 фоизи (2001й) қишлоқ ҳудудларида яшаётганлиги муносабати билан жами меҳнат ресурсларининг 60 фоиздан ортиғи қишлоқ ҳудудлари зиммасига тўғри келиши;
- аҳолининг иш билан банд бўлмаган қисмининг 60 фоиздан ортиғи қишлоқ ҳудудларига тўғри келишини, улар таркибида аёллар салмоғи кўплигини;
- қишлоқ ҳудудларида аҳоли сонининг ўсиш даражаси шаҳарлардагига нисбатан юқори эканлигини, бу ҳол келажакда меҳнат ресурсларининг юқори суръатларда ўсишига таъсир этишини;
- қишлоқ ҳудудларида саноат корхоналари талаб даражасида ривожланмаганлигини ва барча ресурсларни эътиборга олган ҳолда жойлаштирилмаганлигини;
- ҳозирги даврда қишлоқ ҳудудларида иш билан таъминланмаган, иқтисодий фаол меҳнат ресурслари ҳисобланган эркакларнинг йирик шаҳарларга иш қидириб келаётганини;
- қишлоқ ҳудудларида шахсий ва хусусий мулкчиликка асосланган ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш билан шуғулланувчи тадбиркорлик шакллари талаб даражасида ривожланмаганлигини, шунингдек, инфратузилма

субъектлари (маданий, маиший, коммунал ва бошқа хизматларни амалга оширувчи) кўламининг торлигини.

Меҳнат бозорлари юқорида таъкидланган барча хусусиятларни эътиборга олган ҳолда эркин шаклланиши учун:

- қишлоқ ҳудудларидаги (жумладан, қишлоқ хўжалик корхоналаридаги) меҳнат ресурсларининг умумий миқдорини, таркибини аниқлаш;
- меҳнат ресурсларининг таклифини ва ҳудуддаги барча тадбиркорлик субъектларининг уларга бўлган талабини таркиби бўйича аниқлаш;
- эркин меҳнат бозорини шакллантириш ҳамда уларнинг самарали фаолият кўрсатишини таъминловчи ижтимоий-иқтисодий механизмларни ишга солиш;
- қишлоқда меҳнат ресурсларининг мақсадга мувофиқ бандлигини таъминлашга ҳисса қўшиш;
- меҳнат билан банд бўлмаган фуқаролар миқдорини аниқлаш, уларни малакасини ошириш, қайта тайёрлаш ҳамда ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ҳимоя қилишга кўмаклашиш;
- эркин меҳнат бозори амалга оширилишини таъминловчи турли кўргазмалар ва бошқа тадбирларни ташкил этиш, уларнинг самарали ўтказилишига эришиш;
- меҳнат бозорининг ривожланишини таъминловчи барча ресурсларни топиб, самарали сарфлаш каби вазифаларни бозор талаблари даражасида амалга ошириш лозим.

Қишлоқларда меҳнат бозорини оқилона ташкил этиб, самарали бошқариш учун ҳудудий усуллардан фойдаланиш керак.

Республикамизнинг меҳнат ресурслари ортиқча ҳудудлари, аввало, Андижон, Фарғона, Наманган, Тошкент, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё, Бухоро ва Хоразм вилоятлари учун мазкур бозорни тартибга солишнинг анча самарали усуллари, ишчи кучига бўлган талабнинг ошиши ва унинг таклифи камайишини ҳисобга олиш зарур.

Мазкур усуллар нималарда ифодаланилишини батафсил кўриб чиқайлик.

а) Ишчи кучига талабни ошириш усули.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитларида мулкни хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш, иқтисодиётимизни таркибий ўзгартириш, зарарга ишлаётган корхоналарни тугатиш, фан-техника тараққиёти ютуқлари ва интенсив технологияларни жорий этиш ҳисобига асосан ишлаб чиқаришдан бўшатилаётган ходимлар – меҳнаткашлар сони тез кўпаймоқда.

Ишчи кучига бўлган талабни оширишни рағбатлантириш усулларини тадқиқ этиш меҳнат ресурсларининг оқилона бандлигини таъминлашга ҳамда мазкур ҳудудлар учун самарали тармоқларни ривожлантиришга қаратилган.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, сақлаш ва харид қилиш ҳамда агросервис хизмати кўрсатиш ва шахсий меҳнат фаолияти бўйича иш жойларини яратиш, ишлаб чиқариш кучлари ва бандликнинг ноанъанавий шакллари ривожлантириш, аграр сектордаги ишдан вақтинча бўшатилаётган шахслар учун мавжуд корхоналарни кенгайтириш ва қайта таъмирлаш ҳамда янги иш жойларини яратиш мақсадида тўғридан-тўғри инвестициялар – сармоялар қўлланишининг асосий йуналишларидир.

Ишчи кучларига талабни оширишни агросаноат мажмуининг меҳнат ресурсларини қайта тақсимлашдан манфаатдор тармоқларида иш жойларини яратиш ҳамда мавжудларини қайта таъмирлаш ва янги, замонавий касбларни эгаллашга сармояларни тўғридан-тўғри жалб қилиш орқали тартибга солиш мумкин. Дотациялар, субсидиялар ва кредитларни агросаноат мажмуи корхоналарини, айниқса, қайта ишлаш корхоналарини қуриш, техник жиҳатдан қайта қуроллантириш ва реконструкциялашга, шахсий меҳнат фаолиятини ривожлантириш йўли билан хизмат кўрсатиш соҳасини кенгайтиришга, шунингдек, кўп болали аёллар, меҳнатга лаёқатли пенсионерлар, ногиронлар, ўсмирлар ва ҳоказоларга мос иш жойларини вужудга келтиришга йўналтириш мақсадга мувофиқдир. Шу тариқа ортиқча меҳнат ресурсларини юқорида айтиб ўтилган тармоқларга ва айрим махсус иш жойларига жалб этиш, айти пайтда ишчи кучларининг касбий малака таркибига бевосита таъсир ўтказиши мумкин.

Муваққат иш жойларини яратиш ва мулкчилик турли шаклларини ривожлантириш аҳоли бандлигини оширишнинг энг муҳим йўналишларидан бири. У корхоналарнинг иқтисодий манфаатдорлигини ошириш, бюджет тўлови ва ходимларнинг вақтинча ва қисман бандлиги учун ижтимоий суғурта бадалларини камайтириш, уларни ишга қабул қилиш жараёнини енгиллатиш, бандликнинг ноанъанавий шаклларини ташкил этиш билан боғлиқ сарф-харажатларни тўлаш каби чора-тадбирлар ёрдамида амалга оширилади.

б) Ишчи кучларига таклифни камайтириш усули.

Ишчи кучларига бўлган таклифни камайтиришга, шунингдек, уларнинг меҳнат бозорига оқиб келишини қисқартириш ва бошқа жойга кетишини рағбатлантириш ҳамда иш вақти ва мавжуд иш жойларини ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлганлар ўртасида қайта тақсимлаш орқали самарали таъсир этиш мумкин. Республикамизда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» асосида умумтаълим дастурларини кенгайтириш ва ўқиш муддатини узайтириш билан касбий тайёргарликни яхшилаш, ўқув юртларида кундузги ўқувдаги талаба ўринларини қисқартириш, ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқиётганларга стипендияларни ошириш, аёлларга бола парвариши учун тўланадагин нафақалар ва бериладиган таътил муддатини кўпайтириш, меҳнат стажини ҳисоблашда уларга имтиёз бериш; нафақахўрлар, ногиронлар ҳамда уларни парваришлайдиган шахсларнинг нафақаларини ошириш меҳнат бозорига ишчи кучларининг оқиб келишини камайтириш чора-тадбирлари ҳисобланади.

Иш билан бандлар орасида иш вақти ва иш жойлари ишчи кучларига бўлган таклифни камайтириш мақсадларида қайта тақсимланади. Аҳоли бандлигининг хусусий ва вақтинчалик шаклларига ўтишини рағбатлантиришга уларга ҳам иш билан тўла банд шахсларга мўлжалланган ижтимоий муҳофаза турларини, таътиллار ва бошқа ижтимоий кафолатларнинг миқдорларини ўрнатиш, кафолатланган энг кам миқдордаги иш ҳақи билан таъминлаш, ҳар йили бериладиган таътиллارни ўз вақтида бериш, иш куни ва иш ҳафтаси давомийлигини қисқартириш орқали эришиш мумкин.

Мамлакатимизнинг меҳнат ресурслари етишмайдиган минтақалари (Жиззах, Сирдарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси) да ишчи кучларига талабни камайтириш ҳамда улар таклифини кўпайтириш меҳнат бозорини тартибга солишнинг мақсадга мувофиқ усуллари дир.

Ушбу усулларнинг моҳияти куйидагилардан иборат:

а) Ишчи кучларига талабни камайтириш усули.

Мазкур гуруҳга худудий ҳокимиятларнинг у ёки бу минтақаларида ва тармоқларида ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш ва янги иш жойларини вужудга келтиришни секинлаштиришга оид куйидаги чора-тадбирлар: ортиқча иш кучларидан фойдаланганлик учун кўшимча солиқларни белгилаш: изчил кредит сиёсатини ўтказиш, корхонага ходимни ишга олганлиги учун бир марталик тўловни жорий этиш, ортиқча ишчи ва хизматчиларни қисқартиришни рағбатлантириш ва ҳоказолар киради. Бундан ташқари, ишчи кучларига талабни камайтиришда меҳнат унумдорлигини ошириш ва тежамкорликка эришиш муҳим аҳамиятга эга.

Ривожланган бозор муносабатлари шароитларида меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш рақобат, фойдани тақсимлаш механизми, солиқ сиёсати каби иқтисодий механизмлар ва дастаклар ёрдамида таъминланиши лозим. Ҳозирги пайтда саноат ишлаб чиқариши самарадорлигини оширишни рағбатлантиришнинг умумхўжалик механизмлари яхши такомиллаштирилмаганлигини ҳисобга олиб, меҳнат ресурслари учун илгари жорий қилинган тўловларни қайта тиклаш мақсадга мувофиқдир. Улар меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва штатдан ташқари ходимлар сонини камайтиришга кўмаклашган. Бу хил тўловлар корхона ва ташкилот томонидан штатдан ташқари ходимларни сақлаш учун қатъий ставка шаклида ўрнатилади. Шу билан бирга, ишчи кучларини такрор ишлаб чиқаришга сарф-харажатлар ўрнини қоплаш учун ижтимоий суғурта солинадиган солиқ ва ишсизликдан муҳофаза қилиш жамғармасига солинадиган махсус солиқдан (иккаласи ҳам меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан, фоизларда) фойдаланиш мумкин. Ишчи кучларини такрор ишлаб чиқаришга сарф-харажатларнинг кўпчилиги ривожланган мамлакатларда қабул қилинган бундай тизими жонли меҳнатдан фойдаланишнинг интенсив шакллари ифодалайди ҳамда меҳнат бозоридаги ходимнинг ижтимоий жиҳатдан муҳофазаланиши учун зарур кафолатлар яратади.

б) Ишчи кучлари таклифини кўпайтириш усули.

Ҳозирги шароитларда меҳнат бозорига ишчи кучлари таклифини мутлақ кўпайтириш имконияти чекланган. Чунки ишчи кучлари таклифини мутлақ кўпайтириш, қайта ишлаш саноати ва хизмат курсатиш тармоқлари, шахобчалари ҳамда шахсий меҳнат фаолияти соҳаларининг ривожига жиддий тўсиқ бўлиши мумкин.

Бундан ташқари, ҳозирги пайтда ишчи кучи таклифи на касб, на малака структураси бўйича худуд иқтисодиётининг ноқишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тармоқларидаги жонли меҳнатга талабнинг ўсиш суръатига жавоб бермайди. Шу боис ишчи кучи таклифининг сифат кўрсаткичларини ўзгартириш ҳамда унинг меҳнат бозоридаги рақобатбардошлигини ошириш лозим. Бунинг учун эса, бандлик давлат хизмати тизимидаги ва бошқа ўқув юртларидаги ходимларнинг малакаларини оширишни ташкил этиш, корхоналарнинг ўзидаги махсус курсларда касб-корга ўргатишни яхшилаш ва уларга солиқ тўловида имтиёзлар бериш маҳаллий кадрлар рақобатбардошлигини оширишнинг махсус дастурини ишлаб чиқиш керак.

Ишчи кучлари таклифини рағбатлантириш ходимларни ишга ёллаш ва жойлаштиришга ёрдамлашиш усуллари кўллаш орқали ҳам амалга оширилади. Бу усуллар ташкилий тусда бўлиб, бўш иш жойлари ва ишга жойлашиш ҳамда қайта ўқитишга муҳтож фуқароларнинг сони ҳақидаги маълумотлар банкни ташкил этишни, аҳолининг ишга жойлашиш имкониятлари ҳақидаги ахборотлар билан таъминланишни, ишсизларни рўйхатга ва ҳисобга олишни, касбга йўналтиришга оид чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва ўтказиш каби йўналишларни қамраб олади.

Меҳнат ресурсларини қайта тақсимлашнинг анча самарали усуллари орасида турмуш даражасини тартибга солишни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин. Мазкур услублар ҳудудлар молиявий ресурслари ҳисобидан ходимларнинг меҳнат ва уй-жой шарт-шароитлари ҳамда маданий-маиший хизмат кўрсатиш даражаларини яхшилаш каби тадбирларни ўтказиб, уларни тартибга солиш асосида татбиқ этилади.

Республика қишлоқ хўжалигидаги мавжуд бўлган меҳнат ресурсларидан йил давомида тўлиқ ва самарали фойдаланиш натижасида уларнинг меҳнатлари унумдорлигини келажакда юксалтириш энг муҳим муаммолардан бири ҳисобланади. Уни муваффақиятли ҳал этиш кенг миқёсда ташкилий, иқтисодий ҳамда ижтимоий тадбирларни амалга оширишни тақозо этади.

Ҳозирги вақтда мамлакатимиз аҳолиси 26 миллион кишидан ортиқ бўлиб, уларнинг 60 фоиздан ортиги қишлоқ жойларда истиқомат қилади. Сурхондарё вилоятида ҳам аҳолининг асосий қисми қишлоқ жойларда истиқомат қилади (7.2-жадвал). Аҳолини иш билан таъминлаш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириётганда ушбу ҳолатга эътибор бериш лозим.

7.2-жадвал

1 январь ҳолатига Сурхондарё вилояти аҳолиси сони тўғрисидаги маълумотлар.

Йил-лар	Жами аҳоли			Шаҳар аҳолиси			Қишлоқ аҳолиси		
	Жами	Эркак-лар	Аёллар	Жами	Эркак-лар	Аёллар	Жами	Эркак-лар	Аёллар
1992	1380,8	691,4	689,4	261,6	131,3	130,3	1119,2	560,1	559,1
1993	1432,6	717,6	715,0	266,8	133,9	132,9	1165,8	583,7	582,1
1994	1485,5	744,6	740,9	279,9	140,3	139,6	1205,6	604,3	601,3
1995	1531,9	768,5	763,4	316,9	158,8	158,1	1215,0	609,7	605,3
1996	1578,4	792,1	786,3	322,5	161,5	161,0	1255,9	630,6	625,3
1997	1622,1	814,7	807,4	328,8	164,5	164,3	1293,3	650,2	643,1
1998	1666,4	837,7	828,7	334,7	167,1	167,6	1331,7	670,6	661,1
1999	1701,8	855,7	846,1	340,0	169,8	170,2	1361,8	685,9	675,9
2000	1736,7	873,7	863,0	344,8	172,3	172,5	1391,9	701,4	690,5
2001	1770,4	891,1	879,3	349,3	174,3	175,0	1421,1	716,8	704,3
2002	1801,0	906,6	894,4	353,5	176,4	177,1	1447,5	730,2	717,3

2003	1834,3	923,4	910,9	357,8	178,5	179,3	1476,5	744,9	731,6
------	--------	-------	-------	-------	-------	-------	--------	-------	-------

Манба: Вилоят иқтисодиёт бошқармаси

Даставвал қишлоқ ҳудудларида, жумладан, қишлоқ хўжалик корхоналарида мавжуд бўлган меҳнат ресурсларининг реал миқдорини аниқлаш лозим. Шу билан бирга аҳолининг мутлақ (абсолют) ўсишини эътиборга олган ҳолда меҳнат ресурсларининг кўпайиш ёки камайиш жараёнини аниқлаш керак. Меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган аҳолининг ҳаракатини ҳам ҳисобга олиш зарур.

Шундан сўнг қишлоқ хўжалигида мавжуд бўлган иш жойларининг ҳозирги ҳамда истиқболдаги сонини реал аниқлашга алоҳида эътибор бериш керак.

Шуларга асосланган ҳолда меҳнат баланси ишлаб чиқилиши зарур.

Юқоридагиларга асосланиб, меҳнат ресурсларининг иш билан таъминланганлик даражас, шу орқали қишлоқ ҳудудларида (корхоналарда, тармоқларда) мавжуд бўлган меҳнат ресурсларининг иш билан таъминланганлик даражаси аниқланади. Унинг даражаси бирга яқин бўлса яхши, Акс ҳолда меҳнат ресурсларини иш билан таъминлаш чора-тадбирлари асосланган ҳолда ишлаб чиқилиши керак. Бунинг учун қишлоқ хўжалик корхоналари хўжалик ичида янги иш жойларини ташкил этиш имкониятларини режалаштиради. Янги ерларни ўзлаштириш, қурилишни, таъмирлашни, маҳсулотларни қайта ишлашни (ўсимчилик, чорвачилик), халқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқаришни, хизмат кўрсатиш соҳаларини ташкил этиш ва ривожлантириш билан боғлиқ бўлган тадбирларни белгилаб, уларнинг ҳал этилишини таъминлашга ҳаракат қилинади. Бу масалалар республика бюджети ҳисобидан амалга оширилишини ҳам эътиборга олиш лозим.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланишни ривожлантириш мақсадида уларни такрор ишлаб чиқариш жараёнларини, яъни малакаларини ошириш, тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тадбирларини ҳам белгилаб олиб, амалга оширилишига эътибор бериш зарур.

Корхоналарда меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган фуқаролар меҳнат унумдорлиги даражасини юксалтиришга ҳозирги даврда алоҳида эътибор бериш лозим. Бу масаланинг ҳал этилишида энг таъсирчан омил моддий манфаатдорлик ҳисобланади. Дарҳақиқат, бозор иқтисодиёти шароитида ким яхши, сифатли ишласа, кўп ҳақ олади. Шундай экан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ҳам яхши, самарали меҳнат қилаётган ишчи-хизматчи меҳнатига яраша кўпроқ ҳақ олиши лозим. Шунда у рағбатлантирилган ҳисобланади. Шу билан бирга меҳнаткашларни моддий ҳамда маънавий рағбатлантиришни амалга оширишни таъминлаш керак. Энг аввало, меҳнатлари натижаларини эътиборга олган ҳолда мукофотлаш, турли хилдаги унвонларни бериш лозим. Бу унвонлар ҳам маълум даражада фуқароларни маблағлар билан таъминлайди. Жумладан, Республикада хизмат кўрсатган иқтисодчи, агроном, ирригатор унволарини олганларнинг асосий иш ҳақларига энг кам ойликнинг 60 фоизи миқдорида устама берилади. Демак, маънавий рағбатлантириш ҳам айрим ҳолларда моддийлашади.

Қишлоқ хўжалигидаги меҳнат жараёнларини механизациялаштириш, автоматлаштириш, электрлаштириш натижасида сарфланаётган меҳнатнинг унумдорлиги ошишини таъминлаш мумкин. Бунинг учун хўжаликлар ихтиёридаги барча машиналар, тракторларнинг ишга яроқлилигини ошириш

ҳамда улардан йил давомида тўлиқ фойдаланишга эришиш тадбирларини шакллантириш лозим. Энг аввало, уларни малакали кадрлар, таъмирлаш устахоналари билан таъминлаш керак. Хўжаликларнинг ишлаб чиқариш ресурслари билан таъминланганлигини ҳам талаб даражасига етказиш зарур. Бунинг учун эса молиявий ресурслар билан таъминлаш чораларини аниқлаб, уларнинг бажарилишини таъминлаш керак.

Демак, қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан йил давомида тўлиқ ва самарали фойдаланиш ҳамда уларнинг меҳнатлари унумдорлигини ошириш учун қуйидаги чора-тадбирлар амалга оширилишини таъминлаш мақсадга мувофиқдир:

- тармоқнинг ривожланишини эътиборга олган ҳолда қўшимча иш жойларини ташкил этиш;
- тармоқнинг ишлаб чиқариш таркибини такомиллаштириш ва моддий-техника таъминотини юксалтириш;
- қишлоқ хўжалигига янги техникаларни, самарали технологияларни изчиллик билан татбиқ этиш;
- қишлоқда тадбиркорлик шакллари ривожлантириш;
- қишлоқда ишлаш ва яшаш учун барча шароитларни яратиш;
- меҳнатни ташкил этишнинг самарали турларини ташкил этиш ва ривожлантириш;
- кадрларни тайёрлаш, малакаларини ошириш, уларнинг моддий, маънавий рағбатлантиришни такомиллаштириш ва бошқалар.

Бу каби чора-тадбирларнинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига жорий этилиши тармоқдаги меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилаб, меҳнат унумдорлиги ошишига ижобий таъсир этади.

Қисқача хулосалар

Республика фуқароларининг меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган қисми меҳнат ресурслари ҳисобланади. Уларнинг онгли равишда, аниқ мақсадни кўзлаб сарфлаган меҳнатлари натижасида янги қиймат яратилади, яъни ишлар бажарилади, маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Республика қишлоқ хўжалигида жами меҳнат ресурсларининг 34 фоизга яқини фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг меҳнат унумдорлиги паст даражада сақланиб қолмоқда. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси ҳозирги давр талабига тўлиқ жавоб бермайди. Сабаби – улар иш жойлари билан тўлиқ таъминланмаган ва меҳнат унумдорлиги даражаси ҳам паст, иқтисодий рағбатлантириш тизими ҳам такомиллаштирилми талаб этади.

Келажакда меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш ва меҳнат унумдорлигини ошириш мақсадида янги иш жойларини барпо этиш, такрор ишлаб чиқариш соҳаларини ривожлантириш, моддий ва маънавий рағбатлантиришни такомиллаштириш лозим. Қишлоқ хўжалигида меҳнат бозорини ривожлантириш мақсадга мувофиқдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Меҳнат ва меҳнат ресурслари ҳақида тушунча.
2. Меҳнат унумдорлиги ҳақида тушунча.
3. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар нималардан иборат?
4. Меҳнат унумдорлиги даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар—чи?
5. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш ва меҳнат унумдорлиги даражасининг ҳолати қандай аниқланади?
6. Меҳнат бозори нима? Унинг мақсади, вазифаси нималардан иборат? У қандай ташкил этилади ва ривожлантирилади?
7. Меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш, меҳнат унумдорлигини оширишнинг қандай йўллари бор?

Асосий адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Меҳнат Кодекси». Тошкент, «Шарқ», 1998.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонуни. Тошкент, «Шарқ», 1998.
3. «Справочник по оплатѣ труда в республике Узбекистан». Т.: «Адолат», 1993.
4. Абдуғаниев А. «Кадрлар—ҳал қилувчи куч» «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» журнали, №2, 2002.
5. Абдуғаниев А. «Қишлоқ хўжалиги иқтисоди» фанидан маърузалар матни. Тошкент, ТДИУ, 2000 йил.
6. Коваленко Я.Н. «Экономика сельского хозяйства» Москва. ЭКМЭС, 1998.
7. Холмуминов Ш.Р. «Рўнок труда: проблемѣ формирования и регулирования» Тошкент, «Фан», 1994.